

О. Б. Столяренко

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Рекомендовано

*Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2012

УДК 159.923(075.8)

ББК 88.37я73

С 81

Гриф надано

*Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
(Лист № 1/11-2515 від 30.03.2011 р.)*

Рецензенти:

Шинкарюк А. І. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Співак В. І. – кандидат психологічних наук, доцент, декан факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;

Радчук В. М. – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Чернівецького національного університету ім.Ю.Федьковича.

Столяренко О. Б.

С 81 Психологія особистості. Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 280 с.

ISBN 978-611-01-0322-0

Навчальний посібник розкриває різноманітні підходи до психології особистості, знайомить з типологічними та індивідуальними психологічними особливостями людини, психологічними аспектами мотивації, діяльності, поведінки і спілкування. З урахуванням особливої ролі соціальних чинників у процесі соціалізації особистості висвітлюються проблеми становлення характеру, розвитку здібностей, формування емоційно-вольової сфери особистості, вищих потреб людини. Підібрані автором матеріали допоможуть студентам успішно засвоїти найсуттєвіші наукові положення про природу особистості та розвинути навички психологічного аналізу особистості.

Посібник призначється для викладачів і студентів вузів, учителів загальноосвітньої школи, практичних психологів. Може бути використаний широким колом читачів, які цікавляться психологічними проблемами.

УДК 159.923(075.8)

ББК 88.37я73

ISBN 978-611-01-0322-0

© Столяренко О. Б., 2012.

© Центр учбової літератури, 2012.

ЗМІСТ

Передмова	5
ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС	
Модуль І. Основні підходи до вивчення особистості в психології	8
Тема 1.1. Психологія особистості як наукова дисципліна	8
1. Основні напрями вивчення особистості	8
2. Базові категорії психології особистості: індивід, особистість, індивідуальність	11
3. Основні етапи історії досліджень особистості	14
Тема 1.2. Концепції особистості фрейдизму і неофрейдизму	17
1. Теорія особистості З. Фрейда	17
2. Аналітична психологія К. Юнга	20
3. Індивідуальна психологія А. Адлера	22
4. Соціокультурна психологія Карен Хорні	24
5. Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма	26
6. Епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона	28
Тема 1.3. Диспозиційний напрям у психології особистості	30
1. Загальна характеристика диспозиційного напрямку у психології особистості	30
2. Диспозиційна теорія особистості Гордона Оллпорта	32
3. Теорія типів особистості Ганса Айзенка	34
4. Структурна теорія рис особистості Раймонда Кеттела	36
Тема 1.4. Когнітивний підхід до особистості	38
1. Загальна характеристика когнітивного підходу до особистості	38
2. Розвиток мислення в онтогенезі (теорія Жана Піаже)	40
3. Теорія особистісних конструктів Джорджа Келлі	42
4. Теорія поля Курта Левіна	44
Тема 1.5. Гуманістичний напрям у психології особистості	47
1. Загальна характеристика гуманістичного напрямку	47
2. Теорія самоактуалізації Абрахама Маслоу	48
3. Феноменологічна теорія Карла Роджерса	52
4. Особистість у логотерапії Віктора Франкла	54
5. Екзистенційна психологія Ролло Мея	55
Тема 1.6. Теорії особистості психологів США і Європи	57
1. Соціально-когнітивна теорія особистості Альберта Бандури ..	58
2. Теорія соціального научіння Джуліана Роттера	60
3. Психологія свідомості Вільяма Джемса	62
4. Особистість в «описовій психології» В. Дільтея та Е. Шпрангера	64

5. Теорії особистості у французькій соціологічній школі	65
6. Транзактний аналіз Еріка Берна	67
Тема 1.7. Особистість у радянській психології	69
1. Погляди вітчизняних учених на психологічну структуру особистості	69
2. Ленінградська школа	71
3. Московська школа	74
4. Київська школа	78
Модуль II. Психологічна характеристика особистості	81
Тема 2.1. Індивідуально-психологічні властивості особистості	81
1. Загальна характеристика властивостей людини як індивіда	81
2. Погляди психологів на роль генетичних чинників у розвитку особистості	83
3. Вікові індивідні властивості та особистість	87
4. Статевий диморфізм і статева ідентифікація особистості	89
5. Основні підходи до дослідження темпераменту	92
Тема 2.2. Соціально-психологічна характеристика особистості	98
1. Соціально зумовлені характеристики особистості	98
2. Поняття про характер. Типологія характерів	100
3. Акцентуації характеру	103
4. Поняття про мотивацію та її місце в структурі психіки	106
5. Теорії мотивації	111
Тема 2.3. Розвиток і формування особистості	119
1. Характеристика понять «розвиток» і «формування» особистості	119
2. Основні теорії розвитку особистості в дитинстві	122
3. Розвиток і формування самосвідомості	125
ПРАКТИКУМ	
Тема 1. Особистість як об'єкт психологічних досліджень	130
Тема 2. Концепції особистості фрейдизму і неофрейдизму ...	142
Тема 3. Диспозиційний напрям у психології особистості	152
Тема 4. Когнітивний підхід до особистості	171
Тема 5. Гуманістичний напрям у психології особистості	182
Тема 6. Теорії особистості психологів США і Європи	192
Тема 7. Особистість у радянській психології	207
Тема 8. Індивідуально-психологічні властивості особистості .	219
Тема 9. Соціально-психологічна характеристика особистості .	239
Тема 10. Розвиток і формування особистості	256
ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ «ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ»	273

ПЕРЕДМОВА

Проблема особистості – одна з найважливіших проблем, яка хвилювала людей як у глибоку давнину, так і в наш час. Людина, будучи частиною природи, вершиною розвитку органічного світу, водночас виступає в унікальній і неповторній формі як суб'єкт діяльності і спілкування, вона – будівничий і перетворювач соціального і предметного світу, творець духовних і матеріальних цінностей.

Особливої актуальності проблема особистості набула тепер, в умовах небаченого динамізму соціальних процесів, науково-технічної революції, зростання ролі суб'єктивного фактора в прогресі суспільного розвитку. Отож, перед ученими і практиками, викладачами і педагогами з усією гостротою постало питання про сутність людської особистості, шляхи її всебічного і гармонійного розвитку, про особливості, можливості і наслідки її матеріальної та духовної діяльності, вплив на природу і суспільство, про свободу і відповідальність людини в нових історичних та економічних умовах. Врахування психології особистості дасть змогу докорінно змінити наше українське суспільство, мобілізувати його потенціал на розбудову громадянського суспільства. Необхідно створити умови для вдосконалення особистості, особливо її свідомості і самосвідомості, змінити світовідчуття, світосприймання і світорозуміння. Цьому сприяє запровадження до навчальних планів підготовки фахівців курсу «Психологія особистості».

При розробці навчального посібника автор виходив з методологічного положення про те, що рівень свідомості особистості невіддільний від інших рівнів її психіки – несвідомого, підсвідомого і надсвідомого, оскільки психіка функціонує як одна система. Тому, не вивчивши всіх рівнів психіки, їхньої взаємодії, неможливо зрозуміти природу особистості, її поведінку й діяльність, процес соціалізації, розвитку, формування тощо.

Представлений навчальний посібник розкриває основний зміст навчального матеріалу, передбаченого для вивчення курсу «Психологія особистості» під час лекційних, практичних занять, самостійної роботи студентів педагогічних спеціальностей в обсязі 54 години.

Курс розроблено для вивчення студентами педагогічних спеціальностей, майбутня професія яких передбачає глибокі знання психології та вміння використовувати їх при вирішенні складних педагогічних ситуацій, у процесі взаємодії та спілкування із учнями, колегами, громад-

ськістю. Виходячи із професійної спрямованості курсу, особлива увага у посібнику приділяється аналізу різних підходів, поглядів і позицій вчених щодо розвитку і формування особистості.

При підготовці посібника автор головними своїми задачами вважав:

1. Ознайомити студентів із класичними положеннями психологічної науки про сутність особистості, її структуру, мотивацію та унікальні аспекти функціонування (творчість, самореалізацію, зрілість, психічне здоров'я).

2. Створити необхідні умови для опрацювання сучасного досвіду психологічного аналізу особистості.

3. Сприяти розвитку психологічної культури педагога, показати засобами теоретичної та експериментальної психології складність психічного життя особистості, розвивати інтерес до самопізнання.

Посібник складається з двох частин – теоретичної та практичної, містить список рекомендованої і використаної літератури.

Теоретична частина посібника складається з текстів лекцій до всіх тем, передбачених навчальною програмою. Кожна лекція має план та заголовки до окремих питань з подальшим розкриттям їх змісту.

Розробки практичних занять включають завдання на актуалізацію теоретичних знань, методики діагностики особистісних особливостей, вправи для особистісного самопізнання і розвитку. Підібрані автором матеріали допоможуть студентам успішно засвоїти найсуттєвіші наукові положення про природу особистості та розвинути навички психологічного аналізу особистості.

Посібник призначається для викладачів і студентів вузів, учителів загальноосвітньої школи, практичних психологів. Може бути використаний широким колом читачів, які цікавляться психологічними проблемами.

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

МОДУЛЬ I

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

Тема 1.1

ОСОБИСТІТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

План

1. Основні напрями вивчення особистості
2. Базові категорії психології особистості: індивід, особистість, індивідуальність
3. Основні етапи історії досліджень особистості.

1. Основні напрями вивчення особистості

Особистість із її неповторним духовним світом завжди була і продовжує залишатись однією з найскладніших проблем пізнання людини. У наш час потреба у науково достовірних і придатних для практичних завдань даних про психологію особистості помітно загострилася. Без цих знань неможливий прогрес науки і техніки, економіки й освіти, культури і мистецтва, розвитку людського суспільства.

Особистість як предмет пізнання цікавить багато наук, що вивчають людину. У філософії особистість виступає як сукупність усіх суспільних стосунків. Проблема особистості у філософії — це проблема місця, яке займає особистість у суспільстві. Особистість у соціології — це стійка система соціально значимих рис, що характеризують індивіда як продукт суспільного розвитку і обґрунтовують включення індивіда в систему соціальних стосунків за допомогою діяльності і спілкування. Особистість у загальній психології — ядро, інтегруюче начало, що зв'язує воедино різні психічні процеси індивіда і що надає його поведінці необхідну послідовність і стійкість. Диференціальна психологія робить акцент на вивченні індивідуально-психологічних особливостей особистості і відмінностей між людьми. Соціальна психологія вивчає статус і соціальні ролі особистості у різних спільнотах, її самосприйняття в контексті цих ролей, настанови, міжособистісні взаємини, зв'язки людей у спільній діяльності.

Суттєвий вклад до загальної теорії особистості вносять педагогічна, вікова, етнічна психологія, психологія праці, психологія розвитку і ряд інших наук.

Психологія особистості вивчає рушійні сили і умови розвитку особистості, періодизацію розвитку індивіда, особистості та індивідуальності, індивідуальні властивості особистості та їх роль у розвитку особистості, розвиток особистості у соціо- та персоногенезі, структуру особистості і різні методичні підходи до її вивчення, теорії особистості та багато інших проблем.

У сучасній психології виділяють наступні *напрями дослідження* особистості: біогенетичний, соціоенетичний і персоногенетичний. В основі виділення даних напрямів знаходиться детермінація розвитку особистості під впливом середовища і спадковості. Розглянемо кожний із перерахованих напрямів.

Центром уваги представників біоенетичного напрямку є проблеми розвитку людини як індивіда, що має певні антропогенетичні властивості (задатки, темперамент, біологічний вік, стать, нейродинамічні властивості, органічні потреби, потяги тощо.), які проходять різні стадії дозрівання під час реалізації філогенетичної програми виду в онтогенезі.

Основним завданням представників соціоенетичного напрямку є вивчення процесів соціалізації людини, засвоєння людиною соціальних норм і ролей, набуття соціальних настанов і ціннісних орієнтацій, формування соціального і національного характеру людини як члена тієї або іншої спільності.

У центрі уваги представників персоногенетичної орієнтації стоять проблеми активності, самосвідомості і творчості особистості, формування людського Я, боротьби мотивів, виховання індивідуального характеру і здібностей, самореалізації і особистого вибору, пошуку сенсу життя.

Велике значення для психології особистості має культурно-історичний системно-діяльнісний підхід розвитку особистості. У даному напрямі властивості людини як індивіда розглядаються як «безособові» передумови розвитку особистості, які в процесі життєвого шляху можуть отримати особистісний розвиток. Соціокультурне середовище є джерелом, що живить розвиток особистості, а не «чинником», що безпосередньо визначає поведінку. Справжніми підставами і рушійною силою розвитку особистості виступають спільна діяльність і спілкування, за допомогою яких здійснюється залучення особистості до культури. У рамках системно-діялісного підходу особистість розглядається як відносно стійка сукупність психічних властивостей, як результат включення індивіда у простір міжіндивідуальних зв'язків.

Б. Г. Ананьев таким чином підсумовує вивчення проблеми особистості у психології: «Проблема особистості, будучи однією з центральних у теоретичній і прикладній психології, виступає як дослідження психічних властивостей і стосунків особистості (загальна психологія особистості), індивідуальних особливостей і відмінностей між людьми (диференціальна психологія), міжособистісних зв'язків, статусу і ролей особистості у різних спільнотах (соціальна психологія), суб'єкта суспільної поведінки і конкретних видів діяльності (прикладна психологія). Цінність такого багаторівневого психологічного вивчення особистості полягає в тому, що всі вони дозволяють розкрити діалектику як загального так і неповторного у психологічному складі особистості. Найважливіше теоретичне завдання такого підходу полягає в розкритті об'єктивних підстав інтегральних психологічних властивостей, які характеризують людину як індивіда, як суб'єкта, як особу і як індивідуальність».

Б. Г. Ананьев так сформулював *завдання* психології особистості: вивчення психічних властивостей і взаємин особистості; вивчення індивідуальних особливостей і відмінностей; дослідження міжособистісних зв'язків, статусу і ролей особистості в різних спільнотах; вивчення суб'єкта суспільної поведінки і конкретних видів діяльності.

2. Базові категорії психології особистості: індивід, особистість, індивідуальність.

Поняття особистості належить до найбільш суперечливих і складних для визначення у сучасній психології. Єдиного, загально-визнаного визначення особистості немає до сьогодні. На питання, що таке особистість, психологи відповідають по-різному, і в різноманітті їх відповідей виявляється складність феномена особистості. Як ілюстрацію можна навести визначення поняття «особистість», що містяться в працях різних вчених.

«Поняття особистості визначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значимі риси» (І. С. Кон).

«Особистість – це індивід, який визначив свою діяльну позицію до всього, що його оточує: до праці, до суспільного ладу, до боротьби мас, до завдань колективу, до долі іншої людини» (П. Є. Кряжев).

«Особистість – людина як суспільний індивід, суб'єкт пізнання і об'єктивного перетворення світу, розумна істота, яка володіє мовою і здатна до трудової діяльності» (А. В. Петровський).

«Особистість – людина як носій свідомості» (К. К. Платонов).

«Особистість – це людина, взята в системі таких психологічних характеристик, які соціально зумовлені, проявляються в суспільних за природою зв'язках і відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини, котрі мають істотне значення для неї самої і тих, хто її оточує» (Р. С. Немов).

Особистість найчастіше визначають як людину в сукупності набутих соціальних якостей. Це означає, що до числа особистісних не належать такі особливості людини, які генотипічно чи фізіологічно обумовлені і не залежать від життя у суспільстві. У багатьох визначеннях особистості також підкреслюється, що до числа особистісних не належать психологічні якості людини, які характеризують її пізнавальні процеси чи індивідуальний стиль діяльності, за виключенням тих, які виявляються у суспільстві. У поняття особистість зазвичай включають такі властивості, які є більш чи менш стійкими, свідчать про індивідуальність людини та визначають її вчинки.

Отже, **особистість** – це людина в системі таких психологічних характеристик, які соціально обумовлені, виявляються у суспільних відносинах, є стійкими і визначають моральні вчинки людини.

Для розуміння природи особистості, потрібно з'ясувати співвідношення цього поняття з іншими поняттями, що використовуються як у класичній, так і в сучасній психології. Це поняття індивід, людина, особистість, індивідуальність.

Використовуючи поняття *людина*, ми маємо на увазі, що мова йде про істоту, яка поєднує в собі два напрямки розвитку: біологічний (людина є представником біологічного виду і характеризується певною тілесною організацією, що має такі суттєві ознаки: прямоходіння, наявність пристосованих до праці рук, високорозвинений мозок, особливі морфологічні ознаки) та соціальний (людина є носієм свідомості, що є суспільним продуктом). Тільки в суспільстві і завдячуючи суспільству відбувається розвиток біологічних можливостей людини, формування свідомості, самосвідомості та механізмів саморегуляції. Взаємодія біологічної і соціальної передумови забезпечує психологічний результат: людина набуває здатність відображати світ у поняттях, планувати і прогнозувати, фантазувати і мріяти, усвідомлювати причини своїх вчинків, діяти розумно. Усі ці аспекти (біологічний, соціальний і психологічний) рівномірно представлені у понятті «людина». Жодне з них не є домінуючим.

Людина народжується на світ з генетично закладеними в неї потенційними можливостями стати саме людиною. Щоб підкреслити біологічно зумовлену належність новонародженої дитини і дорослої людини саме до людського роду та відрізнити їх від тварин, використовують поняття «індивід» як протилежне поняттю особини тварини. *Індивід* — це людська біологічна основа розвитку особистості у певних соціальних умовах. Індивідні якості, тобто притаманні людині задатки, анатомо-фізіологічні передумови, закладають підвалини створення особистості.

Б. Г. Ананьєв виділяв первинні і вторинні властивості індивіда. До первинних він відносив властивості, притаманні всім людям, такі як вікові особливості (відповідність певному віку) і статевий диморфізм (належність до певної статі), а також індивідуально-типологічні характеристики, у тому числі особливості конституції (складу тіла), нейродинамічні властивості мозку, особливості функцій великих півкуль. Сукупність первинних властивостей індивіда визначає його вторинні властивості: динаміку психофізіологічних функцій і структуру органічних потреб. У свою чергу інтеграція всіх цих властивостей обумовлює особливості темпераменту і задатки людини.

Поняття *особистість* більш вузьке, акцентоване на суспільній суті людини. Іншими словами, особистість — та ж людина, тільки

абстрагована від її біологічної, природної сторони, яка розглядається як суспільна, соціальна істота. Це член суспільства, який виконує певні соціальні функції.

Деякі автори визначають особистість як системну властивість індивіда, що формується в спільній діяльності і спілкуванні. Є й інші тлумачення цього поняття, але всі вони сходяться в одному: поняття «особистість» характеризує людину як соціальну істоту.

Проте, людина — це не лише індивід та особистість, але і носій свідомості, суб'єкт діяльності, що виробляє матеріальні і духовні цінності. Структура людини як суб'єкта діяльності утворюється з певних властивостей індивіда і особистості, які відповідають предмету і засобам діяльності (В. О. Аверін). Саме категорія «суб'єкт» означає вищий рівень розвитку особистості. Особистість стає індивідуальністю, досягаючи максимального рівня своєї неповторності, а суб'єктом вона стає, досягаючи оптимального рівня розвитку своєї людяності, етичності (С. Л. Рубінштейн).

Отже, кожна людина з'являється у вигляді деякої цілісності — як індивід, особистість і суб'єкт, обумовленою єдністю біологічного і соціального. Як індивід людина розвивається в онтогенезі, а як особистість вона проходить свій життєвий шлях, у ході якого здійснюється соціалізація індивіда (В. О. Аверін). Отже, людина — це біосоціальна істота, наділена свідомістю і здатністю до діяльності. Об'єднання цих трьох рівнів в одне ціле формує інтегральну характеристику людини — її індивідуальність.

Індивідуальність — це поєднання психологічних особливостей людини, що утворюють її своєрідність, відмінність від інших людей. Індивідуальність виявляється у здібностях людини, домінуючих потребах, рисах характеру, почутті власної гідності, світобаченні, системі знань, умінь, навичок, рівні розвитку інтелектуальних, творчих процесів, індивідуальному стилі діяльності та поведінки, типі темпераменту, характеристиках емоційної та вольової сфер тощо.

У ряді концепцій (С. Л. Рубінштейн, Б. Г. Ананьев) індивідуальність трактується як вищий рівень розвитку особистості. В. С. Мерлін розглядає поняття «індивідуальність» як інтеграційну структуру будь-якої особистості. А. Г. Маклаків трактує індивідуальність як сукупність психічних, фізіологічних і соціальних особливостей конкретної людини з точки зору її унікальності, своєрідності і неповторності. Передумовою формування людської індивідуальності служать анатомо-фізіологічні задатки, які розвиваються в процесі виховання, що має суспільно обумовлений характер. Різноманітність умов

виховання і природжених характеристик породжує широку варіативність проявів індивідуальності.

На рівні індивідуальності можливі найвищі досягнення людини, оскільки індивідуальність виявляється у взаємозв'язку і єдності властивостей людини як індивіда, особи і суб'єкта діяльності (В. О. Аверін). Саме ця єдність складає основу для максимально повного розвитку і виявлення людиною своїх здібностей, допомагає їй внести свій власний неповторний вклад до суспільного розвитку.

Отже, кожна людина постає одночасно як індивід, особистість і суб'єкт діяльності, але далеко не усім вдається стати індивідуальністю. Також вірно і те, що кожна людина є структурним цілим, але далеко не кожна людина є цілісною особистістю, тобто досягає гармонійної взаємодії всіх якостей, властивостей, способів діяльності.

3. Основні етапи історії досліджень особистості

У СРСР систематизовані спроби аналізу розвитку теоретичних уявлень про психологію особистості розпочинали Л. І. Анциферова, К. Обухівський, В. С. Мерлін, А. В. Брушлинський, Л. І. Божович, К. В. Шорохова, М. Я. Ярошевський та інші вчені. В цьому зв'язку заслуговує на увагу історичний аналіз розвитку теоретичних поглядів на особистість і класифікація сучасних теорій особистості, розроблені Р. С. Немовим. Відповідно до цих тверджень можна виділити три основні періоди в розвитку психологічних поглядів на особистість: філософсько-літературний, клінічний та експериментальний.

Філософсько-літературний період охоплює проміжок часу від мислителів стародавнього світу до початку XIX століття. Теорія духовного світу людини формувалась на основі спостережень за особливостями поведінки людей, виявлення їх індивідуальних відмінностей. Теоретичні викладки цього періоду мали абстрактний характер і торкалися в основному моральної та соціальної природи особистості. Цей період освітлений геніальними здогадками та ідеями таких зірок світової культури людства, як Соломон, Піфагор, Геракліт, Сократ, Демокрит, Платон, Діоген, Аристотель, Епікур, Сенека, Плутарх, Фірдоусі, Омар Хайям, Р. Бекон, Монтень, Спіноза, Вольтер, Г. Сковорода, Кант та багато

інших. Вони внесли неоціненний вклад у розуміння природи та суті людської особистості.

У клінічний період, майже до першої чверті XX століття, філософсько-літературні описи особистості почали доповнюватись результатами психологічних спостережень і досліджень в умовах клініки. Зібраний та проаналізований психіатрами клінічний матеріал про особливості психічних проявів хворих людей допоміг виявити психологічні особливості особистості, властиві не лише хворим, а й здоровим людям, проте у хворих вони гіпертрофовані.

Особливість цього періоду полягає в тому, що, намагаючись дати визначення особистості, психіатри робили це в термінах «рис особистості». Риси давали можливість описати і цілком нормальну і паталогічну особистість.

Такий підхід впливав з потреб психотерапії, але обійтися в психологічній науці при описанні поняття «особистість» без термінів рис було вже неможливо. Головний недолік цього підходу полягав у тому, що в основу «теорії особистості» лягли риси, притаманні як хворій, так і здоровій людині, тобто не враховувалися психічні властивості, притаманні лише «нормальній» особистості. Проте, за цей відносно короткий період, розвиток теоретичних уявлень про особистість зробив помітне зрушення вперед.

Експериментальний період, початок якого припадає на першу чверть XX століття, в дослідженні особистості пов'язаний з «кризою психології». Суть її полягала в суперечності між досягнутим рівнем у розумінні психічних процесів та психічних функцій і неможливістю застосувати ці досягнення до пояснення цілісних поведінкових актів людини. Індивід постав як сукупність окремих психічних функцій, що не вело до цілісної психології особистості. Проте проведені дослідження мали експериментальний характер. Одержані дані піддавалися статистичному обробленню, що значно підвищило наукову достовірність результатів вивчення психічних феноменів. Завдяки цьому було зроблено новий крок у вивченні особистості, перейшовши від умоглядних викладок, від виміру та оцінювання окремих психічних функцій до експериментально вивіренних і математично оброблених теоретичних моделей особистості.

Експериментальні дослідження особистості в Росії були започатковані О. Ф. Лазурським і Г. І. Россолімо, а за кордоном – Г. А. Айзенком, Р. Кеттелом і Г. Олпортом.

У працях О. Ф. Лазурського зроблено важливий крок у переході до нового розуміння системи взаємин людини з навколишнім соціальним

середовищем. Він вводить у психологію природний експеримент, при якому навмисне втручання в життя людини поєднується з природною і порівняно простою обстановкою досліду. Завдяки цьому відкривається можливість дослідження не лише окремих психічних процесів та функцій, а й особистості в цілому. Свої погляди вчений узагальнив у курсі лекцій «Загальна та експериментальна психологія», де стверджував, що темперамент і характер складають ендопсихічну, тобто природжену сторону особистості. А ставлення людини до оточуючої дійсності становить другу сторону – екзопсихічну, що формується в індивідуальному досвіді особистості.

Інший російський вчений Г. І. Россолімо вносить ідею кількісної оцінки інгредієнтів душевного життя з метою створення його індивідуально своєрідного профілю у здорової або хворої особистості. Розроблений метод дозволяв вирішувати практичні питання про типи психічних індивідуальностей, розумову відсталість про діагностування хворобливих симптомів у галузі психіки тощо. Та головне, що він також стоїть біля джерел цілісного підходу до вивчення і описання особистості.

В експериментальне вивчення особистості значний внесок зробив Г. Айзенк. Він розробив оригінальні методи і процедури математичного оброблення даних експерименту та спостережень, опитувань й аналізу документів, одержаних про особистість різними методами і з різноманітних джерел. В результаті застосування таких дослідницьких процедур виникла можливість одержати корелюючі (статистично зв'язані між собою) дані, які характеризують загальні та індивідуально стійкі риси особистості. Цей напрям, що дістав назву «теорія рис», був розвинений Г. Олпортом і покладений в основу нової теорії особистості.

Р. Кеттел у рамках цієї теорії розробив процедуру експериментального вивчення особистості методом факторного аналізу. Він закладав основи тестології особистості, виділив і описав ряд реальних факторів (рис) особистості. Йому належить один з перших тестів особистості «16-факторний тест Кеттела».

Експериментальний підхід до цілісного вивчення й описання особистості виявився вельми плідним. Це привело до появи в 30-х роках нашого століття політичної диференціації досліджень та виникнення нових трактувань теорії особистості. Так, Курт Левін з позицій гештальтпсихології зробив спробу експериментально дослідити психологічну культуру особистості, що включала потреби, афекти і волю. Хоча це були лише деякі елементи структури особистості, але результати їх досліджень були цікавими й плідними. У цей період виникло ряд нових і цікавих концепцій особистості: теорія самореалі-

зації Г. Олпорта, концепція самоактуалізації А. Маслоу, теорія «Я» К. Роджерса, біосоціальна теорія Г. Мерфі, персонологія Г. Меррея і факторіальні теорії Р. Кеттела, Г. Айзенка і П. Гілфорда.

Тема 1.2

КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ФРЕЙДИЗМУ І НЕОФРЕЙДИЗМУ

План

1. Теорія особистості З. Фрейда
2. Аналітична психологія К. Юнга
3. Індивідуальна психологія А. Адлера
4. Соціокультурна психологія Карен Хорні
5. Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма
6. Епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона

1. Психоаналіз З. Фрейда

Розглянемо деякі погляди зарубіжних вчених на психологію та концепції структури особистості, які найбільш використовуються у світовій психологічній науці і практиці.

Одна з найвидатніших теорій особистості була створена Зігмундом Фрейдом (1856—1939). З. Фрейд уподібнив психіку айсбергу, в якому лише невеличка частина виступає над поверхнею води і є сферою свідомого, тоді як більша частина айсберга перебуває під водою – це сфера несвідомого, і саме там, у просторі несвідомого, можна знайти прагнення, пристрасті, витіснені думки та почуття, що здійснюють контроль над свідомими думками та вчинками людини.

Вчений виділив дві основні групи людських інстинктів: еротичні (інстинкти життя) і руйнівні (інстинкти смерті). Енергія інстинк-

тів життя називається «*лібідо*». Інстинкти життя включають голод, спрагу, інстинкт самозбереження, сексуальний потяг. Інстинкти смерті — деструктивні сили, що можуть бути спрямовані як всередину індивіда (мазохізм або самогубство), так і зовні (ненависть та агресія). Фрейд стверджував, що поведінка людини повністю детермінована її сексуальними і агресивними потребами. Задоволення цих потреб стикається з перешкодами з боку навколишнього світу, суспільства, тому вони пригнічуються і створюють сферу «*несвідомого*».

З. Фрейд представив психічне життя особистості як постійну арену боротьби між непримиренними силами свідомого і несвідомого, розуму та інстинктів, які змагаються за контроль над поведінкою. Така концепція психічного життя має назву *психодинамічної*.

Відповідно до поглядів З. Фрейда, структуру особистості утворюють три основних компоненти: «*Воно*», «*Я*» і «*Над-Я*».

«*Воно*» (Ід) — це базова і найдавніша структура психічного життя особистості. У ній зосереджені інстинктивні, примітивні, спадкові аспекти особистості. Це скарбниця примітивних інстинктивних прагнень, емоцій, спогадів, забутих дитячих образ, травм, вороже ставлення до своїх батьків, невілені сексуальні бажання. Все це свідомість відкидає і сприймає як неприйнятне. «*Воно*» — темне, хаотичне, біологічне несвідоме, що не знає законів та не підпорядковується правилам, вільне від обмежень. Провідні компоненти Ід — це сексуальні та агресивні потяги, які вимагають негайного втілення, реалізації.

Друга структура особистості — «*Я*» (Его), на думку З. Фрейда, також є вродженою і розташовується як в свідомому шарі так і в передсвідомості. Таким чином, ми завжди можемо усвідомити своє «*Я*», хоча це і нелегко. На відміну від Ід, природа якого виявляється в пошуку задоволення, Его підпорядковується принципу реальності, мета якого — збереження цілісності організму. Принцип реальності дає можливість індивідууму гальмувати, переадресувати або поступово давати вихід грубої енергії Ід у рамках соціальних обмежень. Его здатне спрямовувати поведінку в потрібне русло, щоб інстинктивні потреби задовольнялися безпечним для самого індивідуума і для інших людей способом. Его відповідає за довільну поведінку, може контролювати і пригнічувати інстинкти, прагне до послаблення напруги і посилення задоволення.

«*Над-Я*» (Суперего) — це третій, найпізніший компонент особистості, інтерналізована версія суспільних норм і стандартів поведінки, морально-етична інстанція особистості. Людина не народжується із

Суперего. Суперего у процесі соціалізації формується з Его і слугує цензором вчинків та думок останнього. Це внутрішня репрезентація традиційних цінностей та ідеалів суспільства в тому вигляді, який сформовано виховними впливами, насамперед сім'ї. Суперего виконує такі функції: совість, самоспостереження і формування ідеалів.

Система життєво важливих потреб, що складає зміст «Воно», постійно вимагає задоволення і несвідомо спрямовує психічну активність людини, регулюючи її психічні процеси і стани. Несвідомі потяги, що йдуть від «Воно» знаходяться в стані конфлікту з соціальними і моральними нормами поведінки, які містяться в «Над-Я», тому між «Воно» і «Над-Я» існують постійні і неминучі протиріччя. Вони вирішуються за допомогою «Я» – свідомості, що, діючи відповідно до принципу реальності, намагається розумно примирити обидві конфліктуючі сторони таким чином, щоб потяги «Воно» були максимально задоволені і при цьому не було порушено норми суспільної моралі.

Можливість підтримувати своє психічне здоров'я залежить від механізмів психологічного захисту, які допомагають людині пом'якшити конфлікт між «Воно» і «Над-Я». Фрейд виділяв декілька *захисних механізмів*, головними з яких є витіснення (перенесення в підсвідомість думок і почуттів, що викликають страждання); проекція (процес, за допомогою якого людина приписує власні неприйнятні думки і почуття іншим людям, покладаючи таким чином на них провину за свої недоліки); заміщення (переадресація агресії з одного об'єкта на інший); сублімація (заміна сексуальних або агресивних потягів на соціально прийнятні форми поведінки).

У кожної людини є свій набір захисних механізмів, сформованих у дитинстві. Проте, не дивлячись на наявність захисту, витіснені бажання прориваються в свідомість у формі сновидінь, фантазій, «випадкових» обмовок, неочікуваних дій і вчинків. Отже, подавлені мотиви продовжують діяти і істотним чином впливають на поведінку людини.

3. Фрейд визначив порядок розгортання психосексуальних стадій протягом дозрівання організму (біологічний чинник розвитку) і вважав, що ці стадії універсальні і властиві всім людям, незалежно від їх культурного рівня. Періодизацію вікового розвитку З. Фрейда називають *психосексуальною теорією* особистості, оскільки центральна лінія його теорії пов'язана з сексуальним інстинктом. Назви стадій розвитку особистості (оральна, анальна, фалічна, генітальна) вказують на основну тілесну (ерогенну) зону, з якою пов'язано

відчуття задоволення. Основні чинники розвитку особистості в психосексуальній теорії Фрейда: внутрішній (біологічне дозрівання, реформування кількості і спрямованості сексуальної енергії) і зовнішній (соціальний, вплив спілкування з батьками). Цінність даного підходу в тому, що вперше було вказано на значущість періоду дитинства у подальшому розвитку особистості.

У теорії особистості З. Фрейда містяться як деякі продуктивні наукові положення (про складність, багатоплановість структури особистості, про свідоме й несвідоме, про внутрішні суперечності особистості), так і суперечливі погляди на природу особистості. Вже сучасники З.Фрейда і навіть його учні вбачали у психоаналітичному вченні низку дискусійних моментів. Так, найбільшій критиці були піддані погляди на мотивацію людської поведінки, яку З.Фрейд пов'язував переважно з природженими інстинктивними (сексуальними та руйнівними) потребами, на фатальний антагонізм між свідомим і несвідомим та між індивідом і суспільством. Виникла потреба у подоланні біологізаторських поглядів на особистість, у соціалізації фрейдистської теорії особистості, що й було здійснено неофрейдистами. Несвідоме наповнювали новим змістом. Місце нерезалізованих сексуальних потягів посіли колективне несвідоме («архетипи»), виражене в міфології, релігійній символіці, мистецтві та передане у спадок (К. Г. Юнг), прагнення до влади внаслідок відчуття неповноцінності (А. Адлер), неможливість досягти гармонії із соціальною структурою суспільства і відчуття самотності, яке при цьому виникає (Е. Фромм) та інші психоаналітичні механізми конфлікту особистості і суспільства.

2. Аналітична психологія К. Юнга

Один із учнів З. Фрейда, Карл Юнг (1875—1961), — швейцарський психолог, засновник аналітичної психології — відмежувався від свого великого вчителя у поглядах на пансексуалізм як головно рушійну силу поведінки людини. До основних понять вчення Юнга відносять поняття про інтроверсію та екстраверсію, відкриття чотирьох основних психічних функцій, дослідження колективного несвідомого, особливий погляд на структуру особистості, а в зв'язку з цим — створення аналітичної психотерапії.

За К. Юнгом, психіка людини має три рівні: свідомість, особисте несвідоме і колективне несвідоме. Визначальну роль у структурі особистості відіграє колективне несвідоме, яке утворюється із слідів пам'яті, що залишається від усього минулого людства і впливає на особистість людини, визначає її поведінку з моменту народження.

Колективне несвідоме утворюється з різних рівнів, які визначаються загальнолюдською, національною та расовою спадщиною. Найбільше значення мають сліди минулого, тобто досвід тваринних предків людини. Колективне несвідоме виявляється у вигляді **архетипів**. К. Юнг називав архетипи первинними образами, оскільки вони пов'язані з міфічними і казковими темами. Він також вважав, що архетипи організовують не лише індивідуальну, але і колективну фантазію (наприклад, лежать в основі міфології народу, його релігії, визначаючи психологію народу, його самосвідомість). Через актуалізацію певних архетипів культура робить вплив і на становлення індивідуальної психіки людини.. К. Юнг зарахував до архетипів основні складові структури особистості, виділяючи такі елементи: Персону, Его, Тінь, Аніму (у чоловіків), Анімус (у жінок) і Самість.

Персона – це візитна картка «Я», це та частина нашої особи, яку ми показуємо світу, якими ми хочемо бути в очах інших людей. Персона включає і типові для нас ролі, стиль поведінки і одяг, манеру говорити, мислити, одягатися, це характер, соціальна роль, здатність самовиражатися у суспільстві.

Его – центр свідомості, і тому відіграє основну роль у свідомому житті: створює відчуття усвідомленості і послідовності наших думок та дій, відповідальне за зв'язок свідомого і несвідомого. Его збирає розрізнені дані особистого досвіду в єдине ціле, формуючи з них цілісне і усвідомлене сприйняття власної особи.

Тінь – центр особистого несвідомого, куди входять бажання, переживання, тенденції, що заперечуються індивідумом як несумісні з існуючими соціальними стандартами. При цьому, чим більше домінує Персона в структурі особистості, тим більшою є Тінь, оскільки людині необхідно витіснити в несвідоме все більшу кількість нереалізованих бажань. Юнг не вважав за можливе просто позбавитися від Тіні, не визнавати її, оскільки вона – природна частина особистості і людина без Тіні так само неповноцінна, як і без інших частин душі. Найшкідливіше, з його погляду, не помічати, ігнорувати Тінь, тоді як уважне ставлення до Тіні, прагнення до аналізу її змісту допомагають подолати її негативний вплив.

Аніма (у чоловіка) або *Анімус* (у жінки) – це ті частини душі, які відображають інтерсексуальні зв'язки, уявлення людини про протилежну стать.

Самість – архетип цілісності особистості, самість об'єднує свідоме і несвідоме, що взаємно доповнюють одне одного до цілісності. К. Юнг відводив архетипу «самості» центральну роль як потенційному центру особистості. на відміну від «Его», як центру свідомості.

Особисте несвідоме складається з переживань, що були колись свідомими, але потім стали забутими або витісненими зі свідомого. За певних умов вони стають усвідомленими. Структурні одиниці особистого несвідомого являють собою сукупність почуттів, думок та спогадів.

К. Юнг створив типологію особистості, в основі якої лежить спрямованість людини на себе або на зовнішнє. Відповідно до цього він розподіляв людей на *інтровертів* та *екстравертів*. Інтроверти в процесі індивідуалізації звертають більше уваги на внутрішню частину своєї душі, будують свою поведінку на основі власних ідей, власних норм і переконань. Екстраверти, навпаки, більше орієнтовані на Персону, на зовнішню частину своєї душі, вони легше встановлюють соціальні зв'язки і краще усвідомлюють, що відбувається навколо них. Щодо походження типів, то, за К.Юнгом, вони визначаються не обставинами життя людини, а її природженими властивостями.

Згідно аналітичної теорії, особистість — це сукупність природжених і реалізованих архетипів, а структура особистості визначається індивідуальною своєрідністю співвідношення окремих властивостей архетипів, рівнями несвідомого і свідомого, а також екстра- або інтровертованістю особистості.

3. Індивідуальна психологія А. Адлера

Відомим учнем З. Фрейда, який виступив проти біологізаторських тенденцій свого вчителя, був А. Адлер (1870— 1937). Він заснував так звану індивідуальну психологію. На відміну від глибинної психології З. Фрейда, в теорії А. Адлера немає жодних постулатів про приховані неосяжні сили і структури психічного життя. Не природжені потяги, не природжені архетипи, а відчуття спільності з інши-

ми людьми, що стимулює соціальні контакти і орієнтацію на інших людей, – ось та головна сила, яка визначає поведінку і життя людини, стверджував А. Адлер.

А. Адлер вважав *соціальне почуття* природженим, хоча специфічність взаємин людей й визначається характером суспільства, в якому проживає людина. Отже, у цьому аспекті точка зору А. Адлера так само біологічна, як і погляди З. Фрейда і К. Юнга. В той же час Адлер був єдиним, хто вважав найважливішою тенденцією в розвитку особистості її прагнення зберегти в цілісності свою індивідуальність, усвідомлювати і розвивати її. З. Фрейд в принципі відкидав ідею про унікальність кожної особистості, досліджуючи те загальне, що властиве сфері несвідомого.

На думку А. Адлера, структура особистості єдина і тому не може бути розчленованою на три інстанції («Воно», «Я» та «Над-Я»). Детермінантою розвитку особистості є потяг до вищості, прагнення влади, самоствердження. Однак цей потяг не завжди може бути реалізований, наприклад, внаслідок дефектів у розвитку або несприятливих соціальних умов виникає почуття неповноцінності.

Теорія особистості А. Адлера є добре структурованою системою, що базується на декількох базових поняттях: фіктивний фіналізм, прагнення до переваги, почуття неповноцінності і компенсації, суспільний інтерес, стиль життя, креативне «Я».

Фіктивний фіналізм (фіктивні цілі) — суб'єктивні причини психологічних явищ. Психологічні феномени неможливо зрозуміти, не ґрунтуючись на принципі фіналізму, лише фінальні цілі можуть пояснити людську поведінку. Фінальна мета може бути фікцією, тобто недосяжним ідеалом, але є реальною стимул-реакцією і дає остаточне пояснення поведінки.

Прагнення до переваги є поштовхом до вирішення людиною життєвих проблем. Прагнення до переваги є природженим і веде людину до вершин розвитку. Це могутній динамічний принцип.

Почуття неповноцінності включає усі почуття, які виникають у зв'язку з соціальною або психологічною недосконалістю, окрім переживань, пов'язаних з фізичною слабкістю і хворобою. Почуття неповноцінності в нормальних обставинах є великою рушійною силою. Бажання подолати свою неповноцінність дає поштовх до розвитку особистості.

Суспільний інтерес є природженим, тобто люди — соціальні істоти, які прагнуть зробити суспільство досконалим.

Життєвий стиль є системною основою функціонування особистості, тобто це цілісність, якій підпорядковані структурні частини особистості.

Креативне «Я» створює суб'єктивну, динамічну, єдину, таку, що володіє унікальним життєвим стилем особистість, надає сенс життю, творить мету і продумує засоби її досягнення.

А. Адлер надавав великого значення **позиції дитини** в сім'ї (порядку народження) для розвитку стилю її життя та способу вирішення життєвих проблем. Створені А. Адлером психологічні портрети типової дитини в різних вікових позиціях є суттєвим внеском вченого в сучасну психологію.

Індивідуальна психологія А. Адлера заперечує фатальний зв'язок психічного розвитку особистості з органічними інстинктами, більше того, вона стверджує, що цей розвиток керований логікою суспільного життя. Однак, погляди А. Адлера у наш час сприймаються як надмірно механістичні, що надто спрощують складні діалектичні зв'язки між індивідом і суспільством.

4. Соціокультурна психологія Карен Хорні

На відміну від К. Юнга і А. Адлера, які підкреслювали, що не погоджуються з З.Фрейдом з принципових питань, пов'язаних перш за все зі структурою особистості і механізмами її розвитку, К.Хорні (1885 – 1952) стверджувала, що вона лише прагне скоригувати деякі недоліки теорії Фрейда, залишаючись його послідовницею з принципових питань. Проте, спроби вийти за межі ортодоксального фрейдизму, недолік якого полягає, на її думку, в біологічній спрямованості цієї концепції, призвели К.Хорні до перегляду основних положень теорії Фрейда.

К. Хорні стверджувала, що в структурі особистості домінують не інстинкти агресії або лібідо, а несвідоме почуття тривоги, занепокоєння, яке вона називала почуттям **корінної тривоги** і вважала, що воно пов'язане з самотністю і безпорадністю, що «з'являється у дитини в потенційно ворожому їй світі». Таким чином, в її теорії зберігається не лише ідея З. Фрейда про значення несвідомого, але і його думка про антагонізм між зовнішнім світом і людиною. К. Хорні вважала, що причинами розвитку цієї тривоги можуть бути помилки сімейного

виховання, а саме: непослідовна поведінка батьків, глузування, невиконання обіцянок, надмірна опіка або ж емоційна відчуженість батьків. З часом корінна тривога виявляється в усіх взаєминах людини та у її світосприйнятті. Отже, причини невротичної поведінки варто шукати у порушеннях взаємин батьків і дітей.

Невротичні особистості формуються в умовах явного дефіциту теплоти і безпеки в стосунках з батьками, оскільки, прагнучи до безпеки і подолання тривоги, дитина вибирає і формує властиву для неї захисну стратегію. Карен Хорні описала десять таких *захисних стратегій*, визначивши їх як невротичні потреби, або тенденції особистості:

- У любові та схваленні. (Не заспокоюване нічим прагнення бути об'єктом любові та захоплення, підвищена чутливість до критики, непривітності з боку інших).
- У партнері-керівникові. (Надмірна залежність від інших, страх отримати відмову або залишитись самотнім; переоцінка любові).
- У чітких обмеженнях. (Надання переваги такому життєвому стилю, при якому першочергове значення мають обмеження, встановлений порядок, невимогливість, схильність задовольнитись малим і підпорядковуватись іншим).
- У владі. (Домінування і контроль над іншими як самоціль, презирливе ставлення до проявів слабкості).
- В експлуатації інших. (Страх бути використовуваним іншими, страх виглядати «тупим у їхніх очах»).
- У суспільному визнанні. (Бажання бути об'єктом захоплення з боку інших, залежність уявлень про себе від статусу).
- У захопленні собою. (Прагнення створити прикрашений образ своєї особи, позбавлений недоліків, обмежень, потреба в компліментах та лестощах).
- У честолюбстві. (Сильне прагнення бути кращим, незважаючи на наслідки, страх невдачі).
- У незалежності. (Уникнення будь-яких стосунків, що передбачають певні обов'язки, дистанціювання від усіх і всього).
- У бездоганності та неподоланності. (Спроби бути морально непогрішимим та бездоганим у всіх відношеннях, підтримка враження досконалості та доброчесності).

Названі типи стратегії виступають як передумовою «споконвічного конфлікту» так і захисними механізмами. Ці засоби психологічного захисту породжують чотири «великих неврози» нашого часу:

1) невроз прихильності — пошуки любові та схвалення за будь-яку ціну;

2) невроз влади — гонитва за владою, престижем та володанням;

3) невроз покори — конформізм;

4) невроз ізоляції — втеча від суспільства.

Важливим відкриттям К. Хорні є введення поняття «Образ Я». Вона вважала, що цей образ складається з двох частин – знання про себе і ставлення до себе. При цьому, в нормі, адекватність «образу Я» пов'язана з його когнітивною частиною, тобто із знаннями людини про себе, які повинні відображати її реальні здібності і прагнення. В той же час, ставлення до себе має бути позитивним. К.Хорні вважала, що існує декілька «образів Я» – «Я» реальне, «Я» ідеальне і «Я» в очах інших людей. У ідеалі усі ці три «образи Я» повинні бути однаковими, лише в цьому випадку можна говорити про нормальний розвиток особистості і її стійкість до неврозів. Припустимо, якщо ідеальне «Я» відрізняється від реального, та людина не може до себе позитивно ставитись, і це заважає нормальному розвитку особистості, викликає напруженість, тривогу, невпевненість у собі, тобто є основою невротизації.

Так само як і А. Адлер, а пізніше Е. Фромм, К. Хорні прийшла до висновку про домінуючий вплив суспільства, соціального оточення на розвиток особистості. Вона також доводила, що людина може змінюватися і продовжувати свій розвиток протягом життя, тому не існує фатальної приреченості на невроз, про яку говорив З. Фрейд.

5. Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма

Найбільш «соціалізованим» ученням неофрейдизму визнається теорія відчуження *Еріка Фромма* (1900–1980), який стверджував, що проблема *відчуження*, яку висунув К. Маркс у суспільно-економічному аспекті, слід поширити й на психічну діяльність людини. В умовах науково-технічного поступу людина втрачає зв'язки зі світом та з іншими людьми. Виникає відчуження людини, яке Е. Фромм називає «*негативною свободою*». Людина стає «вільною від усього» і тому відчуженою. Цей стан пригнічує людину і породжує неврози. Людина потерпає під тягарем свободи, вона не хоче бути «вільною», вона прагне мати певні стосунки з іншими людьми, спілкуватися з

ними, але навколишній світ не дає їй такої можливості. Внаслідок чого людина стає самотньою.

Для Е. Фромма відчуження є фатальною основою людських взаємин. Нестерпність тягара відчуження може перерости в почуття агресії і виявлятися або в реакціях садизму та мазохізму, або в протилежному стилі поведінки – конформізмі, коли люди, що не витримують самотності, пристосовуються одне до одного, рятуючись від відчуження.

Е. Фромм підкреслював двоїсту природу людини. З одного боку, вона тягнеться до незалежності, а з іншого – хоче позбавитися цієї незалежності, яка призводить до відчуження. Для подолання відчуженості Е. Фромм пропонує прищеплювати людям гуманістичні засади, в основі яких лежить почуття любові. Це почуття притаманне найбільш розвиненому типу соціального характеру людини – духовному, продуктивному. Потреба в любові передбачає два її види – любов до себе і любов до інших людей. Відчуження згубно діє на людину, породжує неврози, а любов сприяє її оздоровленню і загалом – покращанню суспільства.

У прагненні до подолання відчуження стимулюючими чинниками є чотири *екзистенціальні потреби*: у встановленні зв'язків (зближення з іншим через підпорядкування, владу або любов), у подоланні себе (здатність піднятися над своїм пасивним існуванням, будуючи або руйнуючи власне життя), у почутті укорінення (яке породжує почуття стабільності світу, що знову стає для людини рідною домівкою), у самоідентичності («Я – це Я, і ніхто інший»), у системі поглядів (розвиток послідовного, виваженого погляду на дійсність). Е. Фромм вважав, якщо незадоволена хоча б одна з цих потреб, результатом стає психічне захворювання людини.

Е. Фромм був упевнений, що для кожного історичного періоду характерний прогресивний розвиток індивідуальності відповідно прагненню людей до особистої свободи. Проте, значного рівня автономії і свободи вибору люди досягають ціною втрати почуття безпеки і появою почуття особистої незначущості. Подолання почуття самотності, власної незначущості і відчуженості вимагають відмови від особистої свободи і пригнічують розвиток індивідуальності. Е. Фромм описав декілька стратегій «утечі від свободи»:

- *авторитаризм*, що визначається як «тенденція поєднати себе з іншим, щоб набути сили, втраченої індивідуальним «Я». Мазохічна форма авторитаризму виявляється в надмірній залеж-

ності, підпорядкованості і безпомічності, садистська форма – в експлуатації інших, домінуванні і контролі над ними;

- **деструктивність** – подолання почуття неповноцінності шляхом знищення, підкорення або приниження інших;
- **конформність** – абсолютне підпорядкування соціальним нормам, що регулюють поведінку, бажання бути «таким як усі».

Проте, Е.Фромм вважав, що люди можуть бути автономними й унікальними, не втрачаючи при цьому відчуття єдності з іншими людьми та суспільством і називав це «**позитивною свободою**». Досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті, дій відповідно до внутрішньої природи. У книзі «Мистецтво любові» Е. Фромм підкреслював, що любов і праця – це основні чинники, за допомогою яких здійснюється розвиток позитивної свободи.

Учіння Е. Фромма демонструє гуманістичну спрямованість, відображає певні соціально-психологічні реалії. Водночас, у ньому соціальні явища дещо підмінюються психологічними, а основні тенденції поведінки людини мають надто фатальний характер.

6. Епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона

Теоретичні формулювання Е. Еріксона (1902–1994) стосуються винятково розвитку *его*, хоча він і стверджував, що його ідеї не більш, ніж подальший систематичний розвиток концепції Фрейда про психосексуальний розвиток у світлі нових відкриттів у соціальних і біологічних науках. Проте Е.Еріксон рішуче відійшов від класичного психоаналізу за чотирма важливими пунктами.

По-перше, з позиції Еріксона, саме *его* складає основу поведінки і функціонування людини, у чому видно зсув акценту від ід до его. Егопсихологія описує людей як більш раціональних, таких, які приймають усвідомлені рішення і свідомо вирішують життєві проблеми. У той час як Фрейд вважав, що его бореться, намагаючись розв'язати конфлікт між інстинктивними спонуканнями і моральними обмеженнями, Еріксон доводив, що *его* — це автономна система, що взаємодіє з реальністю за допомогою сприйняття, мислення, уваги і пам'яті.

По-друге, Еріксон розвивав новий погляд щодо індивідуальних взаємин з батьками і культурним контекстом, в якому існує сім'я. Якщо Фрейда цікавив вплив батьків на становлення особистості дитини, то Еріксон підкреслює історичні умови, в яких у дитини формується его.

По-третє, теорія розвитку его охоплює весь життєвий простір індивідуума, тобто від дитинства до зрілості і старості. Фрейд же обмежився вивченням впливу ранніх дитячих переживань і не приділяв увагу питанням розвитку за межами генітальної стадії.

Нарешті, по-четверте, у Фрейда і Еріксона різні погляди на природу і розв'язання психосексуальних конфліктів. Метою Фрейда було розкриття сутності й особливостей впливу на особистість несвідомого психічного життя, а також пояснення того, як рання травма може призвести до психопатології в зрілості. Еріксон бачив своє завдання в тому, щоб привернути увагу до здатності людини переборювати життєві труднощі психосоціального характеру, стверджуючи, що кожна особиста і соціальна криза є свого роду викликом долі, що спрямовує особистість до розвитку.

У деяких питаннях ідеям Еріксона і Фрейда властива теоретична єдність. Наприклад, обидва теоретики сходяться в тому, що стадії розвитку особистості наперед визначені, і порядок їх перебігу є незмінним. Еріксон також визнає біологічні і сексуальні основи всіх мотиваційних і особистісних диспозицій та приймає фрейдівську структурну модель особистості.

Основний вклад Еріксона у вивчення особистості полягає в тому, що, поряд із фрейдівськими стадіями психосексуального розвитку, він показав, що людина одночасно проходить стадії психосоціального розвитку і стадії розвитку его, та довів, що розвиток особистості продовжується все життя і кожна стадія розвитку може мати як позитивний, так і негативний результат. Кожна стадія розвитку его складається з психологічних, біологічних і соціальних компонентів і базується на досягненнях попередніх стадіях. Перша стадія, або криза, — «вбираюча», коли задовольняється оральна потреба і формується довіра до оточуючого світу. На цій стадії утворюється проєкція особистості. На другій стадії дозріває м'язово-руховий апарат, що призводить до почуття впевненості, самостійності. Третя стадія — це становлення юнацтва, знаходження цілей, уміння планувати, вибір друзів. На четвертій стадії формується рефлексія, виникають сумніви щодо свого місця в житті. П'ята і шоста стадії — це зрілість особистості, стійкість її інтересів, коли вона керується у своїй поведінці нормами суспільства. І, нарешті, сьома стадія — це або досягнення непо-

вторності особистості, або приречення на безвихідь. Теорія Еріксона про періоди розвитку Еґо суттєво вплинула на психологію і суміжні галузі наукового знання.

Усі напрями неофрейдизму можна розглядати як спробу соціологізації біологізаторської за своєю суттю фрейдистської концепції особистості. Неофрейдисти висунули фундаментальні проблеми — внутрішньої структури особистості, місця «Я» в ній, механізмів формування та функціонування особистості, ролі свідомого й несвідомого, регуляції поведінки та діяльності, механізмів психологічного захисту особистості тощо. Загалом же, завдяки фрейдизму та неофрейдизму, психологічна наука збагатилася багатьма ідеями, які не втратили свого значення й досі.

Тема 1.3

ДИСПОЗИЦІЙНИЙ НАПРЯМ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Загальна характеристика диспозиційного напрямку у теорії особистості
2. Диспозиційна теорія особистості Гордона Оллпорта
3. Теорія типів особистості Ганса Айзенка
4. Структурна теорія рис особистості Раймонда Кеттела

1. Загальна характеристика диспозиційного напрямку у психології особистості

Назва диспозиційного напрямку походить від англійського слова *disposition* –Теоретичну його основу вибудовують дві основні ідеї.

Перша полягає в тому, що люди демонструють певну стабільність у своїх вчинках, думках і емоціях, незалежно від перебігу часу, подій і життєвого досвіду. Друга основна ідея диспозиційного напрямку пов'язана з тією обставиною, що немає двох людей, повністю схожих між собою.

Гордон Оллпорт, Ганс Айзенк, Раймонд Кеттел – цих психологів об'єднують як представників диспозиційного напрямку у вивченні особистості. Диспозиційні психологи погоджувались у тому, що закономірною властивістю особистості є демонстрація певної постійності вчинків, думок, почуттів незалежно від плину часу, подій та життєвого досвіду. Суть особистості визначається тими її схильностями, які є її невід'ємним атрибутом і які вона проносить через усе життя. На думку диспозиційних психологів, найсуттєвіші властивості особистості пояснюються такою психологічною реальністю, як риси.

Риси – це фундаментальні одиниці особистості, кожна з яких є узагальненою схильністю діяти певним чином у відповідній типовій ситуації. Разом з тим, представники цього напрямку по-різному визначають кількість та сутність базових параметрів, необхідних для адекватного опису особистості.

Зокрема, Гордон Оллпорт підкреслював унікальність кожної особистості і її конкретних рис. Вчений також приділяє увагу питанню, яким чином на поведінку людини впливають когнітивні і мотиваційні процеси. Теорія Оллпорта є поєднанням гуманістичних та індивідуальних підходів до вивчення людської поведінки. Так, гуманістичною є спроба вченого виявити потенціал особистісного зростання і самореалізації особистості. Індивідуальний підхід відбивається в прагненні Оллпорта зрозуміти і передбачити розвиток реальної, конкретної особистості. Оллпорт переконаний у тому, що поведінка людини завжди є результатом тієї або іншої конфігурації особистісних рис.

Ганс Айзенк і Раймонд Кеттел, використовуючи складну психометричну техніку **факторного аналізу**, намагалися показати, як базисна структура рис особистості впливає на поведінкові реакції індивіда. Для Айзенка в особистості надзвичайно важливі три основні параметри: інтроверсія — екстраверсія, стабільність — нейротизм, психотизм — сила суперего. Кеттел, на відміну від Айзенка, стверджує, що структуру особистості визначають принаймні 16 основних рис. Він вважає також, що для прогнозування поведінки можна виводити рівняння, ґрунтуючись на точних вимірах особистісних особливостей.

Слід зазначити, що далеко не всі психологи погоджуються щодо стабільності особистості. Опоненти цього підходу доводять, що пове-

дінка людини з перебігом часу і у різних обставинах зберігає лише незначну постійність особистісних проявів.

2. Диспозиційна теорія особистості Гордона Оллпорта

Гордон Оллпорт (1887—1967) вважав особистість відкритою системою, розвиток якої здійснюється у взаємозв'язку з іншими людьми. Він виходив з того, що людина перш за все соціальна, а не біологічна істота і тому не може розвиватися без контактів з довколишніми людьми, з суспільством. Звідси його різке неприйняття положення психоаналізу про антагоністичні, ворожі стосунки між особистістю і суспільством. Оллпорт вважав, що взаємини особистості з суспільством є не прагненням до адаптації, а взаємодією.

Особистість, за його визначенням, — це динамічна організація особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис індивіда, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем, передусім соціальним. Однак, у цих стосунках немає рівноваги між довкіллям і людиною. Людина повинна весь час встановлювати нові стосунки і розвивати наявні. Отже, постійний розвиток особистості є основною формою її існування.

Оллпорт стверджував, що кожна людина неповторна і індивідуальна, оскільки вона є носієм своєрідного поєднання якостей, потреб, які він називав *рисами*. Особистісна риса — це готовність (диспозиція) поводитися схожим чином у різних ситуаціях. Особистісні риси визначають схожість поведінки індивіда, незважаючи на плин часу та зміну ситуацій. Зокрема, риса товариськості означає, що людина буде спілкуватися зі знайомими і незнайомими людьми, на роботі і в колі друзів, її сприйматимуть такою друзі дитинства і співробітники. Відповідальність означає, що індивід буде звітувати перед іншими — і у власній родині, і на роботі, і серед пасажирів транспорту.

Риси особистості Оллпорт поділяв на основні та інструментальні. Основні риси стимулюють поведінку і є природженими, генотипічними, а інструментальні — формуються в процесі життя людини, тобто є фенотипічним утворенням. Основні риси гармонійно пов'язані з інструментальними, що й сприяє формуванню особистості. Сукуп-

ність цих рис і складає ядро особистості, надає їй унікальності й неповторності. Хоча основні риси й природжені, вони можуть видозмінюватися, розвиватися протягом життя, в процесі спілкування людини з іншими людьми. Суспільство стимулює розвиток одних рис особистості і гальмує розвиток інших.

У подальших працях Оллпорта риси отримали назву *диспозицій*, серед яких він виділив три типи: кардинальні, центральні й вторинні. Кардинальною диспозицією володіє досить небагато людей. Ця генералізована диспозиція так впливає на поведінку, що майже всі вчинки людини можна звести до її впливу. Особистостями з такою диспозицією є Дон Жуан, Жанна д'Арк, Альберт Швейцер. Центральні диспозиції є блоками індивідуальності і такими тенденціями у поведінці людини, які легко помітити (пунктуальність, уважність, відповідальність). Вторинні диспозиції — менш помітні, менш стійкі, менш узагальнені риси (манера одягатися, улюблені страви, ситуаційно обумовлені характеристики).

Особистість не є сукупністю розрізнених диспозицій, вона передбачає єдність, інтеграцію всіх структурних елементів індивідуальності. Існує деякий принцип поєднання всіх диспозицій в єдине ціле, який Оллпорт пропонує називати *пропріумом*. Пропріум — це певна організуюча і об'єднуюча сила, призначення якої — формування унікальності людського життя. Стадії розвитку пропріуму:

- відчуття свого тіла, яке залишається впродовж усього життя опорою для самоусвідомлення;
- відчуття самоідентичності, важливим моментом якої виступає усвідомлення себе за допомогою мовлення як певної особи, поява відчуття цілісності «Я», пов'язаного з власним іменем;
- відчуття самоповаги як відчуття гордості з приводу того, що деякі дії вже виконуються самостійно. Це найважливіше джерело підвищення самооцінки впродовж всього дитинства;
- розвиток самосвідомості, що виникає, коли діти усвідомлюють, що їм належить не лише їх фізичне тіло, але й певні значущі елементи зовнішнього світу, включаючи людей;
- образ «Я», коли дитина починає орієнтуватися на очікування значущих близьких, уявляючи собі, що таке «Я хороший» і «Я поганий»;
- раціональне управління собою, що є стадією розвитку конформізму, моральної і соціальної слухняності, коли дитина вчиться раціонально вирішувати життєві проблеми, догматично вважаючи, що сім'я і релігія завжди мають рацію;

- пропріативне прагнення – формування перспективних життєвих цілей, поява сенсу життя.

Відповідно до теорії Оллпорта, основною суттю людини є її відповідь на питання: «Що ти хочеш робити через п'ять років?». На думку вченого, особистість вільна від минулого — зв'язки з минулим історичні, а не функціональні.

Дозрівання людини — це безперервний процес становлення, що продовжується все життя. Поведінка зрілих суб'єктів, на відміну від суб'єктів невротичних, функціонально автономна і мотивована усвідомленими процесами. **Зрілій особистості**, вважає Г. Оллпорт, властиві такі риси, як активна позиція відносно дійсності; усвідомлення досвіду, тобто здатність бачити події власного життя такими, якими вони є, не застосовуючи «психологічного захисту»; самопізнання; здатність до абстракції; постійний процес індивідуалізації; функціональна автономія рис; стійкість до фрустрації. Невротичну особистість, за Г. Оллпортом, характеризує наявність таких рис, як пасивна позиція щодо світу; застосування різних видів психологічного захисту; обмеженість мислення.

3. Теорія типів особистості Ганса Айзенка

Англійський учений Ганс Айзенк (1916–1997) увійшов до історії психології як творець **чотирирівневої ієрархічної моделі людської особистості**. Як і Кеттелл, Айзенк користувався для своєї теорії математичним апаратом **факторного аналізу**, однак його підхід відрізнявся від підходу Кеттелла. По-перше, він застосовував **гіпотетико-дедуктивний** метод обробки матеріалу, перед тим як використовувати факторний аналіз. По-друге, вчений вважав факторний аналіз лише одним із способів знаходження відповіді на найважливіші питання, які стосуються теорії особистості. По-третє, він виокремлював не риси, а лише три біполярних суперфактори: екстраверсія – інтроверсія, нейротизм – стабільність, психотизм – суперего. **Екстраверсія** характеризується товариськістю й імпульсивністю; **інтроверсія** – пасивністю і замисленістю; **невротизм** – тривожністю і звичками; **стабільність** – відсутністю таких; **психотизм** – анти-соціальною поведінкою; а **суперего** – схильністю до співпереживання і співпраці.

Айзенк був глибоко переконаний у тому, що риси особистості й типи визначаються насамперед спадковістю. Відповідно до його теорії, вплив навколишнього середовища практично не важливий для формування особистості. На його думку, генетичні фактори набагато більше впливають на подальшу поведінку, ніж дитячі враження.

Айзенк сформулював концепцію ієрархічної чотирирівневої моделі людської особистості. Нижній рівень – *специфічні дії або думки*, індивідуальний спосіб поведінки або думки, які можуть бути, а можуть і не бути характеристиками особистості. Другий рівень *звичні дії або думки*, які за певних умов повторюються. Третій рівень – *риса особистості*, а четвертий, вищий рівень організації поведінки, – це рівень типів, або *суперфакторів*.

Айзенк провів детальне емпіричне дослідження психологічних особливостей екстравертів та інтровертів і в світлі його даних можна змалювати їх психологічні портрети.

Екстраверти відкриті, привітні, легко налагоджують контакти з людьми, мають багато знайомих і друзів. Екстраверти постійно прагнуть нових яскравих вражень і відчуттів, зазвичай проявляють безтурботність та легко відволікаються від життєвих проблем. Екстраверти активні, рішучі, говорять і діють швидко, не задумуючись. Екстраверти люблять зміни, вони безтурботні й оптимістичні. Для них властиво діяти, а не віддаватися роздумам, вони проявляють нестриманість, можуть поводитися агресивно.

Інтроверти уникають надто сильних вражень, контролюють свої почуття, прагнуть спокійного впорядкованого життя. Вони прагнуть до ситуацій, які добре знають, уникають надто різких змін, несподіванок. Інтроверти люблять роботу, яка вимагає від них тривалої уваги та зосередженості, їм нелегко відволікатися від своїх занять та справ. Довго роздумують перед тим, як щось зробити, сказати. Рухаються неквапливо, рухи сповільнені. Обережні, ризик їм недовподобі.

Айзенк доклав надзвичайно багато зусиль, щоб з'ясувати, які суттєві відмінності поведінки визначаються параметром екстраверсія-інтроверсія. Вчений визначив такі відмінності між екстравертами та інтровертами:

1. Екстраверти досягають рівня оптимального функціонування в збуджуючих ситуаціях. Інтроверти досягають рівня оптимального функціонування за відсутності сильної стимуляції

2. Ймовірність успішності в навчанні для інтровертів вища.

3. Екстраверти почуваються бадьорішими ввечері, а інтроверти – зранку. Екстраверти краще працюють у другій половині дня, а інтроверти – в першій.

4. Інтроверти більш терплячі до болю, ніж екстраверти, вони швидше втомлюються, збудження перешкоджає їхній діяльності. Інтроверти в роботі більше орієнтовані на точність, а не на швидкість, на відміну від екстравертів.

5. Екстраверти активніші у сфері статевих стосунків, розпочинають статеве життя в більш ранньому віці, мають більше партнерів і частіше міняють їх.

6. Екстраверти схильні порушувати правила руху, тому частіше є учасниками аварійних ситуацій, ніж інтроверти.

7. Екстраверти менш ощадливі та схильні щедро витратити гроші.

8. Екстраверти схильні до тих видів діяльності, які пов'язані з людьми (торгівля, соціальні служби). Інтроверти надають перевагу теоретичним та науковим видам діяльності (інженерна справа, хімія).

9. Екстраверти краще працюють на початку, а потім ефективність їхньої діяльності знижується. Інтроверти спочатку поступаються екстравертам в ефективності, однак згодом результативність їхньої роботи зростає.

10. Діяльність екстравертів поживляється, якщо вони очікують винагороди, а інтровертів – якщо їм загрожує покарання.

Практична цінність отриманих результатів полягає в тому, що стає зрозумілим вплив характеру стимулювання на діяльність різних людей. Екстраверта не вдасться мотивувати, загрожуючи покараннями (звільненнями, позбавленнями премії), а для інтроверта не мають великого значення заохочення та винагороди.

Найважливіший висновок, до якого привели дослідження Айзенка щодо параметрів екстраверсії та інтроверсії, можна коротко подати так: екстраверсія-інтроверсія є важливим виміром особистості й визначає багато варіантів її соціальної поведінки.

4. Структурна теорія рис особистості Раймонда Кеттела

Раймонд Кеттел (1905–1998) – один із найвпливовіших та найоригінальніших психологів, які працювали в галузі індивідуальних відмінностей, інтелекту та особистості, психометрики та генетики поведінки.

Кеттел вважав метою психологічного дослідження особистості – встановити закони, за якими поводяться люди в усіх видах соціальних ситуацій та у типових ситуаціях середовища. Значну частину свого життя Раймонд Кеттелл присвятив створенню завершеної схеми певних властивостей людської особистості. Саме він уперше визначив практично вичерпний список нормальних і аномальних темпераментних та структурних рис. Потім Кеттелл перейшов до виміру динаміки особистості, знайшовши при цьому риси, які він назвав мотиваційними. На думку Кеттелла, знаючи структуру і динаміку особистості, можна успішно передбачати поведінку конкретної людини.

За довгі роки праці Кеттел створив оригінальну теорію особистості на основі психометричних досліджень. Використовуючи індуктивний метод, він збирав кількісні дані з трьох джерел: дані про реальну поведінку впродовж життя, свідчення самих людей про себе і результати об'єктивних тестів, вирахував взаємні кореляції величин і сформував кореляційні матриці. Вчений виділив основні структури (первинні фактори), які визначають особистість. У цілому психолог визначив 35 особистісних рис першого порядку, з яких 23 риси притаманні нормальній особистості та 12 свідчать про патологію. У результаті повторного факторного аналізу Кеттелу вдалося визначити вісім рис другого порядку. Первинні і вторинні фактори в теорії Кеттелла називаються «основними рисами особистості», і, відповідно, сама теорія дістала назву *теорії рис*.

Кеттел настільки захопився вивченням рис, що виявив прагнення з їх допомогою описати не тільки особистість окремої людини, а й соціальні групи, до яких вона входить. Кеттел зазначав, що на особистість впливають як ситуаційні чинники, так і ті групи, до яких вона належить. Він запропонував спеціальний термін на позначення діапазону рис, з допомогою яких може бути охарактеризована окрема група, – *синтальність*.

Кеттел виявив, що порівняно з британськими студентами, американські більш екстравертовані, радикальні та мають більш виражене Суперего, тоді як британцям властивий більший консерватизм і потужніша сила Его. Кеттел також дійшов висновку, що американці менш емоційні, ніж інші нації. Можна сказати, що така фантастична спроба – за допомогою емпіричних методів детально описати риси, що характеризують суспільство в цілому, – була здійснена одним психологом – Кеттелом, що свідчить про його надзвичайну наукову сміливість.

Після майже шістдесятьох років роботи Кеттелл, який ставив перед собою завдання скласти повну карту особистості, досяг успіху у

створенні вичерпної кваліфікації особистісних структур, а також розробив метод, що дозволяє передбачати поведінку особистості. Теорія Кеттела беззаперечно є найбільш комплексною системою поглядів на особистість у сучасній психології, що повністю спирається на використання точних емпіричних методів дослідження.

Тема 1.4

КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД ДО ОСОБИСТОСТІ

План

1. Загальна характеристика когнітивного підходу до особистості
2. Розвиток мислення в онтогенезі (теорія Жана Піаже)
3. Теорія особистісних конструктів Джорджа Келлі
4. Теорія поля Курта Левіна

1. Загальна характеристика когнітивного підходу до особистості

У когнітивній психології психіка розглядається як система когнітивних реакцій і простежується зв'язок цих реакцій не лише із зовнішніми стимул-реакціями, але і з внутрішніми змінними, наприклад, з самосвідомістю, когнітивними стратегіями, селективністю уваги тощо. Головним принципом, на підставі якого розглядається когнітивна система людини, є аналогія з комп'ютером, тобто, психіка трактується як система, призначена для переробки інформації. Водночас, прихильники когнітивного підходу стверджують, що людина – не машина, яка сліпо реагує на внутрішні фактори чи на події зовнішнього світу.

Когнітивна психологія не є варіантом концептуального бачення особистості. В когнітивній психології розробляють різноманітні підхо-

ди, спільним для яких є спрямованість на вивчення процесів пізнання та інтелекту. Когнітивна психологія підкреслює вплив інтелектуальних процесів на функціонування особистості, але не працює над створенням теорії особистості. Когнітивні психологи вивчають принципи організації пізнавальних процесів та відмінності в тому, як люди сприймають, осмислюють й організують свій досвід, оцінюють його та користуються ним. Особистість при цьому цікавить їх не сама по собі, а як пояснювальний принцип.

Серед теорій, що описують інтелектуальний розвиток, найбільш впливовою в сучасній когнітивній психології є теорія Жана Піаже. Хоча останнім часом виникло багато альтернативних концепцій, теорія Піаже є своєрідним відправним пунктом для орієнтації у складному процесі розвитку мислення в онтогенезі. У концепції Піаже широко застосовуються поняття логіки і математики, а інтелектуальний розвиток подано у вигляді вчення про розвиток логічного мислення у дітей від народження до раннього юнацького віку.

У когнітивній психології немає завершеної теорії особистості. Модель особистості, яку пропонував Дж.Келлі у своїй теорії особистісних конструктів, презентує людину як мислителя. Дж.Келлі писав: «Забудьмо... на якийсь час про людину як біологічний організм, як щасливу чи нещасливу, і подивімось на людину як на вченого». Дж.Келлі переконував, що всі люди діють як дослідники, постійно думають, теоретизують, занурюються в творчий процес, прогнозують події. Подібно до того, як учені провадять свої дослідження та шукають істини, кожна людина також здійснює своє дослідження в масштабах власного життєвого досвіду, обдумує свої гіпотези, прагне передбачити та контролювати події свого життя. Хоча зрозуміло, що між діяльністю вченого і життям конкретної людини існує велика різниця, однак спільним є те, що обидва суб'єкти намагаються зменшити невизначеність. Особистість є діяльною в своєму прагненні осмислити реальний світ досвіду, краще уявити собі майбутнє і творити свою долю. Вона формує теорії та гіпотези про себе та інших людей і може триматися своїх поглядів, подібно до багатьох учених, які часом чіпляються за свою теорію, незважаючи на те, що натрапляють на свідчення про її неспроможність. Теорія когнітивізму стала підґрунтям для створення відповідної гілки психотерапії особистості.

Представники когнітивного напрямку вважають, що неправильна поведінка людини викликана перш за все ірраціональними думками. У задачу терапевта входить вивчити мислительні процеси пацієнта і довести до його свідомості ірраціональні моменти його думки.

Якщо людина буде більш об'єктивно сприймати події, це призведе до пошуку нових форм поведінки, тобто модифікація думки призведе до модифікації поведінки.

2. Розвиток мислення в онтогенезі (теорія Жана Піаже)

Швейцарський психолог Жан Піаже (1896–1980) вивчав закономірності розвитку мислення у дитини і прийшов до висновку, що когнітивний розвиток є результатом послідовних стадій розвитку особистості. Розвиток інтелекту дитини відбувається у постійних пошуках рівноваги між тим, що дитина знає і що прагне зрозуміти. Всі діти проходять ці стадії в однаковій послідовності під впливом таких факторів, як дозрівання нервової системи, накопичення досвіду, розвиток мовлення і виховання. Когнітивний розвиток дитини може блокуватись на певному етапі, якщо один із перерахованих факторів недостатньо представлений.

Згідно з теорією Піаже, в розвитку інтелекту людини можна виділити чотири головні періоди: сенсомоторна стадія (від народження до 2 років), доопераційна стадія (від 2 до 7 років), стадія конкретних операцій (від 7 до 11 років) і стадія формальних операцій (від 11 до 15 років).

Сенсомоторний інтелект – стадія розвитку інтелекту (від народження до двох років), яка розгортається до періоду інтенсивного опанування мови. На цій стадії досягається координація сприйняття та моторики, дитина взаємодіє з об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами, однак не зі знаками, символами, що репрезентують об'єкт.

Доопераційне мислення – стадія розвитку інтелекту дитини від двох до семи років, що характеризується формуванням символічної функції, яка забезпечує розрізнення означуваного та означення і є основою розвитку уявлень. На цій стадії розвитку дитина орієнтується тільки на перцептивні співвідношення. Дитяче мислення на цій стадії відзначається *егоцентризмом*.

Стадія конкретних операцій – форма мислення, що здійснюється на основі логічних операцій, в яких використовуються зовнішні

наочні дані. Ця стадія розвитку властива дітям віком від 7–8 до 11–12 років. На цій стадії формується понятійне відображення середовища, дитина опановує прості операції класифікації, формуються поняття числа, часу, руху тощо. На цій стадії операції мислення ще не цілком розвинуті, вони не формалізовані, залежні від конкретного змісту, в різних предметних областях розвиваються нерівномірно, не об'єднані в цілісну систему.

Стадія формальних операцій – стадія розвитку інтелекту, характерна для дитини віком від 11–12 до 14–15 років. Це система, надбудована над конкретними операціями. Опанувавши формальні операції, дитина може будувати власні гіпотетико-дедуктивні висновки, які ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків. Гіпотетичне та абстрактне мислення дозволяє виходити в гіпотетичні світи, досліджувати та встановлювати суттєві закономірності.

Розвиток операційного мислення, за теорією Піаже, знаменує завершення інтелектуального розвитку, однак не всі люди досягають стадії формальних операцій. Це властиво лише високорозвинутим в інтелектуальному плані індивідам.

Вагомим вкладом у психологію були експерименти Піаже по дослідженню *егоцентризму*. Так, Піаже ставив дітям прості питання, де потрібно було розглянути ситуацію з точки зору іншої людини. Наприклад, він запитував дитину, скільки у неї братів і, почувши відповідь: «У мене два брати» – задавав дитині наступне питання: «А скільки братів у твого старшого брата?» Як правило, діти не могли правильно відповісти на це питання і відповідали, що у старшого брата лише один брат, забуваючи при цьому себе.

Складнішим був наступний експеримент, у якому дітям пропонувався макет з трьома горами, на вершинах яких були розташовані різні предмети – млин, будинок, дерево. Дітям показували декілька фотографій макету і просили вибрати ту з них, на якій усі три гори розташовані так, як їх бачить дитина. Це завдання виконували навіть маленькі, 3–4-річні діти. Після цього, з іншого боку макету ставили ляльку, і експериментатор просив дитину вибрати ту фотографію, яка відповідає точці зору ляльки. З цим завданням діти вже не могли впоратися, причому, як правило, навіть 6–7-річні діти знову вибирали ту фотографію, яка відображала їх позицію перед макетом, але не позицію ляльки або іншої людини. Ці експерименти дозволили Піаже зробити висновок про те, що дітям дошкільного віку важко стати на чужу точку зору, тобто вони егоцентричні.

Головне досягнення Ж. Піаже в тому, що він першим зрозумів, досліджував і виявив специфіку та якісну своєрідність дитячого мислення, показав, що мислення дитини відрізняється від мислення дорослої людини. Розроблені ним методи дослідження рівня розвитку інтелекту широко використовуються у сучасній практичній психології.

3. Теорія особистісних конструктів Джорджа Келлі

Джордж Келлі (1905–1965) – один із засновників когнітивного напрямку у психології особистості вважає, що кожна людина – дослідник, який контролює, розуміє і передбачає свою поведінку, який робить висновок, базуючись на минулому досвіді і передбачає майбутнє. Терміни, які люди використовують для розуміння один одного, для опису себе і своєї позиції, одержали назву особистісних конструктів. **Особистісний конструкт** – це ідея або думка, яку людина використовує, щоб усвідомити, пояснити чи передбачити свою поведінку. Приклади особистісних конструктів, які людина використовує у повсякденному житті: «врівноважений – нерівноважений», «розумний – безглуздий», «чоловічий – жіночий», «релігійний – атеїстичний» тощо.

Таким чином, особистість — це система організованих особистих конструктів, у яких переробляється (сприймається й інтерпретується) особистий досвід людини. Структура особистості у рамках даного підходу розглядається як індивідуально своєрідна ієрархія конструктів. Тобто, система конструктів людини організується у пірамідальну структуру, де її складові (конструкти) знаходяться або у суперординатній, або у субординатній позиції. Наприклад, якщо зустрівши людину, ви відразу оцінюєте її з погляду того, чи є вона доброю або злою, і тільки потім — охайною або неохайною, то ваш конструкт «добрий-злий» є суперординатним, а «охайний – неохайний» — субординатним.

Кожний конструкт має «дихотомію» (два полюси): «спортивний-неспортивний», «стриманий-нестриманий» тощо. Людина вибирає той полюс дихотомічного конструкта, той результат, який має кращу прогностичну цінність. Одні конструкти придатні для використання

лише у вузькому колі подій (конструкт «спортивний-неспортивний»), тоді як інші мають широкий діапазон застосування (наприклад, конструкт «добрий-злий»).

Відповідно до даної метафори, Келлі описує людей як учених, котрі формулюють гіпотези про навколишній світ у формі особистісних конструктів, потім перевіряють свої припущення на практиці. Якщо конструкт допомагає чітко прогнозувати поведінку, людина збереже його надалі, і навпаки. Отже, дієвість конструкта перевіряється з погляду його прогностичної ефективності, а поведінка людини визначається тим, як людина прогнозує майбутні події. Змінити свої конструкти дуже важко, іноді неможливо, і тому людина прагне змінити інших людей, щоб ті відповідали її конструктам.

Психічні розлади виникають у людини тоді, коли не спрацьовують особистісні конструкти – людина не може прогнозувати події, потерпає від невдач. Коли людина переживає труднощі у прийнятті навіть дріб'язкових рішень – виникає депресія. Задача терапевта – допомогти людям змінити конструкти, апробувати нові гіпотези, інтерпретувати ситуацію і стати більш ефективною людиною.

Люди розрізняються за змістом і кількістю доступних їм конструктів, за складністю організації системи конструктів і тим, наскільки ці системи відкриті змінам. Джордж Келлі виділяє два типи особистостей: когнітивно складна (особистість, у якої є велика кількість конструктів) і когнітивно проста (з невеликою кількістю конструктів).

Когнітивно прості особистості розглядають інших людей та довколишній світ, базуючись на невеликій кількості конструктів. Когнітивно прості люди мають усталені погляди щодо інших людей, ігнорують інформацію, яка суперечить їхнім уявленням. Вони прості в спілкуванні, володіють бідним репертуаром соціальних ролей. Когнітивно прості суб'єкти не помічають відмінностей між собою та іншими людьми, вони прагнуть знайти підтвердження тому, що інші схожі на них, їхні соціальні прогнози неефективні.

Когнітивно складними вважають тих людей, які використовують достатньо складну і диференційовану систему конструктів. Вони чітко розрізняють себе та інших, розглядають людей у багатьох ракурсах, їхні уявлення про інших складні та диференційовані, вони помічають тонкі нюанси поведінки інших людей, не ігнорують різноманітні суперечності, їхні соціальні прогнози значно надійніші.

Когнітивно складна особистість, у порівнянні з когнітивно простою, відрізняється наступними характеристиками: 1) має краще

психічне здоров'я; 2) краще справляється зі стресом; 3) має вищий рівень самооцінки; 4) більш адаптивна до нових ситуацій.

Згідно теорії особистісних конструктів, двоє людей схожі одне на одного настільки, наскільки схожі їх системи конструктів. Більшість людей шукають друзів і коханих серед тих, чия когнітивна складність відповідає їхнім власним показникам. З віком люди стають більш когнітивно складними, і, відповідно, з віком ускладнюється і Я-коіцепція особистості. Когнітивна складність – бажана адаптивна риса, однак вона не є єдиним критерієм адаптивної конструктної системи. Здоровий розвиток особистості спирається на інтеграцію різноманітних конструктів.

Келлі заклав міцний гуманістичний фундамент своєю працею, прийнявши центральним положенням те, що люди здатні до постійного самооновлення. Оскільки люди конструюють зміст свого життя ще на ранніх етапах індивідуального розвитку, пізніше вони часто не усвідомлюють, що існує багато способів змінити себе і своє ставлення до світу. Для сприймання реальності органічно властива гнучкість. У ній є місце для пошуку, творчості й відновлення. У будь-якому віці люди можуть реконструювати сприймання реальності. Фактично, теорія особистісних конструктів є психологією розуміння розмаїття поглядів особистості – розуміння, завдяки якому можна допомогти людині розв'язати її проблеми.

4. Теорія поля Курта Левіна

Курт Левін (1890–1947) – засновник психологічної теорії поля, яка становить собою метод аналізу життєвого простору як окремої людини, так і групи людей. Для опису психологічної реальності, побудови структури особистості і моделювання її поведінки у теорії поля використовуються засоби топології як розділу математики, що вивчає властивості і взаємне розташування геометричних фігур.

Завдяки дослідженням Левіна та його колег такі поняття, як потреба, прагнення, когнітивна карта, намір, мотив, мета, когнітивний дисонанс, атрибуція та очікування зайняли гідне місце в психології. Конструкти теорії поля, які використовують у так званих діючих дослідженнях, сприяють осмисленню та розв'язанню найрізноманітніших

проблем. Саме тому метод Левіна останнім часом часто використовують в освіті та інших сферах соціального життя.

Життєвий простір є ключовим поняттям у теорії поля Курта Левіна. Зміст цього терміна містить усю множину реальних і нереальних, актуальних, минулих і майбутніх подій, які перебувають у психологічному просторі індивіда на цей момент. Загалом, усе, що може зумовити поведінку особистості. Виходячи з цього, поведінка – це функція особистості та її життєвого простору на даний момент часу. Левін визнавав наявність впливу неспсихічних подій на поведінку людини. Тому навіть неусвідомлювані людиною впливи, пов'язані із соціально-економічними та фізіологічними чинниками, також включаються до аналізу її життєвого простору. Іноді життєвий простір називають психологічним.

Психологічне оточення — це феноменальний світ особистості, психічна енергія, що викликається потребами, переноситься на довколишні об'єкти, які стають валентними і починають притягувати або відштовхувати особистість. Межа між життєвим простором і зовнішнім світом у теорії поля нагадує швидше легку мембрану, ніж кам'яну стіну. Життєвий простір і зовнішній світ тісно пов'язані. Зміни, що відбуваються у зовнішньому світі, впливають на стан життєвого простору, а зміни життєвого простору — на зовнішній світ.

Регіони і кордони. Психологічний простір складається з різних секторів, регіонів, які графічно зображають розділеними кордонами. Кордони володіють властивістю проникливості. Факт життєвого простору – все, що може усвідомити людина. Подія – результат взаємодії декількох фактів. Кількість секторів визначається кількістю фактів, які є на цей момент у життєвому просторі.

Локомодації. Зв'язок між регіонами здійснюється за допомогою локомодації. Локомодації (дії) можуть відбуватися і в реальному фізичному просторі, і в нереальному, уявному. Функція локомодації полягає в регуляції напруження у життєвому просторі людини. Рівень напруження одного сектора може регулюватися за рахунок здійснення локомодації в іншому секторі. Наприклад, мрії можуть бути ірреальними локомодаціями, пов'язаними з регуляцією напруження, спричиненого потребами, які на цей момент часу неможливо задовольнити у фізичному просторі.

Тимчасова перспектива. Курт Левін порушив питання про існування одиниць психологічного часу різного масштабу, зумовленого масштабами життєвих ситуацій, які визначають межі «психологічного поля в цей момент». Це поле містить не лише реальне ставлення

індивіда, а й його уявлення про своє минуле та майбутнє – бажання, страхи, мрії, плани та надії. Усі частини поля, попри їхню хронологічну різночасність, суб'єктивно переживаються як одночасні й однаково мірою визначають поведінку людини.

Валентність. Ще один конструкт, який Курт Левін використовує для аналізу психічних феноменів, це валентність. Під валентністю він розуміє властивість об'єкта притягати або відштовхувати. Тобто йдеться про цінності регіону для людини. Регіон може притягати і мати позитивну валентність, або відштовхувати і мати негативну валентність. Якщо людина голодна, то їжа матиме для неї позитивну валентність, а якщо сита, то – нейтральну. Якщо ж індивід з'їв занадто багато, тоді їжа викликає у нього відразу і матиме негативну валентність.

На підставі конструкта валентності Курт Левін інтерпретує феномен внутрішньоособистісного конфлікту. За його словами, конфлікт психологічно можна визначити як протидію приблизно рівних сил поля. Для рушійних сил (тобто для сил, пов'язаних із позитивною і негативною валентностями) він виокремлює три основних різновиди внутрішнього конфлікту:

1. Людина перебуває між двома позитивними валентностями. Їй необхідно вибрати між двома привабливими об'єктами. Сумніви зумовлені тим, що після здійснення вибору, мета може виглядати набагато менш привабливо, ніж у ситуації конфлікту.

2. Зіткнення з об'єктом, який має одночасно позитивну і негативну валентності («і хочеться, і страшно»). Поведінка людини в цій ситуації має характер «човника»: наближення – віддалення від об'єкта.

3. Конфлікт між двома негативними валентностями (наприклад, між необхідністю виконання неприємної роботи та загрозою покарання). Енергетичні витрати в такому разі значно підвищуються, навіть якщо робота досить легка.

Таким чином, відповідно до теорії Левіна, поведінка людини в конфлікті пов'язана з валентністю об'єктів, розташованих у її психологічному полі.

Тема 1.5

ГУМАНІСТИЧНИЙ НАПРЯМ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Загальна характеристика гуманістичного напрямку
2. Теорія самоактуалізації Абрахама Маслоу
3. Феноменологічна теорія Карла Роджерса
4. Особистість у логотерапії Віктора Франка
5. Екзистенційна психологія Ролло Мея

1. Загальна характеристика гуманістичного напрямку

У гуманістичній психології людину розглядають як свідому і розумну істоту, активного творця власної особистості та свого стилю життя. Людина визначається прагненням до самовдосконалення. Сама сутність людини зумовлює її постійний рух до творчості й самодостатності, якщо цьому процесу не перешкоджають обставини.

Прихильників гуманістичних теорій особистості насамперед цікавить те, як людина сприймає, розуміє і пояснює реальні події у своєму житті. Вони описують феноменологію особистості, а не шукають їй пояснення; тому теорії даного типу іноді називають феноменологічними. Описи особистості і подій у її житті тут в основному зосереджені на дійсному життєвому досвіді, а не на минулому або майбутньому, подаються в термінах типу «сенс життя», «цінності», «життєві цілі» тощо.

Найбільш відомими представниками цього підходу до особистості є А. Маслоу, К. Роджерс та В. Франкл.

Маслоу одним із перших піддав ґрунтовній критиці психоаналіз та біхевіоризм за їхні песимістичні та принизливі концепції особистості. Він вважав, що теорія Фрейда перебільшує негативні патологічні сторони людського життя і значно недооцінює позитивні здорові аспекти самореалізації особистості, її творчі конструктивні

можливості, її моральні чесноти. Маслоу висловлювався досить гостро, зокрема зазначав, що неможливо зрозуміти психічну хворобу, якщо немає розуміння психічного здоров'я. Він з усією прямоотою заявляв, що вивчення нездорових, погано адаптованих, недорозвинутих людей може в результаті призвести до створення тільки «спотвореної психології». Маслоу доводив, що теорія особистості має розглядати не лише глибини особистості, а й висоти, які вона може досягати: «Психоаналіз представляє людину якимось неповноцінним створінням, з якого тут і там випирають дошкульні риси та недоліки, без яких її опис був би неповним... Практично вся діяльність, якою може пишатися людина і в якій полягає сенс, багатство і цінність її життя, – все це Фрейд або ігнорує, або переводить у розряд патологічного».

К. Роджерс, будучи гуманістичним психологом, все ж своїми поглядами відрізнявся від Маслоу за кількома ключовими позиціями. Він вважав, що особистість та її поведінка є функцією унікального сприйняття оточення, а Маслоу постулював, що особистість та її поведінка визначаються і регулюються ієрархією потреб і не зважав на феноменологію особистості. Позиція Роджерса склалася на основі роботи з людьми, які мали проблеми та шукали психологічної допомоги. У своїй роботі Роджерс був зосереджений на пошуку терапевтичних умов, що сприяють самоактуалізації, й екстраполював свої висновки на загальну теорію особистості. Маслоу ж ніколи не займався терапією. З принципових міркувань Маслоу зосередився на вивченні лише здорових людей, процеси розвитку також були ним проігноровані. Роджерс охарактеризував процеси розвитку особистості в розкритті її вродженого потенціалу. Маслоу обмежився лише визнанням того, що існують певні «критичні стадії» життєвого циклу, в контексті яких особистість більшою мірою підвладна фрустрації потреб. У чому обидва титани гуманістичної психології були єдині, то це у своєму баченні, що особистість прагне рухатися вперед і за сприятливих обставин повністю реалізує свій вроджений потенціал, демонструючи справжнє психічне здоров'я.

2. Теорія самоактуалізації Абрахама Маслоу

Американський психолог А. Маслоу (1907–1970) – один із основоположників гуманістичної теорії, головною характеристикою

особистості вважав потяг до самоактуалізації, самовираження, до творчості та любові, в основі яких лежить гуманістична потреба нести людям добро. Він стверджував, що людині не властиві природжені інстинкти жорстокості й агресії, як вважав З. Фрейд. Навпаки, в них закладено інстинкт збереження своєї популяції, що змушує людей допомагати одне одному. Потреба в *самоактуалізації* своїх можливостей і здібностей властива здоровій людині, а найбільшою мірою – видатним людям. Суспільство може процвітати, якщо воно знаходить шляхи розвитку здорових, сильних, розумово повноцінних особистостей. Поступ суспільства відбувається не революційним шляхом, не соціальними перетвореннями, а задоволенням гуманістичних потреб людини.

За А. Маслоу, ядро особистості утворюють *гуманістичні потреби* в добрі, моральності, доброзичливості, з якими народжується людина і які вона може реалізувати за певних умов. Однак, ці потреби в самоактуалізації задовольняються лише під час задоволення інших потреб і передусім фізіологічних. Більшості ж людей не вдається досягти задоволення навіть нижчих потреб. *Ієрархія потреб*, згідно з Маслоу, охоплює:

- фізіологічні потреби;
- потреби в безпеці;
- потреби в любові й прихильності;
- потреби у визнанні та оцінці;
- потреби в самоактуалізації – реалізації здібностей і талантів.

1. Фізіологічні потреби. Потреби цього рівня – це потреби фізичною виживання: в їжі, воді, кисневі, сні, активності, захисті від екстремальних температур, сенсорній стимуляції. Це основні, найбільш сильні і невідкладні потреби. Якщо людина не задовольнить цих потреб на якомусь мінімальному рівні, вона не буде зацікавленою в потребах вищих рівнів ієрархії. Окреслені потреби мають і таку характерну рису: якщо одна з цих потреб залишається незадоволеною, вона дуже швидко стає настільки домінуючою, що всі інші потреби відходять на задній план.

2. Потреби безпеки та захисту. До цього рівня належать потреби в організації, в законі і порядку, в прогнозованості подій, у відсутності таких загрозливих сил, як хаос, хвороби, страх. Слід підкреслити, що умови стабільності, надійності, прогнозованості надзвичайно важливі для розвитку особистості дитини. Не менш суттєвими потреби безпеки є для дорослих здорових людей. Здорова людина прагне надійності в роботі, умовах зарплати. Пошуками безпеки мотиво-

вані такі дії людей, як створення накопичувальних рахунків, придбання страхових полісів.

3. Потреби належності та любові. Люди гостро переживають муки самотності, відсутність друзів і близьких або соціальне відчуження. Для здорового почуття власної гідності людині дуже важливо, щоб її визнавали інші та вважали гідною поваги. Любов є основною передумовою здорового розвитку особистості. Маслоу зробив висновки про існування суттєвої кореляції між щасливим дитинством та психічним здоров'ям дорослої людини.

4. Потреби самоповаги. Потреби самоповаги Маслоу поділив на дві групи: самоповага та повага інших. Особистості важливо усвідомлювати, що вона гідна самоповаги, може справлятися із завданнями та вимогами життя. Другий тип потреб характеризується таким категоріями, як престиж, визнання, репутація, статус, оцінка, прийняття у соціальному оточенні. У такому випадку для особистості важливо знати, що те, що вона робить, визнано та високо оцінюється значими людьми. Задоволення потреб цього рівня породжує почуття впевненості у собі, розвиває почуття власної гідності та усвідомлення, що особистість є корисною та необхідною в цьому світі. Маслоу підкреслював, що здорова самоповага ґрунтується на заслуженій повазі інших людей, а не на славі, лестощах чи соціальному статусі.

5. Потреби самоактуалізації, або потреби особистого самовдосконалення. Самоактуалізація визначається Маслоу як бажання людини максимально розвинути свої здібності, цілком розгорнути закладений природою потенціал. У процесі самоактуалізації особистість стає саме такою, якою вона може бути, і досягає вершини своїх можливостей.

Одним із найслабших положень у теорії Маслоу є те, що дані потреби знаходяться у заданій ієрархії і «вищі» потреби (наприклад, в самоактуалізації) виникають лише після того, як задовольняються більш елементарні, наприклад, фізіологічні потреби. Не лише критики, але і послідовники Маслоу доводять, що дуже часто потреба в самоактуалізації домінує і визначає поведінку особистості, незважаючи на те, що її фізіологічні потреби залишилися незадоволеними.

Самоактуалізації досягає лише невелика кількість людей, вважає Маслоу. Самоактуалізований особистості притаманні такі риси:

- повне схвалення реальності й комфортне відношення до неї (не ховатися від життя, а знати, розуміти його);
- схвалення інших і себе («Я роблю своє, а ти – своє. Я в цьому світі не для того, щоб відповідати твоїм очікуванням. І ти в

цьому світі не для того, щоб відповідати моїм очікуванням. Я є я, ти є ти. Я поважаю і приймаю тебе таким, яким ти є»);

- професійне захоплення улюбленою справою, орієнтація на завдання, на справу;
- автономність, незалежність від соціального середовища, самостійність думок;
- здатність до розуміння інших людей, увага, доброзичливість до людей;
- постійна новизна, свіжість оцінок;
- розрізнення мети і засобів, зла і добра (не будь-який засіб придатний для досягнення мети);
- спонтанність, природність поведінки;
- гумор;
- саморозвиток, вияв здібностей, потенційних можливостей, самоактуалізуюча творчість у роботі, любові, житті;
- готовність до розв'язання нових проблем, до усвідомлення власного досвіду, справжнього розуміння своїх можливостей.

Фундаментальною позицією гуманістичної психології є визнання пріоритетності творчого потенціалу людини. Маслоу перший висловив тезу, що *творчість* є універсальною характеристикою людини, її невід'ємною сутністю. Творчі здібності притаманні людині від народження. Це природно для людини такою ж мірою, як птахам літати, а деревам – вкриватися листям. Здатність до творчості закладена в кожному з нас, для творчості не потрібні якісь особливі обдарування або навички. Щоб бути творчими, немає потреби писати книги, картини або komponувати музику. Так робить лише невелика кількість людей. Творчість – універсальна функція людини, що передбачає всі види саморозкриття. Творчими можуть бути люди будь-яких професій у своїй діяльності та побуті. Однак, більшість людей протягом життя втрачають здатність до творчості. Особливо руйнівні чинники творчого потенціалу пов'язані з офіційною освітою. Деградації особистості сприяють психологічні і соціальні чинники. Етапи деградації особистості за теорією Маслоу:

- формування психології «пішака», глобального відчуття своєї залежності від інших сил (феномен «безпорадності»);
- створення дефіциту благ, у результаті чого вони стають первинними потребами в їжі та виживанні;
- створення «чистоти» соціального оточення – поділ людей на «добрих» і «поганих», «своїх» і «чужих», відчуття провини і сорому за себе;

- створення культу «самокритики»;
- збереження «священних основ» (заборонено навіть замислюватися над провідною ідеологією);
- формування спеціалізованої мови (складні проблеми спрешовуються у короткі, надзвичайно прості вирази, які легко запам'ятати).

Теорія Маслоу відповідає потребам сучасної людини, її прагненням до творчості, до розкриття свого потенціалу, вона бере до уваги позитивні аспекти особистого життя і переконує, що кожна людина володіє потенціалом внутрішнього розвитку та самовдосконалення.

3. Феноменологічна теорія Карла Роджерса

На відміну від більшості інших концепцій, у яких затверджується цінність майбутнього (Адлер) або вплив минулого (Юнг, Фрейд), американський психолог К. Роджерс (1902–1987) підкреслював значення сьогодення і говорив про те, що люди повинні навчитися усвідомлювати і цінувати кожен момент свого буття, знаходячи у ньому щось прекрасне і важливе. Лише тоді життя розкриється в своєму дійсному значенні і лише в цьому випадку можна говорити про повноцінне функціонування особистості.

Однією з важливих особливостей теорії Роджерса є *феноменологічний підхід* до особистості, згідно з яким, основою особистості виступає психологічна реальність, тобто суб'єктивний досвід, відповідно до якого інтерпретується дійсність. Визначальну роль у поведінці людини відіграє її здатність пізнавати світ і створювати на цій основі суб'єктивну реальність, тобто реальність свідомо сприйняту особистістю в даний момент часу. Прибічники феноменологічного підходу заперечують, що довколишній світ існує як об'єктивна реальність сама по собі, незмінна для всіх.

Фундаментальне поняття теорії Роджерса — «*Я-концепція*», що складається із сприйняття себе і своїх взаємин з іншими людьми, а також з цінностей «*Я*». *Я-концепція* включає не лише сприйняття себе реального, але також і уявлення про те, якою би людина хотіла бути. Не зважаючи на те, що «*Я*» людини постійно змінюється в результаті досвіду, уявлення людини про себе залишається відносно постійним.

Згідно теорії К.Роджерса, основною рушійною силою функціонування особистості є тенденція до *самоактуалізації*, тобто потреба людини реалізувати свої природні потенційні можливості. Люди здатні визначати свою долю, вони відповідальні за те, які вони є, тобто свобода самовизначення закладена в їхній природі. Для людей природно рухатися в напрямку дедалі більшої диференціації, автономності, зрілості.

У тенденції самоактуалізації дуже важливою є потреба людини як у позитивній увазі з боку інших, так і у позитивному ставленні власне до себе. Потреба в позитивній увазі інших робить людину вразливою до впливу соціального схвалення. Потреба в позитивному самоставленні задовольняється, якщо людина вважає свою поведінку відповідною власній я-концепції.

У розвитку особистості, згідно теорії Роджерса, вагомим фактором є ставлення до особистості значущих людей, перш за все батьків. Таке ставлення Роджерс поділив на два типи:

- безумовна позитивна увага;
- обумовлена позитивна увага.

У першому випадку дитина отримує від значущих інших повне прийняття і пошану, а її я-концепція, що формується, відповідає всім природним потенційним можливостям. У другому випадку дитина стикається з прийняттям одних і відхиленням інших форм поведінки. Позитивна увага подається з умовою. (Наприклад: «Я тебе любитиму, якщо ти будеш хорошим», а я-концепція дитини не відповідає природженим потенційним можливостям, зазнає тиску соціуму. У дитини формуються оціночні поняття про те, які з її дій і вчинків гідні пошани і прийняття, а які ні.

Залежно від того, яку увагу отримувала людина протягом життя, формується той або інший тип особистості. За Роджерсом, існує два протилежні типи особистості: «*повноцінно функціонуюча*» і «*непристосована*». Перша отримувала безумовну позитивну увагу. Її характеризує схильність до екзистенційного способу життя (гнучкість, адаптивність, спонтанність, індуктивне мислення), організмична довіра (інтуїтивний спосіб життя, впевненість у собі), емпірична свобода (суб'єктивне відчуття свободи волі) і креативність (схильність до створення нових і ефективних ідей і речей). Другий тип відповідає людині, що отримувала обумовлену позитивну увагу. Вона має умовні цінності, її я-концепція не відповідає потенційним можливостям, її поведінка обтяжена захисними механізмами. Вона живе згідно задалегідь представленому плану, ігнорує свій організм, не довіряючи

йому, відчуває себе швидше керованою, ніж вільною, швидше конформною, ніж творчою.

З порушеннями я-концепції пов'язані основні форми психопатології особистості. Так, якщо поведінка людини не узгоджується з її я-концепцією, вона відчуває тривогу, яка не повністю усувається її психологічним захистом і спричиняє розвиток неврозу. При значній невідповідності між «Я» і переживаннями захист може виявитися не-ефективним і я-концепція руйнується.

Відкриття Роджерса пов'язані не лише з новим поглядом на самоактуалізацію і самооцінку людини, але і з його підходом до психоко-рекції. Карл Роджерс стверджує, що основний бар'єр, який заважає людям спілкуватись, – це природна тенденція обговорювати, оцінювати, схвалювати чи засуджувати поведінку чи твердження інших. Створений ним напрямок психотерапії отримав назву *клієнтцен-трована терапія*, одним із принципів якої є безоціночне сприйняття клієнта і його проблем.

4. Особистість у логотерапії Віктора Франкла

Австрійський психолог і психіатр В. Франкл (1905–1998) вважав, що рушійною силою людської поведінки і розвитку особистості є пошук *Логосу, сенсу життя*, що має здійснюватися конкретною людиною за її власною потребою. Екзистенційна теорія Франкла складається з трьох частин: учення про прагнення до сенсу, про сенс життя і про свободу волі.

Основна теза вчення про *прагнення до сенсу* свідчить: людина прагне знайти сенс і відчуває екзистенційну фрустрацію або вакуум, якщо її спроби залишаються нереалізованими. Прагнення до сенсу Франкл розглядає як природжену мотиваційну тенденцію, властиву всім людям і основною рушійною силою поведінки і розвитку особистості. Відсутність сенсу породжує у людини стан екзистенційного вакууму, що є причиною неврозів.

Головна теза вчення про *сенс життя* — життя людини не може позбутися сенсу ні за яких обставин; сенс життя завжди може бути знайдений. Відповідно теорії Франкла, сенс не суб'єктивний, людина

не вигадує його, а знаходить у навколишній дійсності, у тому, що є для неї цінністю. Вчений виділяє три групи *цінностей*: *творчості, почуття і ставлення*. Сенс життя можна знайти в будь-якій із цих цінностей. Тобто, немає таких обставин і ситуацій, в яких людське життя втратило б свій сенс.

Основна теза вчення про *свободу волі* свідчить, що людина спроможна знайти і реалізувати сенс життя, навіть якщо її свобода обмежена об'єктивними обставинами. Свобода, за теорією Франкла, тісно пов'язана з відповідальністю людини за правильний вибір і реалізацію сенсу свого життя.

Франкл підкреслював, що відсутність сенсу життя або неможливість його реалізувати приводить до неврозу, породжує у людини стан *екзистенційної фрустрації*. Неврози нерідко виникають тоді, коли людина усвідомлює беззмисловність свого життя, порожнечу існування. В основі таких поширених явищ, як депресія, правопорушення, алкоголізм, наркоманія, агресивність, моральні падіння, лежить відсутність смислу життя, що може бути частково компенсовано людиною потягом до влади, сексу, бажанням грошей.

Досліджуючи можливості корекції поведінки, представники гуманістичної психології орієнтуються на розвиток у людей усвідомлення своєї відповідальності за власну поведінку, яка базується на усвідомленні себе і свого місця в світі. Так, Роджерс вважає, що «потрібно допомогти людям упоратися зі щоденними вимогами, допомогти їм зрозуміти, що вони не безпорадні жертви, вони мають вибір і повинні бути відповідальними за свої вчинки навіть тоді, коли не здатні змінити ситуацію».

5. Екзистенційна психологія Ролло Мея

Ролло Мей (1909–1994) провідний представник екзистенційної психології у США. За останні півсторіччя цей напрям, започаткований у філософії другої половини XIX і першої половини XX століття, поширився у всьому світі. Представниками екзистенційної психології здійснюється феноменологічний аналіз актуального людського існування шляхом дослідження проблем життя і смерті, свободи і вибору, сенсу буття. Не випадково сама назва походить від англійського слова *existence* – існування, буття. Існуванню надано перевагу перед

сутністю, розвиток і зміни вважаються важливішими, ніж стійкі й нерухомі характеристики, процес має переваги над результатом.

Теорія Р. Мей базується на клінічних експериментах. Людина живе сьогоднішнім, для неї актуально насамперед те, що відбувається тут і тепер. У цій єдиній справжній реальності людина формує себе сама і відповідальна за те, ким вона врешті-решт стає. Прослідковуючи докорінні відмінності між психічно здоровою, повноцінною людиною і психічно хворою, Р. Мей дійшов до висновку, що багатьом людям бракує хоробрості зустрітися віч-на-віч зі своєю долею. Спроби уникнути подібного зіткнення призводять до того, що люди намагаються втекти від відповідальності, заявляючи про споконвічну несвободу своїх дій. Не бажаючи робити вибір, вони втрачають здатність бачити себе такими, якими вони є насправді, і переймаються почуттям власної незначущості й відчуженості від світу. А здорові люди, навпаки, кидають виклик своїй долі, цінують, оберігають свою волю і живуть справжнім життям, чесно щодо себе та інших. Вони усвідомлюють неминучість смерті, але їм вистачає сміливості жити в сьогоднішньому. Мей вважав, що воля приходить до людини, коли вона протистоїть своїй долі і розуміє, що смерть або небуття можливе в будь-який момент. Людина може бути внутрішньо вільною, навіть якщо вона фізично перебуває у в'язниці.

У своїй концепції особистості Р. Мей особливо підкреслював унікальність особистості, вільний вибір і усвідомлений цільовий аспект поведінки. Як і інші екзистенціалісти, Мей вважає, що: 1) існування передує сутності (важливіше, що люди роблять, а не хто вони є); 2) люди поєднують у собі риси як суб'єкта, так і об'єкта (люди є істотами, які і думають, і діють) 3) люди прагнуть знайти відповіді на найважливіші питання щодо сенсу життя; 4) воля і відповідальність завжди врівноважують одна одну, тому жодна з них не може бути присутня у людині окремо від іншої; 5) жорсткі теорії особистості схильні дегуманізувати людину і перетворювати її на об'єкт або предмет для дослідження.

Екзистенціалісти застосовували *феноменологічний* підхід до вивчення особистості, наполягаючи на тому, що людину найкраще можна зрозуміти в її власних координатах. Єдність людини та її феноменологічного світу виражено терміном *«буття-в-світі»*. Є три форми буття-в-світі: 1) наші відносини зі світом зовнішніх об'єктів або речей, 2) наші стосунки з іншими людьми; 3) стосунки з власною особистістю. Здорові люди живуть у всіх цих трьох світах одночасно. Якщо людина усвідомлює своє буття-в-світі, вона також усвідомлює можли-

вість *небуття*, або неіснування. Життя стає для нас більш значним, коли ми стоїмо перед фактом неминучості смерті або небуття.

Визнання небуття сприяє розвиткові почуття тривоги, що зростає, якщо людина розуміє, що їй наділено волею вибору і навантажено відповідальністю за свої дії. Нормальну тривогу переживає кожен із нас. Вона пропорційна загрозі. Невротична тривога більша за загрозу, викликає придушення і реакцію самозахисту. Почуття провини, як і почуття тривоги, є нормальним для людини.

Досліджуючи таке складне людське почуття, як любов, Р. Мей зробив висновок, що любов також повинна викликати турботу і вимагає почуття відповідальності. Мей виокремлював чотири види любові:

- секс, що є фізіологічною функцією;
- ерос, що прагне до тривалого союзу з коханою людиною;
- філія – дружба, що не має вираженої сексуальної спрямованості;
- альтруїстична любов, що не вимагає нічого натомість.

Тема 1.6

ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГІВ США І ЄВРОПИ

План

1. Соціально-когнітивна теорія особистості Альберта Бандури
2. Теорія соціального наочіння Джуліана Роттера
3. Психологія свідомості Вільяма Джемма
4. Особистість в «описовій психології» Вільгельма Дільтея та Едуарда Шпрангера
5. Теорії особистості у французькій соціологічній школі
6. Транзактний аналіз Еріка Берна

1. Соціально-когнітивна теорія особистості А. Бандури

Одним із найвизначніших психологів сучасності є американський учений **Альберт Бандура** (1925). На відміну від радикальних біхевіористів він вважає, що особистість формують такі чинники: поведінка людини, її індивідуальні характеристики (особливо важливу роль тут грає мислення) та вплив навколишнього середовища. Слід зазначити, що у теорії Бандури велика увага надається здатності людини мислити та пізнавати і набагато менша факторам навколишнього середовища.

Людська поведінка, згідно соціально-когнітивної теорії, здебільшого засвоюється шляхом опанування певних **патернів** (зразків). На підставі численних досліджень учений прийшов до висновку, що людям не завжди потрібний для науціння власний досвід, вони можуть учитися і на чужому досвіді. **Науціння способом спостереження** необхідне в таких ситуаціях, коли власні помилки можуть призвести до досить неприємних або навіть фатальних наслідків. За допомогою вербальних і образних репрезентацій особистість аналізує, моделює і зберігає чужий досвід так, щоб він міг служити орієнтиром для майбутньої поведінки.

Бандура виявив, що в якості зразка для наслідування, ми вибираємо людей своєї статі і приблизно того ж віку, які з успіхом вирішують проблеми, аналогічні тим, що встають перед нами. Було помічено, що ми більш схильні імітувати поведінку тих людей, з якими контактуємо частіше. Особливу роль у формуванні зразків поведінки відіграють засоби масової інформації, які поширюють символічні моделі в широкому соціальному просторі.

Дослідження показали, що діти, як правило, імітують спочатку дорослих, а згодом тих одноліток, чия поведінка призвела до успіху. Бандура також виявив, що діти іноді імітують навіть ту поведінку, яка не мала успішного наслідку, тобто вони засвоюють нові моделі поведінки «про всяк випадок».

Діти легко імітують також і агресивну поведінку. Так, батьки агресивних підлітків є для них зразком такої поведінки, заохочуючи їх до проявів агресії поза домівкою. Дослідження Бандурою причин агресивності в сім'ї продемонстрували роль імітації у формуванні певних моделей поведінки у дітей. При цьому, вчений прийшов до

висновку про те, що разові підкріплення ефективніші (в усякому разі для розвитку агресії), ніж постійні.

У соціально-когнітивній теорії передбачається, що наuczіння відбувається лише тоді, коли включаються детермінанти регуляції індивідної поведінки у формі двох видів підкріплень — «непрямого (зовнішнього) підкріплення» і «самопідкріплення». **Непряме підкріплення** виникає тоді, коли поведінка обраної «моделі» є ефективною. Тобто, якщо поведінка обраної «моделі» нагороджується, а не карається, то її дії доцільно імітувати. **Самопідкріплення** у соціально-когнітивній теорії означає, що особистість сама себе заохочує і винагороджує, і цей процес вона здатна контролювати. Самопідкріплення особистість використовує кожного разу, досягаючи встановленої нею норми поведінки. Системи самопідкріплення засвоюються, на думку Бандури, на основі принципів наuczіння, ідентичних тим, які відповідають за засвоєння інших типів поведінки. Вченим було сформульовано висновок про те, що значну роль у соціальному наuczінні людини грають когнітивні процеси.

Бандура звернув увагу на два важливі чинники навколишнього середовища, яким теоретики інших напрямів не надають належної уваги, — це **випадкові зустрічі** і **випадкові події**. Вчений вважає, що деякі незаплановані і несподівані події та зустрічі мають вирішальне значення для нашого життя.

Важливе місце у роботах Бандури мають поняття «саморегуляція», «самоконтроль» і «самоефективність». Здатності до **саморегуляції** відводиться провідна роль у наuczінні й організації поведінки особистості. Виділяються три компоненти саморегуляції поведінки: самоспостереження, самооцінка і самозвіт. Соціально-когнітивна теорія виділяє п'ять основних програмних рівнів процесу **самоконтролю**: визначення форми поведінки, на яку необхідно впливати, збір основних даних, розробку програми, виконання програми, оцінку і висновок.

Самоефективність особистості — це усвідомлена здатність людини впоратись із специфічними і складними ситуаціями. Дослідження Бандури показали, що людська поведінка мотивується і регулюється відчуттям своєї адекватності внутрішнім стандартам. На думку вченого, наша діяльність, як правило, більш успішна, коли ми маємо достатню впевненість у своїй спроможності її виконати. Люди з високою оцінкою власної ефективності легше контролюють свою поведінку і дії оточуючих, успішніші в кар'єрі й спілкуванні. Люди з низькою оцінкою особистої ефективності навпаки, пасивні, не можуть долати перешкоди і впливати на оточуючих.

У соціально-когнітивній теорії передбачається, що розвиток само-ефективності особистості забезпечується за допомогою формування когнітивних умінь будувати свою поведінку, здійснювати вербальне самонавіювання, пластично входити в стан фізичного або емоційного піднесення, що й забезпечує успіх діяльності.

Бандура також є автором психотерапевтичного методу, що отримав назву «Систематична десенсибілізація». Суть його в тому, що люди спостерігають за поведінкою «моделі» в таких ситуаціях, які здаються їм небезпечними, такими, що викликають стан напруги, тривоги (наприклад, у закритому приміщенні, у присутності змії, злого собаки тощо). Успішна діяльність «моделі» викликає прагнення імітувати її поведінку і поступово знімає напругу у клієнта. Ці методи широко використовуються не лише в освіті та медицині, але й у бізнесі, допомагаючи людині адаптуватись до складних виробничих ситуацій.

2. Теорія соціального научіння Дж. Роттера

Теорія Джуліана Роттера (1916–1995) базується на припущенні, що когнітивні чинники сприяють формуванню реакції людини на вплив навколишнього середовища. Роттер відкидає концепцію класичного біхевіоризму, відповідно якої поведінку формують безпосередні підкріплення з навколишнього середовища, і вважає, що основним чинником, який визначає характер діяльності людини, є її очікування щодо майбутнього.

Головним внеском Роттера в сучасну психологію стали формули, на підставі яких можливо прогнозувати людську поведінку. Роттер стверджував, що ключем до прогнозування поведінки є наші знання, минула історія та очікування, і наполягав на тому, що людську поведінку найкраще можна передбачити, розглядаючи взаємини людини зі значущим для неї оточенням.

Основна формула, яку розробив Роттер, дозволяє прогнозувати цілеспрямовану поведінку в конкретній ситуації, використовуючи поняття «потенціал поведінки», «очікування», «підкріплення», «цінність підкріплення»:

потенціал поведінки = очікування + цінність підкріплення.

«Потенціал поведінки» – це можливості поведінки в ситуаціях з підкріпленням. Кожна людина володіє певним потенціалом поведінкових реакцій, що сформувалися протягом життя. **«Очікування»** в теорії соціального научіння – це суб'єктивна вірогідність того, що в схожих ситуаціях у поведінці людини спостерігатиметься підкріплення. **«Цінність підкріплення»** Роттер пояснює так: різні люди цінують і віддають перевагу різним підкріпленням: хтось більше цінує схвалення, пошану з боку інших, хтось — матеріальні цінності або чутливіший до покарання тощо. Як і очікування, цінність підкріплення базується на досвіді особистості і може змінюватись з часом, залежно від ситуації. При цьому цінність підкріплення не залежить від очікування. Вона пов'язана з мотивацією, а очікування — з пізнавальними процесами.

Ключове поняття теорії соціального научіння: — **«локус контролю»**. Поняття базується на двох основних положеннях: 1. Люди розрізняються за тим, як і де вони локалізують контроль над значущими для себе подіями. Виділено два полярні типи такої локалізації — **екстернальний** та **інтернальний**. 2. Локус контролю, характерний для певної особистості, надситуативний і універсальний. Один і той же тип контролю характеризує поведінку даної особистості як під час невдач, так і в разі досягнень.

Для виміру локусу контролю, або, як його інколи називають, рівня суб'єктивного контролю, використовується «Шкала інтернальності – екстернальності» Роттера. Локус контролю визначає, чи відчуває особистість себе активним суб'єктом власної діяльності і свого життя, чи пасивним об'єктом дій інших людей і обставин.

Особистість з екстернальним локусом контролю вважає, що її успіхи і невдачі регулюються зовнішніми чинниками такими як доля, успіх, щасливий випадок, впливові люди і непередбачувані сили оточення. Особистість з інтернальним локусом контролю вірить у те, що успіхи і невдачі визначаються її власними діями і здібностями. Інтернали не лише чинять опір зовнішньому впливу, але також, коли трапляється нагода, прагнуть контролювати поведінку інших. Інтернали більш упевнені в своїй здатності вирішувати проблеми, ніж екстернали, і тому незалежні від думки інших.

Екстерналам властива конформна і залежна поведінка. Вони не можуть існувати без спілкування, краще працюють під контролем. Інтернали, на відміну від екстерналів, не бажають бути під контролем інших та чинять опір, коли ними маніпулюють і намагаються позбавити свободи. Інтернали більш ефективно працюють самостійно.

У екстерналів частіше виникають психологічні і психосоматичні проблеми. Їм властиві тривожність і депресивність, вони більш схильні до фрустрації і стресів, до розвитку неврозів. Інтерналі виявляють активнішу позицію у ставленні до свого психічного і фізичного здоров'я. Встановлено зв'язок інтернальності з позитивною самооцінкою, з більшою узгодженістю образів реального та ідеального «Я».

Екстернали та інтерналі розрізняються також і за способом інтерпретації соціальних ситуацій, зокрема, здобуттям інформації і механізмом їх каузального пояснення. Інтерналі виявляють більшу відповідальність, обізнаність у проблемах і ситуаціях, ніж екстернали, не пояснюють поведінку емоційними і ситуативними факторами (на відміну від екстерналів).

У цілому, теорія соціального научіння Дж. Роттера підкреслює значення мотиваційних і когнітивних чинників для пояснення поведінки особистості у контексті соціальних ситуацій і робить спробу виявити, як особистість навчається взаємодіяти з іншими.

3. Психологія свідомості В. Джемса

В. Джемс (1842—1910) — видатний американський психолог, який один із перших почав розробляти проблему особистості на науковій основі. Під впливом його теорії формувалися подальші концепції особистості, різні напрями психології, що досліджували «образ самого себе», «самооцінку», «самосвідомість» особистості тощо. В. Джемс вивчав особистість у межах власної концепції свідомості, центральним поняттям якої є «*потік свідомості*».

На його погляд, у самосвідомості особистості можна виділити два аспекти — «емпіричне Я» і «чисте Я», або відповідно об'єкт і суб'єкт, тобто те, що пізнається, і те, що пізнає. «*Чисте Я*», або те, що пізнає, — це мислячий суб'єкт, душа, дух, мислення, трансцендентальне Я. Розглядаючи «*емпіричне Я*», В. Джемс характеризує особистість як загальну суму всього, що вона може назвати своїм. Аналіз особистості в цьому плані має включати: а) складові елементи; б) почуття та емоції, викликані цими елементами (самооцінка); в) вчинки, що спричинені цими елементами (турбота про себе та самозбереження).

Складові елементи особистості можуть бути розподілені на три класи: фізична особистість, соціальна особистість і духовна особистість.

Фізична особистість містить у собі фізичну частину (тіло, тілесні потреби і інстинкти) з матеріальним її продовженням (одяг, майно, батько й матір, дружина і діти тощо). Так, коли хтось із старших помирає, то зникає і частина нас самих. Або нам соромно за погані вчинки близьких та друзів, ми хвилюємось за них так, начебто самі знаходимося на їхньому місці. Далі фізична особистість має включати «домашню оселю», власність людини, витвори її праці тощо.

Соціальна особистість визначається належністю людини до людського роду і визнанням цього іншими людьми. За В. Джемсом, людина містить стільки соціальних особистостей, скільки індивідумів або їх груп визнає в ній особистість.

Духовна особистість — об'єднане усвідомлення духовних властивостей і здібностей, інтелектуальні, моральні, релігійні прагнення тощо.

В. Джемс запроваджує поняття *ієрархії особистостей*, у якій фізична особистість перебуває знизу, духовна — нагорі, а різні види матеріальних і соціальних особистостей — у проміжку між ними. При цьому соціальна особистість стоїть вище матеріальної. Духовна ж особистість має бути для людини найвищою цінністю: особистість може швидше пожертвувати друзями, добрим іменем, власністю і навіть життям, аби не зрадити свої духовні принципи.

Почуття та емоції характеризують особистість з боку її самооцінки, яка буває двох видів: самовдоволення і невдоволення собою. За цим стоять два протилежних класи почуттів, що пов'язані з успіхом або поразками, із сприятливим або несприятливим становищем у суспільстві. Самовдоволення особистості в житті зумовлене також і тим, як співвідносяться між собою її реалізовані та потенційні домагання. У зв'язку з цим В. Джемс пропонує розглядати самоповагу особистості як відношення, в якому чисельник виражає реальний успіх, а знаменник — домагання:

$$\text{Самоповага} = \text{Успіх} / \text{Домагання}$$

За цією формулою відмова від домагань дає особистості таке ж бажане полегшення, як і їх здійснення й досягнення успіху. Отже, самопочуття людини залежить від самої особистості, її успіхів та домагань.

З учинкового боку особистість, за В. Джемсом, характеризують турбота про себе і самозбереження, а саме: піклування про фізичну особистість (харчування, захист), про соціальну особистість (друж-

ба, кохання, ревності, прагнення слави, вплив на інших людей, влада над ними тощо) та про духовну особистість (розумовий, моральний і духовний прогрес).

4. Особистість в «описовій психології» В. Дільтея й Е. Шпрангера

На противагу «безособистісній психології», що розвивалась у рамках гештальтпсихології, асоціативної психології, біхевіоризму, на початку ХХ ст. виникла так звана «*описова психологія*». Її засновником став В. Дільтей (1833—1911), а яскравим продовжувачем — Е. Шпрангер (1882—1963).

В. Дільтей вважав, що психіку людини не можна вивчати експериментальними методами, а можна лише розуміти. Завдання психології і полягає у розкритті смислового, душевного життя особистості, ціннісних орієнтацій людини. Згідно з Е. Шпрангером, психологія, що «розуміє», має базуватися на таких основних поняттях: 1) психічне розвивається з психічного; 2) психічне зводиться до інтуїтивного розуміння «модулів дійсності життя»; 3) не варто шукати якихось об'єктивних причин розвитку людської особистості, потрібно лише співвіднести структуру окремої особистості з духовними цінностями суспільства.

Головне в особистості, за Е. Шпрангером, — це *ціннісна орієнтація*, за допомогою якої вона пізнає світ. Ціннісна орієнтація є духовним началом, що визначає світобачення і є похідною частиною загального людського духу. Тому краще говорити не про «описову», а про «духовну» психологію. Виходячи з цього, Шпрангер виділив шість форм пізнання світу, назвавши їх типами розуміння життя. Ґрунтуючись на цих формах, він запропонував наступну типологію особистостей:

1. *Теоретична людина* — це така людина, яка тягнеться до пізнання закономірностей світу, взаємин між людьми. Для теоретичної людини, незалежно від того, хто вона за фахом — науковець, ремісник або лікар, — головна ціннісна орієнтація — це осмислення в теоретичному плані того, що відбувається навкруги та встановлення закономірностей;

2. *Економічна людина* звичайно шукає користь у пізнанні. Для такого типу людини цінність пізнання пов'язана з тим, що приносить користь їй самій, сім'ї, колективу, людству. Мислення такої людини має прагматичну спрямованість на створення чогось корисного на основі природничонаукових знань і техніки.

3. *Естетична людина* сприймає довкілля як щось гармонійне або дисгармонійне, намагається пізнати світ завдяки естетичним формам, кольору, ритму. Має потяг до самовираження в естетичній формі. Йдеться не лише про професійних художників, скульпторів, композиторів, а й про звичайних людей;

4. *Соціальна людина* — це та, яка прагне знайти себе в іншій людині, жити заради інших. Вона тягнеться до всеосяжної любові, любові до людства. В цій любові розчиняються межі індивідуальності. «Я» особистості, що любить, відрізняється від «Я» егоїстичної людини. Це «Над-Я», що знаходить себе в служінні іншим;

5. *Політична людина* тягнеться не до суто адміністративної влади, а до такої влади, що відповідає вищим духовним вимогам, базується на істинних духовних цінностях і на цій основі детермінує мотиви та дії інших людей;

6. *Релігійна людина* — це тип людини, ціннісна орієнтація якої полягає у пошуку смислу життя, вищої духовної сили — Божества. Релігійна людина може й не належати до жодної з церков, не виконувати обрядів. Головне для неї — саме пошук вищою смислу, вищої правди, першопричини буття.

У своїй класифікації Е. Шпрангер показав, що люди відрізняються між собою не лише темпераментом, конституцією, поведінкою, а передусім цінностями своєї духовної орієнтації. Це утворює духовну індивідуальність особистості, її духовну сутність.

5. Теорії особистості у французькій соціологічній школі

Засновником французької соціологічної школи був відомий філософ і соціолог Еміль Дюркгейм (1858–1917), який висунув положення про біосоціальну природу людини. Психічні процеси біологічно зумов-

лені, проте визначаються суспільством. *«Колективна свідомість»*, тобто сукупність думок, знань чи явищ духовного життя, формує від народження психіку людини.

Теорія особистості іншого представника цієї школи П'єра Жане (1859–1947) увійшла в історію психології як *«психологія поведінки»*. П'єр Жане пояснює причини неврозів, психастенії, істерії, виходячи з єдності еволюції психічних функцій у філо- та онтогенезі. Основні поняття його теорії — «активність», «діяльність», «дія», «психічна енергія», «психічна напруга», «психологічні рівні», «психологічний автоматизм», «психічна сила».

За П. Жане, психічні явища є основою поведінки людини. Мислення, почуття – це процеси, які здійснюють регуляцію дії, поведінки людини. Розвиток людської особистості відбувається не лише на основі образу (як вважають гештальтпсихологи) чи мотиву (згідно з поглядами К.Левіна), а й через спілкування. Завдяки спілкуванню реалізується соціальний вплив на розвиток психіки.

Поведінковий акт, за теорією П. Жане, складається з трьох етапів: перший етап стосується внутрішньої підготовки до дії, другий – це виникнення зусилля для виконання дії, і третій – завершення дії. Психічні процеси регулюють дії від першого до останнього етапу.

Основу розвитку психічних функцій П. Жане вбачає у різних видах професійної діяльності. Головною ознакою інтелектуальної діяльності є не використання речей, а їх виготовлення. П. Жане виокремлює сім рівнів поведінки людини:

- рефлексорні акти;
- перцептивні дії;
- елементарні соціальні акти (наслідування);
- елементарні інтелектуальні акти;
- маніпулювання різними об'єктами, що зумовлює формування інтелектуальних дій;
- розумова діяльність, мислення;
- творча, трудова діяльність.

Здатність до саморегуляції, до опосередкованості своєї поведінки П. Жане вважав найвищим критерієм розвитку особистості. Процес переходу від нижчого рівня поведінки до вищого здійснюється за допомогою мови, яка опосередковує процеси регуляції, формує довільність трудової діяльності.

Великого значення П.Жане надає *психічній нарузі* як домінантній дії і основи здатності до «трудового зусилля». Стан напруги надає особистості можливість регулювати свою поведінку і визначається як

активація вищих потреб. Передбачається, що здатність до зусилля є основним критерієм оцінки особистості, а цінність особистості вимірюється її здатністю виконувати роботу, що вимагає зусилля. **Психічна сила** означає певну властивість, що виявляється в швидкості і тривалості окремих дій, а психічна напруга передбачає здатність до концентрації і розподілу сили. Зниження напруги є наслідком важких соматичних захворювань, природженої слабкості нервової системи, несподіваних і важких фрустрацій і стресів. Спад психічної напруги призводить до «втрати відчуття реальності», і свою нездатність реагувати на довколишню дійсність людина переживає як схематизм, нерелативність довколишніх предметів і людей. Різкі коливання психічної напруги можуть призвести до роздвоєння особистості, до утворення двох і більше особистісних систем, кожна з яких функціонує на своєму рівні напруги,

Розвиток особистості П.Жане розуміє як послідовне формування складних особистісних утворень — персонажа, «Я», суб'єктивності, індивідуальності, які формуються у відповідь на необхідність удосконалювати соціальні стосунки людини з суспільством, з іншими людьми. Замість терміну «роль» висувається термін «**персонаж**», що передбачає короткочасну стадію розвитку особистості. Особистістю людина стає лише тоді, коли зовнішні вимоги до персонажа, стають внутрішніми вимогами самого суб'єкта — основою його ініціативної поведінки, що здійснюється без зовнішнього примусу. Вищим рівнем розвитку особистості Жане називає стадію «**індивідуальності**», яка характеризується появою у людини відчуття особистої відповідальності, оригінальності і прогресивних тенденцій, прагнення сприяти прогресу і вдосконаленню суспільства.

6. Транзактний аналіз Еріка Берна

Відповідно концепції транзактного аналізу Е.Берна, у поведінці людини, в її загальному світосприйнятті та самовідчутті час від часу переважають три якісно різних **его-стани**: дитина, батько, дорослий.

Позиція «**Батько**» — це зафіксований у пам'яті людини сценарій поведінки дорослих людей щодо дітей. Він містить багато стереотипів і автоматизованих форм поведінки, відображаючи традиції, цінності, норми і правила. «Батько» втілює функції контролю над дотриман-

ням норм і розпоряджень, які людина запозичує, часто некритично, впродовж життя, а також уособлює заступництво і турботу. По суті — це актуалізація моральної сфери особистості. Перебування в такому стані супроводжується відчуттям власної значущості, всесильності, спроможності розв'язати усі складні питання. Така позиція вимагає від інших абсолютної покірності, виконання усіх вказівок, не визнає будь-яких заперечень тощо.

Роль *«Дитина»* відображає передусім зміст внутрішнього світу людини, фіксуючи ті специфічні реакції на життєві обставини, які кожен із нас пережив у дитинстві. Крім безпосередніх переживань, цей досвід охоплює також результати дитячого розуміння подій. Цей стан може бути в двох формах: як природна *«Дитина»*, що є джерелом інтуїції, творчості, спонтанних спонук і радості і як залежна *«Дитина»*, яка пристосовується, змінює поведінку під впливом *«Батька»* (може бути слухняною або, навпаки, примхливою, жорстокою). По суті — це актуалізація емотивної сфери особистості. Перебуваючи у такій позиції людина прагне утримати на собі увагу інших, переживає почуття страху і провини за свої вчинки, часто ображається, надто емоційно реагує на дрібниці.

«Дорослий» компонент свідомості охоплює здатність людини до самостійного пошуку стратегій і тактик. Поведінці *«Дорослого»* відповідають такі ознаки: неупередженість, об'єктивність в оцінках і самооцінці, орієнтація на власні сили і можливості. *«Дорослий»* — це стан, у якому здійснюється обробка інформації та її оцінка заради ефективної взаємодії з оточуючим світом; демонструються незалежність і компетентність. *«Дорослий»* контролює дії *«Батька»* і *«Дитини»*, будучи посередником між ними. По суті, це — актуалізація раціональної сфери особистості.

У різних життєвих ситуаціях, перш за все, в процесі спілкування з іншими людьми, особистість знаходиться, як правило, в одному з тих еґо-станів, який у даний момент активізовано. Проте, можливе і поєднання двох еґо-станів, або, точніше *«зараження»* (контамінація) одного стану іншим. Таким механізмом зараження Берн пояснює різні випадки особистісних патологій і відхилень аж до психічних захворювань.

За допомогою концепції еґо-станів можна розглядати процес міжособистісної взаємодії. Елементарна одиниця спілкування, що складається з транзакційної стимул-реакції і реакції, називається транзакцією. За допомогою своєї концепції Берн вивчає і складніші форми поведінки людини — *«ігри»*, або *«серії послідовних прихова-*

них додаткових транзакцій з чітким і передбаченим результатом». За допомогою психологічних ігор люди часто неусвідомлено компенсують свої особистісні проблеми. Берн створив теорію і типологію ігор і сценаріїв, описаних в книзі «Ігри, в які грають люди».

Тема 1.7

ОСОБИСТІТЬ У РАДЯНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

План

1. Погляди вітчизняних учених на психологічну структуру особистості
2. Ленінградська школа
3. Московська школа
4. Київська школа

1. Погляди вітчизняних учених на психологічну структуру особистості

У вітчизняній психології робилися неодноразові спроби розробки теоретичних основ психологічної структури особистості. Найчастіше вони здійснювалися в руслі розробки загальної теорії особистості (Л. С. Виготський, Д. М. Узнадзе, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, Б. Г. Ананьєв, В. М. М'ясищев, Л. І. Божович, В. В. Давидов, О. В. Запорожець, П. Я. Гальперін та ін.). У наш час найбільш поширеними є теоретичні розробки структури особистості С. Л. Рубінштейна, К. К. Платонова, О. Г. Ковальова, А. В. Петровського.

Напрямок досліджень структури особистості у радянській психології багато в чому визначило таке твердження С. Л. Рубінштейна: «Виокремлюють різні сфери рис, які характеризують різні аспекти

особистості, але при всьому розмаїтті, несхожості й суперечливості, основні властивості особистості, взаємодіючи між собою у конкретній діяльності людини і взаємопроникаючи одна в одну, об'єднуються в реальній особистості. Тому хибним є той погляд, за яким цілісність особистості виражається в аморфній єдності, що перетворює її вигляд на безформну туманність, так і інший, протилежний до нього, який бачить в особистості окремі риси і, втрачаючи будь-яку справжню, внутрішню єдність особистості, марно потім шукає «кореляцій» між зовнішніми виявами цих рис».

Одним із перших дослідників, які застосували наведене твердження Рубінштейна в описі структури особистості, став О. Г. Ковальов, який зазначав у другому виданні своєї монографії: «Із психічних процесів на тлі станів утворюються властивості особистості. У процесі діяльності властивості певним чином пов'язуються одна з одною відповідно до вимог діяльності й утворюють складні структури, до яких ми відносимо темперамент (система природних властивостей), спрямованість (система потреб, інтересів, ідеалів), здібності (ансамбль інтелектуальних, вольових і емоційних властивостей), характер (синтез відносин і способів поведінки)».

Подальший розвиток уявлень про структуру особистості представлено у працях Б. Г. Ананьєва і В. С. Мерліна, присвячених проблемі індивідуальності. У праці «Людина як предмет пізнання» Ананьєв так визначає свій підхід: «Окрему людину як індивідуальність можна зрозуміти лише як єдність і взаємозв'язок її властивостей як особистості, суб'єкта діяльності, у структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда. Інакше кажучи, індивідуальність людини можна зрозуміти лише за умови повного набору характеристик людини. Отже, людина як вид і як людство (суспільство в його історичному існуванні) становить підставу для будь-якого визначення станів кожної окремої, одиничної людини, яка є індивідом, особистістю й індивідуальністю».

Мерлін, один із послідовників Ананьєва, розвиваючи теорію інтегральної індивідуальності, спеціально підкреслював, що «структуру особистості не можна характеризувати як систему, котра складається з різних груп психічних властивостей: темпераменту, характеру, здібностей і спрямованості. Одні з них (властивості темпераменту) взагалі не є властивостями особистості; інші ж (характер, здібності та спрямованість) являють собою не різні «підсистеми», а різні функції тих самих властивостей особистості».

У працях Ананьєва, Мерліна та їхніх послідовників накопичено великий емпіричний матеріал щодо зв'язків між елементами розгля-

нутих структур. Тут здійснено спроби аналізу процесу формування властивостей індивідуальності й особистості залежно від їхньої належності до тієї або іншої підструктури.

Найдокладніше проблему структури особистості відображено у працях К. К. Платонова. Проаналізувавши сучасні дослідження і провівши порівняння слів російської, грузинської й болгарської мов, які використовуються для опису особистісних властивостей, Платонов висунув ідею ієрархічної структури особистості, підсистеми якої він розглядає «як рівні ієрархічної градації, в якій нижчі ступені керовані (субординовані) вищими і підпорядковані їм, а вищі, включаючи в себе нижчі й спираючись на них, не зводяться до їх суми, тому що переходи від рівня до рівня здійснюються як стрибки на основі появи системних якостей».

Крім згаданих авторів, проблеми структури особистості в різних аспектах розглядали у своїх працях Л. І. Анциферова, Л. І. Божович, Б. В. Зейгарник, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, В. М. М'ясищев, В. М. Русалов тощо.

Загальним недоліком більшості з цих праць, присвячених проблемі структури особистості, є недостатнє підкріплення теоретичних положень результатами емпіричних досліджень. Однією з основних причин такого становища, безумовно, було ідеологічне спрямування самого терміна «особистість» («гармонійна, всебічно розвинута особистість», «нова історична спільність людей – радянський народ», «радянська людина може все» та ін.).

Цілком очевидно, що об'єктивний природничо-науковий підхід до дослідження такого роду «святинь» був неможливим. Не могло не позначитися на стані прикладних досліджень і негативне ставлення до тестів та інших психометричних методів, характерне для радянської психології після постанови ЦК ВКПБ 1936 р. «Про педологічні перекручення в системі Наркомпросів».

1. Ленінградська школа

Концепція «людинознавства» Б. Г. Ананьєва

Б. Г. Ананьєв (1907—1972) виступав за цілісний підхід до проблем психіки, що дозволило йому переглянути дослідження дитячого

розвитку, включивши їх в загальну картину цілісного життєвого циклу людини. Багато закономірностей психічного становлення особистості Ананьєв пояснював взаємовпливом онтогенетичного і біографічного розвитку. За Ананьєвим, еволюція людини — це єдиний процес у всій множинності її станів і властивостей, детермінований історичними умовами життя людини у суспільстві. Вчений одним із перших почав вивчати проблеми зрілості і старіння. У дослідженнях Ананьєва були отримані дані про гетерохронність і нерівномірність психічного розвитку, особливості перебігу психічних процесів у період зрілості. Вчений розробляв питання про співвідношення понять індивідуальності, особистості, суб'єкта.

Індивідуальність — це продукт злиття соціального і біологічного у індивідуальному розвитку людини. Індивідуальність спрямовує розвиток індивіда, особистості і суб'єкта в загальній структурі людини, стабілізує її властивості і є важливим чинником високої життєздатності і довголіття.

Особистість — складова індивідуальності, її характеристика як суспільного індивіда, об'єкта і суб'єкта історичного процесу. Якщо особистість — «вершина» усієї структури людських властивостей, то індивідуальність — це «глибина» особистості та суб'єкта. Своєрідність і неповторність індивідуальності виявляються в співвідношенні відкритої і закритої систем, що розкривають людину як суб'єкта діяльності і суб'єкта психічної активності.

Як відкрита система, людина, знаходячись у постійній взаємодії з природою і суспільством, здійснює індивідуальний розвиток своїх властивостей і стає особистістю з її соціальними зв'язками. Але людина є і закритою системою унаслідок внутрішньо взаємопов'язаних властивостей особистості, індивіда і суб'єкта, що складають ядро його особистості. Неповторність індивідуальності виявляється в переході внутрішніх тенденцій і потенцій у продукти творчої діяльності особистості, що змінює навколишній світ і суспільний розвиток. Онтогенез індивідуальності — внутрішньо суперечливий і гетерохронний процес. Внутрішня суперечність розвитку особистості обумовлює зміну її суспільних функцій, ролей, станів, які, у свою чергу, підсилюють суперечність еволюції індивіда.

Особистість є продуктом життєвого шляху людини. Структура особистості не є сталою, а поступово складається в процесі її соціального розвитку. У структурі особистості Ананьєв розрізняв *інтеріндивідну* структуру як те соціальне ціле, до якого належить особистість з її суспільними зв'язками і взаєминами, та *інтраіндивідну* структуру

що включає п'ять ієрархічно пов'язаних підструктур (психічні процеси; стани; властивості особистості; сенсорні і мнемічні функції; мотивація з потребами та установками), які є внутрішніми психічними утвореннями самої особистості.

Структура особистості будується одночасно за субординаційним принципом супідрядності загальних властивостей елементарним соціальним і психофізіологічним властивостям і координаційному принципу, при якому взаємодія корельованих властивостей поєднується з їх відносною автономією (наприклад, система ціннісних орієнтацій, установок). Сукупність властивостей інтраіндивідної структури складає *характер* як систему властивостей особистості, її суб'єктного ставлення до суспільства, інших людей та власне до себе. Характер — це вершина особистісних властивостей.

Б. Г. Ананьєв відмовляється визнати ієрархію провідних типів діяльності, запропоновану О.М.Леонтьєвим. Він називає лише два види діяльності — пізнання і спілкування, що мають безпосереднє значення для розвитку людини на всіх етапах онтогенезу. *Пізнання* є основною формою діяльності індивіда саме внаслідок того, що пізнання є всесвітньо-історичним процесом цілеспрямованого і узагальненого віддзеркалення людьми об'єктивних законів природи, суспільства і самої свідомості. *Спілкування*, вважає Ананьєв, настільки ж є соціальним, наскільки і індивідуальним. Завдяки розвитку пізнання і спілкування в процесі виховання, їх взаємодії і злиття у різних формах і виникає така «синтетична» форма діяльності дитини, як ігра. Усі форми гри, за Ананьєвим, є ті або інші інтеграції елементів пізнання і спілкування.

Психологія ставлень В. М. Мясіщева

Теорія Мясіщева (1892–1973) базується на ідеях Лазурського про класифікацію особистостей, згідно з типами їх *ставлення* до навколишньої дійсності. Основне положення теорії Мясіщева полягає в тому, що особистість, психіка і свідомість людини – це єдність відображення об'єктивної дійсності і ставлення людини до неї. Психологічні ставлення людини – це цілісна система індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності: з явищами природи і світом речей; з людьми і суспільством; із собою як суб'єктом діяльності.

Вивчаючи людину з позиції її ставлення, ми визначаємо її змістовні зв'язки з довколишньою суспільною дійсністю. Поняття ставлення відображає, за Мясіщевим, внутрішню сторону зв'язку

людини з дійсністю. Воно змістовно характеризує особистість як активного суб'єкта з його вибіркоким характером внутрішніх переживань і зовнішніх дій, спрямованих на різні сторони об'єктивної дійсності. Діяльність і поведінка особистості визначаються її ставленням до різних сторін дійсності.

Ставлення особистості має певну структуру, окремі компоненти якої можуть виступати як аспекти ставлення, його сторони і види. Структура ставлення визначається декількома ознаками: вибіркокістю, активністю, цілісністю, усвідомленістю. Найважливішими видами ставлень автор вважав потреби, мотиви, емоційні ставлення (приязнь-неприязнь, любов, симпатія-антипатія тощо). Домінуючим ставленням, яке визначає життєвий шлях особистості, є *спрямованість*.

Найвищий рівень розвитку особистості визначається рівнем свідомого ставлення до оточуючого світу і *самосвідомістю*, як свідомим ставленням власне до себе. Ставлення людини до себе визначається її ставленням до інших людей і їх ставленням до неї. Виходячи з цього, Мясіщев у типології характерів основне значення надає особливостям ставлень людини до інших.

За теорією Мясіщева, ставлення пов'язані з різними підструктурами особистості. Властивості темпераменту і характеру виявляються лише під час активного ставлення до об'єкта, який викликає реакцію. Здібності людини знаходяться в співвідношенні із схильностями, які є рушійною силою розвитку здібностей. Схильності – не що інше, як потреба у певній діяльності і позитивне ставлення до неї.

3. Московська школа

Культурно-історична теорія Л. С. Виготського

Л. С. Виготський (1896—1934) відомий як творець культурно-історичної теорії розвитку психіки людини. Заслуга Виготського в тому, що він першим запровадив історичний принцип у психологію. Історичне вивчення зовсім не означає вивчення того чи іншого фактору у минулому, це використання категорії *розвитку* у дослідженні явищ. Отже, вивчати будь-що історично – означає вивчати це в розвитку. У своїй теорії вчений здійснює перехід до трактування соціального середовища не як фактора, а як джерела розвитку особистості. У розвитку дитини, стверджує Виготський, переплітаються дві лінії.

Перша – шлях природного дозрівання, друга – оволодіння культурними способами поведінки і мислення. Допоміжними засобами організації поведінки і мислення, які людство створило в процесі свого історичного розвитку, є системи знаків-символів (наприклад, мова, письмо, система числення тощо).

З позиції культурно-історичної концепції психічний розвиток особистості невіддільний від розвитку особистості й проходить декілька стадій. Початкова пов'язана з тим, що дорослий управляє поведінкою дитини, спрямовуючи реалізацію його «натуральних», мимовільних функцій. На другій стадії дитина сама стає суб'єктом і спрямовує поведінку інших (приймаючи їх об'єктом). На наступній стадії дитина починає застосовувати до самої себе (як до об'єкта) ті способи управління поведінкою, які інші застосовували до неї, а вона до них. Виготський вважає, що кожна психічна функція з'являється на сцені двічі – спершу як колективна, соціальна діяльність, а потім як внутрішній спосіб мислення дитини. Отже, головна закономірність онтогенезу психіки полягає в *інтеріоризації* дитиною структури її зовнішньої, соціальної діяльності, внаслідок чого психічні функції стають усвідомленими і довільними.

Інтеріоризуючись, «натуральні» психічні функції трансформуються і «згортаються», набувають усвідомленості і довільності. Потім, завдяки напрацьованим алгоритмам внутрішніх перетворень, стає можливим процес екстеріоризації — винесення назовні результатів розумової діяльності, що спочатку здійснювались як задум у внутрішньому плані. Висунення принципу «зовнішнє через внутрішнє» у культурно-історичній концепції розширює розуміння провідної ролі суб'єкта у різних видах активності — перш за все, в ході навчання і самонавчання. Процес навчання трактується як колективна діяльність, а розвиток внутрішніх індивідуальних властивостей особистості дитини здійснюється завдяки її співпраці з іншими людьми. Запровадження Виготським поняття *зони найближчого розвитку* дозволило завершити суперечку про пріоритети навчання або розвитку: лише те навчання є успішним, яке випереджує розвиток.

Психологічний вік за Виготським не зводиться до суми окремих психічних процесів, це не календарна дата, а відносно завершений цикл розвитку особистості, що має свою структуру і динаміку. Для встановлення етапів *психічного розвитку* Виготський запропонував три критерії: соціальна ситуація розвитку, особистісне новоутворення, провідна діяльність. *Соціальна ситуація розвитку* — це особливі поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов.

Включає вимоги дорослих, їх очікування щодо дитини; забезпечення матеріальних умов, особливості взаємин оточуючих. **Провідна діяльність** – діяльність, що обумовлює головні зміни психічних особливостей дитини в даний період її розвитку. У межах провідної діяльності виникають нові види діяльностей, та інші новоутворення. **Новоутворення** – центральні психічні зміни, які виникли в провідній діяльності і характеризують перебудову особистості на новій основі. Новоутворення якісно змінюють психологічне функціонування особистості.

У своєму розвитку особистість переживає ряд змін, що мають стадіальну природу. Більш-менш стабільні процеси розвитку змінюються критичними періодами у житті особистості, під час яких відбувається бурхливе формування психологічних новоутворень. **Вікові кризи** характеризуються єдністю негативної (деструктивної) і позитивної (конструктивної) сторін. Вони знаменують собою перехід до якісно нових рівнів на шляху подальшого розвитку дитини. Неблагополуччя дитини під час кризи не закономірність, а швидше показник негнучкої педагогічної системи, яка не встигає за швидкою зміною особистості дитини.

Особистість у теорії діяльності О. М. Леонтьєва

У працях О. М. Леонтьєва (1903–1979) отримали подальший розвиток положення, висловлені Л. С. Виготським. О. М. Леонтьєв визначав особистість як цілісне утворення, яке є відносно пізнім продуктом суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини. Людина вступає в історію як індивід, наділений природними властивостями і здібностями, а особистістю вона стає лише будучи суб'єктом суспільних стосунків. Згідно теорії Леонтьєва, особистість характеризують тільки ті психічні процеси й особливості, які сприяють здійсненню її діяльності. Ієрархія діяльностей утворює ядро особистості. Основною характеристикою особистості є **самосвідомість**, тобто усвідомлення людиною себе в системі суспільних стосунків.

Кожному віковому періоду розвитку особистості, за теорією діяльності, відповідає певний вид діяльності, який набуває провідного значення у формуванні нових психічних процесів і властивостей особистості. Розробка проблеми **провідної діяльності** стала фундаментальним вкладом Леонтьєва в дитячу і вікову психологію. Вчений не лише охарактеризував зміну провідних діяльностей у процесі розвитку дитини, але і започаткував вивчення механізмів цих змін, перехід однієї провідної діяльності у іншу.

Провідною діяльністю Леонтьєв називає діяльність, що має наступні три ознаки. По-перше, це діяльність, у формі якої виникають і всередині якої диференціюються інші, нові види діяльності. По-друге, це діяльність, у якій формуються або розвиваються психічні процеси (мислення, сприйняття, пам'ять і так далі). По-третє, це діяльність, від якої залежать основні психологічні зміни особистості у даний період розвитку.

Леонтьєв виділяє три основних параметри особистості: широта зв'язків людини зі світом, рівень їх ієрархізованості та загальна структура. Людина живе в реальності, що дедалі більше розширюється для неї. Багатство зв'язків індивіда з оточуючим світом породжує особистість. Ієрархії мотивів та діяльностей особистості утворюють відносно самостійні одиниці її життя. Внутрішні співвідношення головних мотиваційних ліній у сукупності діяльностей людини характеризують загальний «психологічний профіль» особистості.

Психологічні підструктури особистості – темперамент, потреби і потяги, емоційні переживання та інтереси, навички та звички, моральні риси характеру тощо — виявляють себе в умовах життя особистості. Важливою є думка Леонтьєва про те, що особистість розвивається не в межах задоволення потреб людини, а у творчості, яка не знає меж.

Особистість у теорії С. Л. Рубінштейна

С. Л. Рубінштейн (1889–1960) розглядав особистість у контексті розроблених ним принципів детермінізму та єдності свідомості і діяльності. Особистість визначається своїм ставленням до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей. Це ставлення реалізується в діяльності людини. Завдяки діяльності люди пізнають і змінюють світ, природу, суспільство. Особистість формується у взаємодії з навколишнім середовищем, тому таке велике значення для розуміння особистості має діяльність. Особистість – це реальний індивід, жива, діюча людина, яка є носієм суспільних стосунків. Особистість неможлива поза психікою, поза свідомістю. Усі психічні явища і процеси органічно вплітаються в цілісне життя особистості, оскільки основна їхня життєва функція полягає в регуляції діяльності людини. Зумовлені зовнішніми впливами, психічні процеси особистості самі опосередковують поведінку і діяльність, залежність суб'єкта від об'єктивних умов.

За теорією С. Л. Рубінштейна, людина є не лише суб'єктом діяльності і пізнання, але і суб'єктом життєдіяльності. **Життєдіяльність** — не лише сума пізнання, діяльності і спілкування. Під час

життя людина стикається з різними проблемами. Вони виникають у ставленні до добра і зла, смерті і безсмертя, необхідності і свободи. Особливість людини як суб'єкта життя полягає в її здатності вирішувати життєві суперечності.

На відміну від більшості гносеологічно орієнтованих концепцій свідомості, що зводять її до віддзеркалення дійсності, Рубінштейн розглядає *свідомість* як виявлення ставлення суб'єкта до оточуючого світу, як можливість його самовизначення. У ході розвитку свідомості особистості виникає *самосвідомість*. Етапи розвитку самосвідомості є етапами розвитку безпосередніх зв'язків з навколишнім світом, опанування цих зв'язків і стосунків за допомогою дій. Людина усвідомлює себе лише у взаєминах з іншими людьми. Самосвідомість – це переосмислення свого життя.

Прослідковуючи єдність свідомості й діяльності, Рубінштейн показав, що свідомість, як вищий психічний процес, здійснює щонайменше три взаємообумовлені функції: регуляцію психічних процесів, регуляцію взаємин, регуляцію діяльності і всього життя суб'єкта.

Фундаментальне значення має положення С. Л. Рубінштейна про багатоплановість психічного, багаторівневість перебігу психічних процесів. В «Основах загальної психології» особистість визначається єдністю трьох компонентів — що людина хоче (*спрямованість*), що вона може (*здібності, обдарування*) і яка вона є (*характер*). Ці модальності утворюють ціле, але не зафіксоване, не статичне: у життєдіяльності людина виявляє свою спрямованість, реалізує здібності, формує характер.

Характеристика особистості включає також її ідеї, принципи, на основі яких здійснюється оцінка власних і чужих учинків. До структури особистості, на думку Рубінштейна, входять і пізнавальні процеси, без яких неможливі діяльність і поведінка людини. Багатоплановість, цілісність психічного устрою особистості зберігаються завдяки взаємозв'язку всіх його властивостей і тенденцій.

4. Київська школа

Концепція особистості Г. С. Костюка

Видатний український психолог Г.С. Костюк (1899–1982) зробив значний внесок у психологічну теорію особистості. За його концепцією,

індивід стає суспільною істотою, особистістю тоді, як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

Об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами. Одночасно соціальне, яке зумовлює психічне в людини, визначає її соціальні взаємини з іншими людьми.

Психічна діяльність особистості відбувається в результаті інтеграції психічних процесів та властивостей і здійснюється нейрофізіологічними механізмами. Останні є системою, що у своєму функціонуванні залежить від тих систем організму, які складаються з біохімічних, біофізичних та інших компонентів. Між психічним і фізіологічним існують складні стосунки. Психічне не тільки реалізується фізіологічним, а й зазнає змін залежно від перебігу функціонування фізіологічних механізмів.

Особливості нейродинаміки відіграють суттєву роль у становленні індивідуальної своєрідності особистості. Проте, особистість може усвідомлювати власні недоліки і певною мірою компенсувати їх. Наприклад, стримувати афективність, імпульсивність свого темпераменту тощо.

Слід розрізняти поняття «індивід» та «особистість». Людина є індивідом на всіх етапах онтогенезу і за всіх умов, а особистістю стає і може перестати бути нею.

Необхідно долати абсолютне протиставлення природного і суспільного, біологічного і соціального в житті особистості. Немає суспільного, соціального без природного, біологічного, як немає суспільства поза індивідами, які в ньому взаємодіють.

Найпродуктивнішим, на думку Г. С. Костюка, є підхід до проблеми структури особистості, який базується на аналізі її діяльності. Адже суспільні умови визначають психічні властивості особистості лише через дії самого індивіда.

Зв'язок між діяльністю особистості та її психічними властивостями складний і багатозначний. У тій самій діяльності, навчальній або трудовій, психічні властивості нерідко формуються по-різному. Якості особистості, що виникають під час діяльності, включаються у структуру її подальшої діяльності, зазнають змін, диференціюються та інтегруються і стають компонентами більш складного цілого, яким є структура особистості. Остання постає при цьому як стійка й динамічна система психічних властивостей.

Структуру особистості утворюють різні психічні властивості. Це передусім *свідомість* і *самосвідомість*. Індивід стає особистістю, оскільки він усвідомлює навколишнє буття і себе самого, своє ставлення до нього, свої функції та обов'язки. Формою існування свідомості є насамперед *знання*. Вони входять у систему психічних властивостей як певна підсистема, що характеризує освіченість особистості.

Крім того, важливою підсистемою структури особистості є спрямованість її діяльності, яка визначається потребами й інтересами, ціннісними орієнтаціями, цілями та установками, моральними та іншими почуттями. Особистість характеризується й тим, як вона здійснює свої потяги, реалізує свою цілеспрямованість, якими вміннями, здібностями та вольовими якостями володіє.

Структура особистості – ієрархічне утворення, куди входять підструктури різного онтогенетичного віку. Ці підструктури входять у загальну організацію особистості як суб'єкта спілкування, пізнання і праці.

Особистість являє собою діалектичну єдність різноманітних та взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Як систему, що сама себе регулює та вдосконалює, її характеризує єдність протилежних тенденцій і процесів – інтеріоризації та екстеріоризації, диференціації та інтеграції, потяг до спілкування та до усамітнення, відокремлення тощо. Важливою є проблема джерел і характеру суперечностей особистості, їхньої ролі у формуванні особистості та шляхів подолання.

Динамічність і стійкість особистості дають їй змогу бути незалежною від безпосередніх впливів ззовні, змінювати середовище відповідно до своїх намірів і планів, створювати умови для власного розвитку.

МОДУЛЬ II

ПСИХОЛОГІЧНА

ХАРАКТЕРИСТИКА

ОСОБИСТОСТІ

Тема 2.1

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Загальна характеристика властивостей людини як індивіда
2. Погляди психологів на роль генетичних чинників у розвитку особистості
3. Вікові індивідні властивості та особистість
4. Статевий диморфізм і статева ідентифікація особистості
5. Основні підходи до дослідження темпераменту

1. Загальна характеристика властивостей людини як індивіда

Індивід – це людина як носій психічних доособистістних функцій, у тому числі морфологічних і фізіологічних функцій (О. Г. Асмолов). Поняття індивід охоплює генетичні особливості людини. Генетичні чинники – це особливий вид впливів на поведінку механізмів спадковості.

Неможливо скласти психологічний портрет особистості, ігноруючи її індивідні властивості. Будь-які особистісні риси є результатом як унікального життєвого досвіду, так і унікальних генетичних програм. У ході індивідуальної історії індивід соціалізується та набуває нових властивостей, разом з тим стати особистістю і суб'єктом діяльності людина може лише на основі індивідних структур.

Розуміння того, як індивідні властивості пов'язані з особистісними характеристиками, поки що визначається тільки різноманітними гіпотезами. Сучасні дослідження, проведені на близнюках, переконливо свідчать, що успадковуються емоційна стабільність, екстраверсія, альтруїзм, соромливість. Мають певний генетичний компонент такі особливості особистості, як відчуженість, агресивність, прагнення до досягнень, лідерство, уява, почуття суб'єктивного благополуччя. Властивості індивіда утворюють безпосередню феноменальну картину людської поведінки в реальному житті.

У структурі індивіда Б. Г. Ананьєв виділяє два класи властивостей: 1) вікові та статеві; 2) індивідуально-типологічні.

Усі психічні властивості необхідно вивчати з урахуванням віку та статі людини, цих важливих вимірів її природного та соціального існування. **Вікові властивості** — це ті властивості індивіда, що характеризують його розвиток в онтогенезі. **Статеві властивості** — це ті індивідні властивості, в яких відображаються особливості статі.

Індивідуально-типологічними є загальносоматичні (конституційні), білатеральні та нейродинамічні властивості. До **загальносоматичних**, або конституційних властивостей відносять ендокринно-біохімічні характеристики, загальний тип метаболізму (обмін речовин в організмі), морфологічні структури організму в цілому (конституцію людини). **Білатеральні** характеристики — це функціональна геометрія тіла у формі симетрії чи асиметрії структурно-динамічних характеристик організму та окремих рухових і сенсорних систем. **Нейродинамічні** властивості характеризують особливості нервової системи.

Обидва класи властивостей — вікові, статеві та індивідуально-типологічні — утворюють первинну групу індивідних властивостей, їх взаємодія визначає динаміку вторинних індивідних властивостей.

До вторинних індивідних властивостей належать: 1) сенсорно-моторна організація людини, або система психофізіологічних функцій (сенсорних, перцептивних, мнемічних, мовних, вербально-логічних, моторних) 2) система органічних потреб. Вища інтеграція всіх індивідних властивостей представлена в темпераменті та задатках.

Психофізичні властивості індивіда становлять основу відчуттів і сприйняття, уявлень і уяви, пам'яті, мислення, емоційних переживань, тобто всього того, що є чуттєвою тканиною психічної діяльності людини, змісту її свідомості.

Задатки та темперамент визначають темп засвоєння та виконання операцій і способів дій. У структуру темпераменту входять емоційні властивості, які зумовлюють діапазон енергетики мотивів, а також яскравість та мінливість емоційних переживань, що пов'язані з мотивами. Задатки та темперамент визначають форми прояву особистісних характеристик.

В. О. Аверін виділяє наступні функції індивідних властивостей: 1) функцію *збереження*, яка визначає діапазон динамічних і енергетичних показників, ресурсні можливості людини; 2) функцію *зміни*, яка полягає в тому, що індивідні властивості визначають темпи переходу від одного стану до іншого, від однієї емоції до іншої, від одних операцій, умінь і навиків до інших, забезпечуючи тим самим пластичність поведінки.

У завершенні аналізу індивідних властивостей людини слід підкреслити, що існують розгалужені зв'язки між різними рівнями первинних і вторинних властивостей індивіда. Встановлені зв'язки між конституцією і сензитивністю, між нейродинамічними властивостями і темпераментом. Виявлено, що зв'язки між виділеними рівнями індивідних властивостей (конституціональними, нейродинамічними і психодинамічними) нерівноцінні. Наприклад, нейродинамічні властивості індивіда містять у собі більше прогностичної інформації про психодинамічні властивості, ніж конституція особистості. Все це свідчить про те, що структура індивідних властивостей є розвинутою, ієрархічно організованою, стійкою системою.

2. Погляди психологів на роль генетичних чинників у розвитку особистості

Позиція Карла Юнга. Юнг вважав, що кожний індивід з'являється на світ з «певним особистісним ескізом», який потенційно наявний від самого народження, навколишнє середовище лише виявляє закладене в особистості, а не визначає його. Юнг висловив ідею про те, що існує спадкова структура психічного, що розвивалася сотні тисяч років.

Ми успадковуємо, на думку вченого, можливість повторного переживання досвіду попередніх поколінь. Наприклад, кожне немовля народжується з готовністю до сприйняття матері та реагування на неї; з готовністю тривимірного бачення світу, які вони розвивають досвідом і тренуваннями; з готовністю до мислення, сприйняття, почуття. Люди налаштовані боятись темноти та змії, тому що для прадавніх людей вони таїли багато небезпеки.

Позиція Гордона Оллпорта. Оллпорт вважав новонароджену дитину цілковито продуктом спадковості, примітивних рефлексів. У новонародженого, на думку вченого, відсутні індивідуальні відмінні риси, що в подальшому будуть визначати його взаємодію із середовищем. У новонародженого немає особистості. Дитина має від народження певні конституційні властивості, властивості темпераменту, здатності реагувати за допомогою специфічних рефлексів на досить обмежене коло видів стимулювання. У цих властивостях закладено потенціал, який може бути реалізований тільки в процесі дозрівання та розвитку. Оллпорт запропонував математичний вираз для обчислення впливу спадковості на розвиток особистості у вигляді рівняння: $\text{Особистість} = \text{Спадковість} \times \text{Середовище}$. Коментарі Оллпорта до рівняння: «Два причинних чинники не додаються окремо, а виступають у взаємозв'язку як два множники. Якщо те чи інше дорівнює нулю, особистість стає неможливою».

Позиція Ганса Айзенка. Айзенк дотримувався позиції, згідно з якою вплив оточення практично не має впливу на формування особистості. Генетичні чинники визначають подальшу поведінку особистості більшою мірою, ніж враження та досвід дитинства. За Айзенком, невротичні симптоми розвиваються в результаті впливу генетичних факторів і певного досвіду, що призводить до формування сильних емоційних реакцій на певні стимули. Однак, таким даним Айзенк давав принципову інтерпретацію: «Генетично детермінована тільки певна диспозиція (налаштованість) особи реагувати та діяти певним чином, коли вона потрапляє в певні ситуації». Відповідно до цієї концептуальної позиції, можна визначити, що для вразливої людини важливо уникати деяких потенційно травматичних ситуацій, а також поступово навчитись поведінки, що відповідає соціальним нормам.

Позиція Раймонда Кеттела. Кеттел був одним із тих учених, які займалися систематичним дослідженнями ролі спадковості як детермінанти особистості. Унікальність Кеттела як вченого полягала в тому, що він зробив спробу за допомогою розробленої ним статис-

тичної процедури багатопрофільного абстрактного варіантного аналізу порівняти внесок у розвиток рис особистості таких чинників, як спадковість і соціальне оточення. У дослідженні було виявлено роль спадковості у формуванні таких рис, як інтелект, інтроверсія-екстраверсія тощо. У результаті проведеної роботи з'явилося таке поняття в теорії рис, як *частка спадковості* (відношення генетично визначеної варіації риси до загальної варіації). Частка спадковості – це індикатор того, наскільки варіація риси залежить від спадковості. Якщо частка спадковості, наприклад, для інтелекту становить 0,6, то це означає, що 60 % загальної варіації інтелекту зумовлено генетичними чинниками.

Точка зору А. Маслоу. Маслоу зробив ряд припущень щодо природи людини, які вказують на принципово інше бачення проблеми детермінованості поведінки та розвитку особистості. Маслоу вважав, що людина має вроджену природу, але вона за своєю суттю добра або ж нейтральна. Лише суспільство породжує спотворення внутрішньої сутності особистості, яке ми помилково тлумачимо потім як властиве природі людини. Якщо особистість розвивається в сприятливому оточенні, на основі власних активних зусиль у напрямі актуалізації своєї природи, тоді творчі сили людини проявляються з більшою силою, яскравіше. Якщо ж людина невротична, нещаслива, то причиною цього є патологічне, неосвічене оточення, яке зробило людину такою.

Точка зору Карла Роджерса. Організм, як і система «Я» особистості, мають вроджену тенденцію до актуалізації, однак вони є об'єктом сильних впливів соціального оточення і середовища. Особистість буде успішно розвиватися, пристосовуватися та функціонувати, якщо дитина виховується в умовах безумовного позитивного ставлення; тоді між організмом і «Я» не виникає дистанції (неконгруентність, невідповідність). Якщо ж оцінки батьків то позитивні, то негативні, дитина починає розуміти, що одні її дії та почуття цінні (схвалювані), а інші – нецінні (несхвалювані). Поступово «Я-концепція» стає дедалі більш спотвореною чужими оцінками. Дитина намагається стати такою, якою її хочуть бачити, а не такою, як вона є. Особисте «Я» в таких умовах стає саморуйнівною конструкцією. Роджерс переконував, коли людина адекватно сприймає власні сексуальні чи агресивні почуття, вона може стати більш толерантною до інших, не вступати в конфлікти, покращити свої стосунки. Постійна увага до власних переживань, акцентування персональної точки зору приведе не до постійних конфліктів між людьми та соціального хаосу, а якраз навпаки. Всі люди мають ті самі потреби, серед яких і потреба бути прийня-

тим іншими. В результаті цінності значною мірою будуть спільними, і люди краще зрозуміють один одного.

Позиція О.М.Леонт'єва. Поняття особистості та поняття індивіда відображають цілісність суб'єкта життя. Особистість – це цілісне утворення особливої природи, не зумовлене генотипом, тому в цьому значенні ми не можемо говорити про особистість немовляти, а лише про яскраві риси його індивідуальності (індивіда). Особистість визначається природою стосунків, які її зумовлюють, які є суспільними і до яких людина залучається через предметну діяльність. Хоча б якими різноманітними не були види діяльності, вони мають спільну внутрішню структуру і передбачають свідому регуляцію, тобто свідомість та самосвідомість суб'єкта. Основою особистості є діяльність.

Генетичні чинники особистості в світлі сучасних досліджень. За останні роки в психології з'явилися нові дані, які засвідчують, що суттєві риси особистості мають велику генетичну спадкову компоненту. Для визначення частки генетичного чинника психологи порівнювали особистісні риси в ідентичних близнюків, які виховувалися в одній сім'ї разом, та тих близнюків, які виховувалися нарізно. Отримані факти свідчать, що однояйцеві близнюки, які виховувалися нарізно, так само схожі як і ті, що виховувалися разом. Дослідження близнюків показують, що компоненти концепції власного «Я», до яких належать поняття про власну популярність, зовнішність, деякі абстрактні ідеї, поведінкові проблеми і тривожність, значною мірою генетично детерміновані. За останніми оцінками, частка спадковості в рисах особистості становить приблизно 0,40. Це означає, що 40 % індивідуальних відмінностей у рисах особистості пояснюється спадковістю. Генетична детермінація стосується не тільки поведінкових рис чи таких властивостей особистості, як, наприклад, час реакції, а навіть такої її характеристики, як релігійність. Отримані дані дозволяють говорити про те, що в основі успадкування різних рис особистості лежать специфічні біологічні механізми. Ставитися до цих результатів можна по-різному, але вони безумовно вказують, що пошук генетичних основ особистості може привести до вражаючих відкриттів. Разом з тим, дослідники так визначають можливі результати: «Подібно до того, як тисячі генів визначають фізичну структуру тіла, від кольору очей до папілярних ліній, так можуть і сотні чи тисячі генів впливати на формування психологічних структур на рівні такому тонкому, що його важко уявити».

Сучасні дослідження, як і досвід, переконують нас у тому, що люди, яких підтримують інші, фізично і психічно розвиваються кра-

ще, ніж ті, хто позбавлений соціальної підтримки. Однак підтримка зумовлена і забезпечується не тільки виключно оточенням. Генетичні дослідження свідчать, що спадковість певних осіб є більш сприятливою і робить їх більш вправними у пошуку соціальної підтримки. Тож не лише умови оточення, а й спадковість визначає те, що деякі люди отримують більшу соціальну підтримку.

3. Вікові індивідні властивості та особистість

Вікові властивості – це всі властивості індивіда, що характеризують його розвиток у ході онтогенезу. Весь цикл життя людини поділяється на окремі своєрідні періоди. Поділ онтогенезу на періоди називають *періодизацією розвитку*. Періодизація розвитку людини як індивіда має власні закономірності, як і періодизація її психічного розвитку. В розвитку існує певна генетично задана послідовність появи органічних структур, функцій, систем, потреб, прагнень. Певні періоди розвитку є сприятливими для максимального розквіту тих чи інших як індивідних, так і особистісних утворень.

Сенситивними періодами називають фази розвитку, у яких організм характеризується підвищеною чутливістю до певних зовнішніх і внутрішніх чинників. У цей період посилено розвиваються певні психічні функції. Якщо в сенситивний період не відбудеться їх формування, то психічний розвиток особистості ускладниться.

Критичні періоди в розвитку індивіда – це вікові інтервали, в контексті яких підвищується чутливість до певних впливів та знижується резистентність (опір) щодо них. Критичні періоди можна розглядати як періоди ризику, в межах яких з високою ймовірністю може бути порушено нормальний хід фізіологічного дозрівання. У критичні періоди відбувається перебудова психічного життя попереднього періоду і формується психологічна структура, яка визначатиме розвиток на подальшому етапі. Критичні періоди – це переходи на вищий рівень розвитку. У критичні періоди знижуються адаптаційні можливості організму, індивід стає більш вразливим. У віковій психології як критичний виділяють вік 3, 7, 12-13 років. Кризи дозрівання організму співпадають із кризами психічного розвитку, але однозначної відповідності між ними немає.

Гетерохронність розвитку індивіда виявляється у нерівномірності дозрівання та росту різних структур, функцій і систем організму. Так само нерівномірно протікає і становлення психічних властивостей. Гетерохронність індивідуального розвитку взаємодіє з процесами гетерохронності особистісного формування. Психічний та особистісний розвиток відображає основні закономірності поступального руху людини життєвим шляхом. За біологічним (генетичним) годинником у нас з'являються певні патерни індивідуального розвитку. Відповідно до біологічного годинника, у різних культурах визначають час для початку шкільного навчання, для одруження, для народження дітей, для виходу на пенсію, тобто відповідно до біологічного годинника «йде» і соціальний годинник. Крім цього, кожна людина має своєрідну **вікову індивідуальність**. Вікова індивідуальність перш за все характеризується певними темпами розвитку: в одних вона дуже стрімка, випереджувальна (як у юного Моцарта), в інших людей – сповільнена. Вікова індивідуальність людини проявляється у психологічній феноменології особистісного формування.

Вікові зміни охоплюють усі сфери особистості, однак взаємодія особистості з віковою індивідуальністю може відбуватись на різному рівні усвідомлення і з різними результатами. Деякі люди, незважаючи на зрілі роки, поведуться як безпорадні діти. Одні люди просто старіють, а інші, старіючи, стають «молодими», оскільки зберігають життєву енергію, прагнуть повноцінного особистого та соціального життя й залишаються енергійними, натхненними. Інші люди старіють «передчасно» – замолоду, переживають гіркоту та розчарування, безсилля та приреченість у життєвій боротьбі.

Коли людина відчуває невдоволення своїм хронологічним віком, у неї виникає потреба змінити свій **психологічний вік**. Психологічний вік є мірою суб'єктивної реалізованості психологічного часу особистості і створює в будь-якому хронологічному віці можливість «вийти за межі «фатальної» визначеності, змінити своє положення у віковій градації» (Є. І. Головаха). Для розвитку особистості надзвичайно позитивним є інтерес особистості до майбутнього як до поля самореалізації: «Наявність усвідомленої життєвої перспективи дає людині могутні стимули до творчості, породжує оптимістичне самопочуття і протидіє психологічній старості» (О. Кроник).

Психологічна старість настає тоді, коли більшість найважливіших подій людина відносить до минулого та не розглядає їх як причини і засоби реалізації значимих подій у майбутньому. Тоді минуле стає не пов'язане із майбутнім, а людина психологічно збільшує свій

вік, передчасно наближаючись до старості у своєму суб'єктивному відчутті. Психологічна старість є виявом песимістичного ставлення до власного часу життя, сприйняття домінування реалізованих відношень порівняно з актуальними та потенційними. Завищений психологічний вік (коли двадцятилітня людина вважає себе сорокарічною) свідчить про надмірний песимізм у ставленні до майбутнього та бідні життєві перспективи.

Психологічному віку особистості властиві специфічні особливості.

1. Психологічний вік – характеристика людини як індивідуальності, яка вимірюється у «внутрішній системі відліку» (є інтраіндивідуальною), а не шляхом інтеріндивідуальних порівнянь. Для визначення психологічного віку необхідно знати лише особливості власного психологічного часу особистості.

2. Психологічний вік принципово динамічний як у прямому, так і зворотному напрямку: тобто особистість у психологічному часі не лише старішає, а може помолодшати за рахунок зміни ставлення до минулого чи майбутнього.

3. Психологічний вік людини є багатовимірним і може не збігатися в різних сферах діяльності. Особистість може відчувати себе повністю реалізованою у сімейній сфері й одночасно відчувати свою нереалізованість у професійній.

Отже, процеси фізичного розвитку впливають на психологічні особливості опосередковано, вони поєднуються із соціальним контекстом, із ставленням особистості до своїх тілесних особливостей, впливами батьків, учителів і друзів. У результаті виникають різні варіанти особистісного становлення, які в психологічній літературі в емпіричних даних поки що представлені фрагментарно.

4. Статевий диморфізм і статева ідентифікація особистості

Статевий диморфізм – це фізичні відмінності між обома статями, зумовлені біологічно. Біологічне значення статевого диморфізму пов'язане зі збереженням людини як біологічного виду. У 60-ті роки ХХ століття В. А. Геодакяном була сформульована теорія статевого диморфізму. Відповідно до цієї теорії, чоловіча стать є передовим загоном популяції, який вирішує проблеми формування нових

генетичних тенденцій, що передаються потомству під час зіткнення з умовами середовища. Жіноча стать виконує місію збереження генетичного здобутку, накопиченого на попередніх етапах еволюції.

Стать індивіда є передумовою становлення психологічної статі людини, але не визначає її цілком. *Психологічна стать* розвивається в процесі соціалізації.

Статеві відмінності мають, перш за все, тілесне втілення. При народженні на 105 хлопчиків припадає 100 дівчаток. Немовлята чоловічої статі при народженні важчі та довші, вони також більш вразливі з боку всіх пренатальних проблем. Хлопчиків частіше травмують під час пологів через більший розмір їхнього тіла. У дорослих чоловіків об'єм м'язів становить більш ніж 40 % маси тіла, а у жінок – тільки 24 %.

Завжди, коли статеві розбіжності виявляються в дослідженнях, розгортається дискусія, чи зумовлені вони тиском генетичних програм, чи ці розбіжності визначаються соціально-культурним тиском. Для більшості статевих відмінностей соціальний контекст є принциповим, хоча останнім часом говорять, що статеві відмінності зумовлені також функціональною асиметрією мозку. У жінок півкулі головного мозку функціонально менш диференційовані, ніж у чоловіків.

Коли дитина народжується, одразу ж запитують: «Хлопчик чи дівчинка?» Коли дитина росте, всі – батьки, вихователі, оточення – поводяться з нею відповідно до її статі. Дж. Рубін досліджував батьків, що отримали змогу один день поспілкуватись з немовлям – своєю першою дитиною. З'ясувалося, що хоча самі малюки суттєво не відрізнялися за показниками активності та поведінковими ознаками, однак батьки описували дівчаток як гарненьких, маленьких, приємних, а хлопчиків як більш активних, впевнених, сильних. Зрозуміло, що з віком батьківські підходи будуть транслюватись у базові компоненти особистості та «Я-концепції дитини». У цьому значенні статеві особливості, як і інші індивідні структури, звичайно, безособистісні, але вони є важливими для розвитку особистості.

У доволі ранньому віці, коли маленька істота ще нечітко розуміє свої індивідуальні риси, вона вже знає, хто вона – хлопчик чи дівчинка. Більшість дітей правильно можуть назвати свою стать у дворічному віці. Трирічні діти надають перевагу у спілкуванні дітям своєї статі. Дво-трирічні діти надають перевагу певним іграшкам і усвідомлюють, які заняття та професії вважаються чоловічими чи жіночими. Такі фіксовані уявлення, які засвоюють діти, називаються *статеворольовими стереотипами*.

Статеві-рольові стереотипи в наш час значно змінились, і вже мало хто вірить, що єдино можливе призначення жінки – це виховання дітей та домашнє господарство, а чоловік має робити кар'єру і не може вести дім та виховувати дітей. Разом з тим, статево-рольові стереотипи, звичайно, не зникли. В результаті їх вивчення виникли такі нові поняття, як маскулінність, фемінність та андрогінність, що набули популярності.

Маскулінність – певна схема чоловічої поведінки, ознаками якої є: прагнення бути інтелектуально та фізично активним, неемоційним, не проявляти ознак слабкості. З даних досліджень видно, що в стресовій ситуації чоловіки відгороджуються від негативних емоцій, зосереджуючись на фізичній активності, щоб вивести себе з негативного стану. В більшості культур хлопчиків заохочують бути впевненими, конкурентними та незалежними. Типовий чоловік (за опитуванням студентів про найбільш яскраві та типові чоловічі риси): агресивний, заповзятливий, винахідливий, домінуючий, незалежний, приховує емоції, любить заняття наукою, відзначається діловими навичками, знає, як освоювати світ, легко приймає рішення, самодостатній, вільно розмовляє про секс з іншими чоловіками.

Фемінність – певна схема жіночої поведінки, ознаками якої є: пасивність, концентрація на почуттях, прояв емоцій та прагнення розділити їх з іншими. Від жінки в сучасному суспільстві очікують виконання експресивної ролі, тобто схильності до співробітництва, турботи і чутливості. Типова жінка (за опитуванням студентів про найбільш яскраві та типові жіночі риси): тактовна, проявляє позитивну налаштованість у стосунках, ніжна, не використовує грубих висловів, розуміє почуття інших, релігійна, балакуча, цікавиться власною зовнішністю, цінує мистецтво і літературу, має сильну потребу в захисті, спокійна, охайна.

Андрогінія розуміється як узгодження тенденцій маскулінності і фемінності в одній особистості. Андрогінія – це особливий тип психологічного функціонування з багатьма позитивними наслідками і спрямування на уникнення самовизначення особистості, фіксованого на полюсі статі. Андрогінні суб'єкти користуються або чоловічим, або жіночим типом поведінки залежно від параметрів ситуації. Здатність гнучко реагувати збільшує особистісний потенціал для ефективного вирішення проблем психологічної адаптації і загального задоволення життям. На сьогодні сформувався новий погляд на адаптацію людей з різними характеристиками. Його суть полягає в тому, що андрогінні індивіди більш благополучні в психологічному сенсі.

Їхня перевага – в тому, що вони можуть гнучкіше реагувати на життєві ситуації, використовуючи то «чоловічу», то «жіночу» частину своєї особистості. Вони також не стоять перед проблемою пригнічення тих аспектів своєї індивідуальності, які не відповідають загальноприйнятим стереотипам.

5. Основні підходи до дослідження темпераменту

Темперамент вважають найбільш стійкою характеристикою особистості, яка майже не змінюється впродовж життя, виявляється в усіх сферах життєдіяльності і характеризує індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто, за показниками темпу, швидкості, ритму, інтенсивності, енергійності, емоційності. Іншими словами, темперамент характеризує не рівень досягнень людини (люди різного темпераменту можуть мати однаковий рівень досягнень), а спосіб досягнень. Саме ця характеристика темпераменту тісним чином пов'язує темперамент із задатками, оскільки характеризує динамічну сторону психічної діяльності. Темперамент є характеристикою психічної діяльності, оскільки він виявляє себе в усіх її сферах: емоційній, пізнавальній, вольовій. Залежно від умов життя і діяльності людини окремі властивості її темпераменту можуть посилюватися або послабитись.

Розглянемо основні підходи до дослідження темпераменту.

Гуморальні теорії типів темпераменту. Старогрецький філософ *Аристотель* вважав, що причиною відмінностей між людьми є не перевага тієї чи іншої рідини, а склад крові. Він виявив, що час згортання крові у різних тварин неоднаковий. Швидке згортання обумовлене, на його думку, переважанням твердих частинок, сповільнене — рідких. Рідка кров холодна і породжує страх, а кров, багата твердими речовинами, відрізняється теплотою і породжує гнів.

Гіппократ виділив чотири типи співвідношення в організмі основних рідин: крові, жовтій жовчі, чорної жовчі і слизу, кожна з яких має свої властивості (кров — тепло, слиз — холод, жовта жовч — сухість, чорна жовч — вологість). Переважання однієї з них визначає стан організму, його схильність до тих або інших захворювань.

Характеристика типів темпераменту І. Канта. В кінці XVIII ст. *І. Кант* представив у своїй «Антропології» формальний опис чотирьох типів темпераменту. Він вважав органічною основою типів темпераменту якісні особливості крові. *І. Кант* уперше дав психологічну характеристику типів темпераменту, запропонував класифікацію властивостей темпераменту і характеру людини. Сангвінічний і меланхолічний типи темпераменту Кант розглядає як темпераменти почуття, а холеричний і флегматичний — як темпераменти дії.

П. Лесгафт розробив оригінальну теорію, згідно з якою в основі проявів темпераменту лежать властивості системи кровообігу. На думку вченого, діаметр судин і товщина стінок визначають швидкість і силу кровотоку, від якого залежить швидкість обміну речовин в організмі і, як наслідок, — індивідуальна характеристика темпераменту.

Конституціональний підхід до темпераменту. Суть даного підходу полягає в тому, що існує зв'язок між будовою тіла людини (конституцією) і властивостями темпераменту.

У конституціональній типології Е. Кречмера тип конституції визначає психічні особливості людей і їх схильність до психічних захворювань. Дослідження Кречмера показують, що кожний тип статури має певний зв'язок з типом темпераменту, яким він дав такі назви:

Циклотимний темперамент. Їх типові риси – душевність, добросердечність, легкість у спілкуванні. Одні з них – веселі, з добрим почуттям гумору, жваві, емоційні, інші – тихі, спокійні, вразливі. У разі захворювання людей даного типу виявляється схильність до маніакально-депресивного психозу.

Шизотимний темперамент. Найсуттєвіша характеристика шизотиміків – це яскраво виражена спрямованість на своє власне «Я», а також поєднання в різних комбінаціях високої психічної чутливості та емоційної невразливості, холодності. Вони стримані, замкнуті, надмірно серйозні, позбавлені почуття гумору, важко пристосовуються до оточення. У разі захворювання у цього типу проявляється схильність до шизофренії.

Іксотимічний темперамент. Це самостійні, діяльні, впевнені в собі, спокійні та малочутливі люди, зі стриманими жестами та мімікою, у спілкуванні сміливі та безапеляційні. Їм властивий високий життєвий тонус, вони люблять пригоди та ризик. Кречмер вважав, що у разі захворювання люди з іксотимічним темпераментом схильні до епілепсії.

Більшість конституційних теорій ігнорують роль соціальних умов у формуванні психологічних властивостей людини. Соціальні умови

розглядаються в них як фактор, що викликає початково запрограмовані стани та властивості. У контексті конституційних теорій має місце ототожнення рис темпераменту з особистісними рисами. Такі риси, як любов до товариства, терпимість чи відсутність співчуття, вважаються спадковими властивостями, що не відповідає дійсності. Непідтвердженням є переконання, нібито здорові люди носять в собі зародок психічного захворювання. Неправомірно виводити і переносити закономірності, виявлені у процесі вивчення хворих людей, на всю популяцію.

Конституціональна типологія У. Шелдона. У основі уявлень Шелдона лежить припущення про те, що особливості будови тіла є наслідком розвитку тканин, що походять із трьох зародків: ендоморфного, мезоморфного і екторморфного. Для *ендоморфного типу* характерні м'якість та округлість зовнішнього вигляду, слабкий розвиток кісткової та м'язової систем. *Мезоморфний тип* має міцну м'язову систему, широкі кістки, атлетичність і силу. *Екторморфний тип* конституції характеризується витонченістю і тендітністю тіла, відсутністю виразної мускулатури.

Підхід до вивчення темпераменту І. П. Павлова. Павлов пов'язував темперамент із функціонуванням центральної нервової системи. Під час вивчення вищої нервової діяльності людини йому вдалось виявити три основні її властивості: силу, врівноваженість і рухливість. В залежності від співвідношення цих процесів були виділені чотири типи вищої нервової діяльності і відповідні темпераменти: сангвінічний (сильний, врівноважений, рухливий), флегматичний (сильний, врівноважений, інертний), холеричний (сильний, невірноважений, рухливий), меланхолічний (слабкий, невірноважений, інертний).

Павлов прийшов до висновку про приховування властивостей темпераменту рисами поведінки, набутими протягом життя. На основі цього припущення було сформоване уявлення про генотип і фенотип. Павлов підкреслював, що необхідно відрізнити природжену особливість нервової системи (генотип) від характеру (фенотип).

Підхід К. Юнга до виділення психологічних типів. Вчений виділив два загальних типи — екстравертований та інтровертований. У кожного з виділених типів є значні індивідуальні відмінності, які Юнг пояснював впливом основних психічних функцій (мислення, емоції, відчуття, інтуїція). Переважаюча психічна функція визначає відповідний тип поведінки і утворює вісім психологічних типів темпераменту (див. табл. 1).

Типологія К. Юнга

Психологічний тип	Характеристика
1. Екстравертований – мислительний	Люди даного типу приймають важливі рішення розсудливо, створюють схеми об'єктивної реальності і керуються ними в своїй поведінці, вимагаючи того ж від оточуючих; їм властива неповноцінність емоційної сфери; вони рідко співчують іншим і не цінують дружби, їм не властиві естетичні переживання, тому вони не захоплюються мистецтвом.
2. Екстравертований – емоційний	Люди даного типу емоційно оцінюють усе, що їх оточує; вони настільки сильно виявляють свої почуття, що ті сприймаються як нещирі.
3. Екстравертований – сенсорний	Люди даного типу визначають цінність об'єктів за силою відчуттів: більш цінується об'єкт, який викликає сильне відчуття; естети, уміють насолоджуватись життям.
4. Екстравертований – інтуїтивний	Люди даного типу володіють надзвичайно розвиненим «чуттям» на все нове і незвичайне, захоплюються новими об'єктами, захоплюють і надихають інших своїм ентузіазмом.
5. Інтровертований – мислительний	Люди даного типу типу характеризуються мисленням, яке не відтворює реальну дійсність, а формує ідеї; схильні ігнорувати підбудовувати факти заради ідеї, прагнуть поглибити знання; здаються на зверхніми і зарозумілими, проте однак для тих, хто їх знає близько поблизу , є наївними і непристосованими.
6. Інтровертований – емоційний	Люди даного типу типу зовні зовнішньо завжди спокійні, навіть індіферентні, їх емоції непомітні для оточуючих, але та насправді можуть бути досить глибокими.

7. Інтровертований – сенсорний	Люди даного типу типу орієнтуються не на об'єкти, що викликають спричиняють інтенсивні відчуття, а на інтенсивність відчуттів, викликаних спричиняти об'єктами, тому як тільки як тільки відчуття виникає, об'єкт для нього втрачає розгублює цінність;
8. Інтровертований – інтуїтивний	У людей даного типу інтуїція переважає над іншими процесами, і тому самі вони і продукти їх творчості для оточуючих дивні і незрозумілі.

Підхід до вивчення темпераменту Г. Айзенка. Він запропонував розглядати типології темпераменту Е. Кречмера і К. Юнга як систему з чотирьох координат. Тип темпераменту, згідно Г. Айзенка, є одним з чотирьох квадрантів при перетині двох ортогональних шкал: 1) екстраверсія — інтроверсія; 2) емоціональна стабільність — лабільність. Перша шкала характеризує індивіда з боку «відкритості» зовнішньому світу, друга — з боку його емоціональної стійкості. Поєднання емоційної стійкості з екстраверсією Айзенк ототожнює з типом сангвініка, емоційної лабільності та екстраверсії — з холериком, емоційної стійкості та інтроверсії — з флегматиком, а емоційної лабільності та інтроверсії — з меланхоліком.

Темперамент у теорії В. С. Мерліна. Поняття темпераменту базується азується на особливостях типової поведінки людини у різних життєвих ситуаціях, в зв'язку з якими було виділено декілька стійких властивостей людини, названих емоційно-динамічними. До них відносяться: *сенситивність* – чутливість психіки (яка найменша сила зовнішнього впливу необхідна людині для виникнення реакції); *реактивність* – сила мимовільної реакції людини на зовнішні і внутрішні впливи; *активність* – рівень енергійності, з якою людина долає перешкоди до мети; *співвідношення активності і реактивності* – від чого більшою мірою залежить діяльність людини – від поставленої мети чи від випадкових подразників; *температура реакцій* – швидкість перебігу різних психічних реакцій і процесів (швидкість рухів, темп мовлення, швидкість запам'ятовування тощо); *екстраверсія* – залежність реакцій і діяльності людини від зовнішніх вражень; *інтроверсія* – залежність поведінки від власного внутрішнього світу; *пластичність* – *ригідність* (гнучкий в обставинах чи важко пристосовується). В залежності від комбінування даних властивостей виділяють відповідні типи темпераменту:

- *Сангвінічний* – підвищені реактивність і активність, внаслідок чого він жваво відгукується на усе нове. Співвідношення активності і реактивності зрівноважене, внаслідок чого він може стримувати свої реакції і прояви почуттів. Темп реакції високий, що виявляється у швидких рухах, мовленні, мисленні тощо. Ці люди енергійні, активні і можуть довго працювати, не стомлюючись. Екстравертований, швидко входить в контакт з іншими людьми, швидко переключається з одного виду діяльності на інший. Схильний до позитивних емоцій. Пластичний.
- *Холеричний* – в основі неврівноважений тип нервової системи. Характерні висока активність і реактивність, швидкий темп реакцій, реактивність переважає над активністю. Підвищена збудливість і неврівноваженість. За справу береться з захопленням, але енергія швидко виснажується. Менш пластичний і більш інертний, ніж сангвінік. У спілкуванні холерик запальний, нестриманий, схильний до конфліктів, екстравертований.
- *Флегматичний* – спокійний, зрівноважений, малорухливий, ригідний, інтровертований. Для зосередження на діяльності йому потрібен час, рухи повільні, важко переключається увага. Відрізняється терплячістю, витримкою і самоконтролем.
- *Меланхолічний* – характеризується високою емоційною чутливістю, вразливістю, схильністю до поганого настрою, тривожністю. З усіх типів темпераментів найбільш сенситивний. Ригідний. Повільний психічний темп, повільні рухи. Інтровертований, схильний до замкнутості. Міміка і рухи у нього невиразні, голос тихий. Мала реактивність і низька активність призводять до того, що він невпевнений у собі, схильний не доводити розпочату справу до кінця.

Дослідження темпераменту в школі Б.М.Теплова. У лабораторії Теплова склалася певна методологія вивчення властивостей нервової системи і одним з фундаментальних положень цієї методології є вивчення властивостей нервової системи, а не типів вищої нервової діяльності. Виявлено нові поєднання типологічних особливостей, які не можуть бути віднесені до жодної з варіацій класифікації Павлова і нові властивості нервової системи: лабільність, динамічність, сконцентрованість.

Уявлення Л. С. Виготського про темперамент. До темпераменту вчений відносив особливості складу всіх природжених і спадкових реакцій, спадкову конституцію людини. На його думку,

темперамент — це сфера особистості, яка виявляється в інстинктивних, емоційних і рефлексорних реакціях людини. Автором були виділені основні характеристики темпераменту: тілесна виразність, характер і темп рухів.

Тема 2.2

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ

План

1. Соціально зумовлені характеристики особистості
2. Поняття про характер. Типологія характерів
3. Акцентуації характеру
4. Поняття про мотивацію та її місце в структурі психіки
5. Теорії мотивації

1. Соціально зумовлені характеристики особистості

При соціально-психологічному підході, що властивий соціології та соціальній психології, особистість розглядається переважно з боку міжособистісних взаємодій, соціальної динаміки тощо. Головна увага приділяється вивченню, за терміном Б. Г. Ананьєва, інтеріндивідуальної структури того соціального цілого, до якого належить особистість. При цьому, насамперед, вивчаються такі соціально зумовлені характеристики особистості, як її *статус, позиція, ролі, ранг*.

Статус особистості являє собою своєрідний центр зосередження її прав і обов'язків, схему становища особистості в суспільстві. Статус характеризується стійкістю, тривалістю. Він може бути цілісним або частковим. Частковий статус пов'язується з родом занять, розміром

доходів, рівнем освіти, етнічною належністю, статевими ознаками тощо. Узагальнення часткових статусів дає змогу визначити загальний профіль статусу.

Статус особистості задається наявною системою суспільних відносин і об'єктивно визначається місцем особистості в соціальній структурі. Цей зв'язок уперше постає в момент народження дитини і відповідає статусу батьків, їхньому економічному, правовому, політичному, культурному становищу в суспільстві. З початком самостійної суспільно-трудової діяльності створюється власний статус людини. Він зберігає зв'язки зі статусом родини, містить у собі його ознаки, хоча може й віддалятися від нього.

Статус особистості є об'єктивною характеристикою, але він може усвідомлюватися людиною адекватно чи неадекватно, активно чи пасивно, цілковито, частково або зовсім не усвідомлюватись. Науковий аналіз статусу особистості охоплює вивчення її реального економічного стану (майнова характеристика, загальний заробіток, забезпеченість житлом, реальний бюджет у співвідношенні зі структурою споживання тощо), політико-правового стану як певного балансу прав і обов'язків громадянина (права й обов'язки особистості становлять ядро статусу особистості).

Поняття статусу має бути доповнене поняттям *позиції* особистості, що характеризує суб'єктивний — активний, діяльнісний — бік становища особистості у структурі суспільства. У складних за своєю природою суспільних відносинах кожна особистість може займати кілька позицій, що відрізняються одна від одної за своїм значенням, визначеністю та іншими ознаками. Наприклад, людина може займати професійну позицію, сімейну, суспільно-політичну, культурну, національну тощо.

Знання статусу і позиції особистості необхідне для визначення її соціальних *ролей*. Роль узагалі розглядається як динамічний аспект статусу, як реалізація зв'язків, заданих позиціями особистості в суспільстві. За визначенням І.С.Кона, роль особистості — це соціальна функція, нормативно схвалений спосіб поведінки, яка очікується від кожного, хто займає дану позицію. Очікування, що визначають загальні контури соціальної ролі, не залежать від свідомості й поведінки конкретного індивіда. Вони даються йому як те, що є зовнішнім, більш або менш обов'язковим. Їхнім суб'єктом є не індивід, а суспільство або якась конкретна соціальна група.

Загальною для соціологів і психологів характеристикою ролей особистості як соціальних функцій є ціннісна орієнтація груп і

особистості, спільність цілей діяльності, життєва спрямованість або **мотивація** поведінки людей. Цінності можна умовно розподілити на матеріальні, соціально-політичні, духовні.

Важливою соціально-психологічною характеристикою особистості є її **ранг**. Ранг особистості, її масштаб і значення для суспільства визначаються багатьма факторами, серед яких найважливішим вважається продуктивність основних видів діяльності особистості, зокрема творчої діяльності. Завдяки цьому забезпечується створення особистістю суспільно значущих матеріальних і духовних цінностей, визначається її внесок у скарбницю суспільних благ. Рангу особистості відповідають її престиж, репутація, авторитет, популярність у групі, колективі, суспільстві.

Цей аспект соціально-психологічної характеристики особистості виявляється в існуванні так званої надіндивідної підсистеми. У класичній психології на це вперше вказав В. Джемс, коли зазначав, що особистість людини не обмежується власним тілом, а охоплює «свої» речі, продукти власної праці, а також поширюється на людей, з якими індивід пов'язаний родинними, дружніми, професійними, духовними стосунками. Цей факт відчувається індивідом у момент розриву зв'язків через смерть, хворобу близької людини, переїзд тощо. У сучасній психології цей феномен вивчається як явище **персоналізації**, згідно з яким у кожній людині існує потреба бути представленою, продовженою в іншій людині своїми думками, почуттями, світоглядом тощо. Завдяки персоналізації люди пов'язані між собою в єдине духовне ціле, соціальну, культурну спільність. Ця спільність формується у ході спілкування, коли від однієї особистості до іншої передаються духовні, культурні цінності. Таким чином, вирішується проблема біологічного й духовного безсмертя людського роду, передачі багатств особистості наступним поколінням.

2. Поняття про характер. Типологія характерів

Однією з властивостей людини, що формується під безпосереднім впливом суспільства, взаємодії особистості з іншими людьми, є характер. Характер – це система стійких індивідуальних властивостей

людини, що формуються і виявляються в діяльності, спілкуванні та зумовлюють типові для неї способи поведінки й емоційного реагування. В характер входять ті властивості особистості, що накладають певний особливий відбиток на всю поведінку людини та виявляють її специфічне ставлення до світу, інших людей і самої себе. Коли зазначають, що у людини сильний характер, тим самим окреслюють ті властивості особистості, що досить чітко визначають її поведінку, в якій проявляється здатність до подолання перешкод. Коли ж говорять про «безхарактерну людину», то описують особистість, що позбавлена внутрішньої ясності та певності, коли вчинки людини залежать більше від обставин, ніж від неї самої. У характері виявляється визначеність ставлення людини до світу, до того, що для людини є важливим, цінним, значущим. Характер мало залежить від виду діяльності, це достатньо стійка система поведінки в типових умовах. У формуванні характеру провідну роль відіграють соціальні умови. Одним із показників характеру є воля – здатність людини досягати своєї мети, долаючи перешкоди.

Слід розрізняти соціальний та індивідуальний характери. *Соціальний характер* – це сукупність суттєвих ознак, властивих певній групі людей і зумовлених суспільними умовами. Соціальний характер залежить від системи цінностей, що панують у суспільстві, відображає ідеали і цінності певної епохи та відзначається певною культурно-історичною динамічністю. *Індивідуальний характер* – це сукупність властивостей, якими люди, що живуть в одній культурі, відрізняються між собою.

Становлення характеру відбувається в процесі взаємодії індивідуальних переживань людини, зумовлених суспільними умовами, з її індивідними властивостями – конституційними, нейродинамічними та психодинамічними. В структурі характеру, як вважав Б. Г. Ананьєв, першими виникають *комунікативні* риси. Внутрішню основу для комунікативних рис характеру становлять стосунки особистості з іншими людьми. Самі комунікативні риси є підґрунтям для формування *предметно-дієвих* («діяльнісних») рис характеру, які формуються на основі взаємодії з об'єктивним предметним оточенням через пізнання та предметну діяльність. Система ставлення людини до самої себе є третьою системою ставлень, що об'єктивно мають місце. В подальшому в процесі усвідомлення себе суб'єктом поведінки ставлення перетворюються на *рефлексивні* властивості характеру. Рефлексивні властивості є найбільш пізніми в структурі характеру, вони залежать від комунікативних та діяльнісних. Вони завершують

структуру характеру та визначають його цілісність. Риса характеру – це мотив до певного способу поведінки.

С. Л. Рубінштейн визначав характер як сукупність *генералізованих мотивів* у структурі особистості. Генералізовані мотиви є усталеними, узагальненими, домінуючими, вони визначають орієнтації на певні дії, що забезпечують захист, підтримку та розвиток власної особистості. Відповідно до цих орієнтацій, сучасні психологи виділяють такі типи характерів: *егоцентричний* (орієнтований на власні цілі, завдання), *аллоцентричний* (спрямований на задоволення, потреб, захист інтересів інших людей), *соціоцентричний* (надання переваг цілям соціальних груп, суспільних закладів), *альтруїстичний* (відмова від власних цілей і завдань заради досягнення чужих).

Зв'язок між темпераментом і характером визначається їх спільною фізіологічною основою – типом нервової системи. Від властивостей темпераменту залежать динамічні (швидкість, сила, інтенсивність) особливості рис характеру. Властивості темпераменту можуть сприяти або протидіяти розвитку певних рис характеру (холерику легше стати хоробрим, ніж меланхоліку). Тип темпераменту певним чином обумовлює недоліки характеру при послабленні виховання. У такому випадку сангвінік недостатньо зосереджений, поверховий, легковажний. Холерик – нестриманий, конфліктний, агресивний. Флегматик – млявий, байдужий, консервативний. Меланхолік вразливий, замкнутий. Отже, тип темпераменту – одна із найважливіших умов походження індивідуально – своєрідних рис характеру.

Тип характеру – це наявність в індивідуальному характері людини сукупності рис, спільних для певної групи людей. Типовими рисами називають психологічні особливості, що є спільними для певної групи людей і водночас є показовими, дозволяють виділити цю групу людей серед інших.

Проблема типології характерів досі не вирішена, хоча низка типологій набула поширення. Слід зазначити, що створення типологій характеру не завжди ґрунтується на наукових методах. Однією з найпривабливіших для широкого загалу є типологія характерів на основі дати народження людини, знаків зодіаку. Різноманітні способи визначення психологічної суті людини та побудова передбачень щодо подальшої долі отримали назву гороскопів. Тривалий час дослідження характерів відбувалися в контексті фізіогноміки (вчення про встановлення відповідності між зовнішнім виглядом людини та її особистістю). Найвідомішою фізіогномічною системою стало вчення І. Лафатера, який переконував, що основним методом з'ясування

характеру має бути вивчення форми голови, ліній черепа, аналіз міміки. Набула поширення і система уявлень про можливості передбачення рис людини та її долі за рельєфом долонь. У науковій психології відкидають як хіромантію, так і фізіогноміку. Однак, психологи продовжують наполягати, що в тому, як людина стоїть, поводить, ходить, в якому положенні спить, розкривається суть характеру людини.

Для всіх типологій характерів спільними є такі ідеї.

1. Характер формується в онтогенезі відносно рано і впродовж подальшого життя проявляє себе як більш-менш стале особистісне утворення.

2. Сукупність рис, що утворюють характер, закономірно пов'язані одна з одною.

3. На основі визначення основних рис характеру можна розподілити людей на певні групи.

Найвідоміші типології

Конституційні типології характеру пов'язують характер з особливостями зовнішності людини, будовою тіла (Кречмер, Шелдон).

Акцентуальні типології пояснюють особливості характеру виявленням окремих рис та їх сукупностей, що становлять крайні варіанти психічної норми та межують з психопатіями (Леонгард, Лічко)

Соціальні типології визначають характер на основі ставлення людини до суспільства та моральних цінностей (Фромм, Шостром).

3. Акцентуації характеру

Як вважає відомий німецький психіатр К. Леонгард, у 20-50% людей деякі риси характеру настільки загострені (акцентуовані), що це за певних обставин призводить до однотипних конфліктів і нервових зривів. *Акцентуація характеру* – перебільшений розвиток окремих властивостей характеру на шкоду іншим, у результаті чого погіршується взаємодія з оточуючими людьми. Виявленість акцентуації може бути різноманітною – від легкої, помітної лише найближчому оточенню, до крайніх варіантів, коли треба замислюватися, чи немає хвороби – психопатії. *Психопатія* – хвороблива зміна характеру (при

зберіганні інтелекту людини), у результаті якої різко порушуються взаємини з оточуючими, психопати можуть бути навіть соціально небезпечні для інших людей. Але, на відміну від психопатії, акцентуації характеру виявляються не постійно, з роками можуть суттєво зменшитись, наблизитися до норми.

Концепція К. Леонгарда ґрунтується на уявленні, що існують основні та додаткові риси особистості. Основних рис небагато, вони утворюють ядро особистості, визначають її розвиток, адаптацію, психічне здоров'я. Якщо основні риси набувають розвитку, стають яскраво вираженими, вони визначають особистість у цілому, накладають свій відбиток на особистість та всі її прояви, а за певних обставин можуть зруйнувати всю структуру особистості. Виявлено такі основні типи акцентуацій:

Гіпертимний: відзначається енергійністю, яскравою експресивністю (багатством міміки, жестів, рухів), високою мовленнєвою активністю, жвавістю, веселістю, оптимізмом, ініціативністю. Позитивні риси: енергійність, оптимізм, жадоба діяльності, активність. Разом з тим, ці риси можуть поєднуватися з легковажністю, підвищеною дратівливістю, відсутністю самоконтролю і недостатньо серйозним ставленням до своїх обов'язків. Гіпертимні особи важко переносять монотонну діяльність, вимушену самотність, сувору дисципліну. Вони рідко самі ініціюють конфлікти, але бурхливо реагують на зауваження. Головні конфлікти виникають через недостатньо відповідальне ставлення гіпертимних осіб до своїх обов'язків.

Дистимний: характеризується домінуванням сумного настрою, зниженою мовленнєвою активністю, уповільненістю дій та низькою готовністю до спілкування. Дистимні особи приємні у спілкуванні, бо володіють такими привабливими рисами, як схильність сприймати реальність серйозно, уникати домінування, усталеність симпатій до друзів. Риси, які відштовхують від дистимів: пасивність, сповільненість реакцій, ригідність поведінки (інерція, негнучкість, загальмованість), відчуженість від партнерів по спілкуванню. Дистимні особи є неконфліктними, вони уникають активного спілкування, люблять посидіти вдома, ведуть усамітнений спосіб життя, цінують своїх друзів.

Циклоїдний: відзначається періодичними чергуваннями гіпертимності та дистимності, що зумовлює зміни в манері спілкування з іншими. У період гіпертимності (на підйомі) проявляє активність, піднесений настрій, бажання спілкуватись. В період дистимності (спаду) змінює манеру спілкування, стає замкнутим, повільним, при-

гніченим. Циклоїдні особи поводяться то як особи з гіпертимною акцентуацією, то як особи з дистимною акцентуацією.

Збудливий: характеризує легко збуджуваних, запальних людей, які мають труднощі самоконтролю. Особливість цього типу полягає в тому, що емоційне збудження охоплює таких осіб швидко і легко досягає максимального піднесення. У період збудження виявляють драгтівливість, запальність, погано контролюють себе. Поза спалахами емоційного збудження, в емоційно спокійному стані збудливі особи охайні, доброзичливі, сповільнені у реагуванні. Психологи — знавці акцентованих характерів стверджують, що представники збудливого типу залюбки спілкуються з малими дітьми, люблять тварин. Разом з тим, збудливі можуть бути ініціаторами конфліктів, активною провокуючою стороною, схильні до сварок. Інколи така конфліктність поєднується з відчуженістю, похмурістю.

Застрагаючий: характеризує людей з інертністю намірів і негативних переживань, помірною контактністю. Інертність психологічних переживань викликає у людей цього типу схильність до повчань, боротьби за справедливість. Застрагаючі особи ініціюють конфлікти, виступаючи в них активною стороною. Орієнтовані на високі показники виконання, схильні до високих вимог до себе і висувають надмірно високі вимоги до близьких людей, співробітників. Інертність зумовлює прагнення до високих стандартів виконання. Відзначаються вразливістю, глибоко переживають образи, злопам'ятні, мстиві, ревнівні.

Педантичний: характеризує людей, мотивованих детальними дрібними вимогами досконалості, що поглинають їхню увагу та визначають переживання, стосунки. Педантичні особи рідко ініціюють конфлікти, легко поступаються лідерською позицією. У конфлікті виступають пасивною стороною. Педантична особа поводить як бюрократ, вимагає від усіх дотримання вимог. Зокрема близьких людей переслідує претензіями надмірної охайності. Привабливі риси цього типу: добросовісність, охайність, серйозність, надійність у справах. Відразливі риси: формалізм, занудливість, надмірний настирливий контроль оточення.

Тривожний: характеризує людей з домінуванням почуття небезпеки, незалежно від реальної загрози ситуацій, та високим рівнем контролю своїх дій. Привабливі риси: емоційність, неагресивність, самокритичність, обов'язковість. Схильність до високого самоконтролю зумовлює невпевненість у собі, несмілість, як правило, поєднується з низькою активністю, мінорним настроєм. Тривожні особи не ініціюють конфліктів і зазвичай виступають пасивною стороною

конфлікту, в ситуації конфлікту шукають підтримки, опори. Через беззахисність, психологічну вразливість іноді стають мішенню для агресивних, конфліктних осіб.

Емотивний: характеризує людей з високою емоційною чутливістю та нестійкістю емоційних станів. У конфлікти вступають рідко, виконують у них пасивну роль. Привабливі риси: чутливість, здатність до співчуття, доброта, соціальна спрямованість, орієнтація на соціальні норми, обов'язковість. Неприємні риси: надмірна чутливість, сльозливість.

Демонстративний: характеризується підвищеним рівнем потреби у соціальній увазі, прагненням до лідерства, прагненням влади та соціального визнання, розвитком комунікативних здібностей та вмінь. Демонстративні особи відзначаються здатністю активно пристосовуватись до соціальних ситуацій, різноманітністю комунікативних навичок, що дозволяють їм легко переходити від однієї манери спілкування до іншої. У конфліктах виступають активною стороною, систематично самі провокують конфлікти, володіють складними стратегіями активного захисту. Привабливі риси: артистичність, манера спілкуватись, демонструючи розуміння партнерів, здатність захоплювати співрозмовників, неординарність мислення та вчинків. Відразливі риси: лицемірство, егоцентричність, демонстрація своїх переваг (хвастощі), бажання перекласти найважливіші обтяжливі обов'язки на інших, а самому уникнути напруження та ухилитись від роботи.

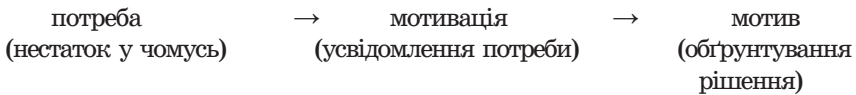
Екзальтований: характеризує людей, які легко досягають піднесеного стану від радісних подій та впадають у відчай від сумних. Екзальтовані особи альтруїстичні, охоче спілкуються, співчутливі, цінують естетичні враження. їм властиві витонченість, яскравість і щирість почуттів, чуйність та уважність в міжособистих стосунках, легкість у спілкуванні, красномовність, висока вербальна активність. Відразливі риси: підвладність настрою.

4. Поняття про мотивацію та її місце в структурі психіки

Під мотивацією в психології розуміють сукупність психологічних процесів, які спрямовують поведінку людини. Мотиваційні процеси

лежать в основі активності людини та її психічного функціонування, вони визначають той чи інший напрям людської поведінки, її траєкторію. Кожна людина є істотою, яка бажає, але рідко досягає повного завершення задоволення всіх своїх потреб. Якщо в житті людини і виникає момент «мотиваційного затишшя», коли їй властива повна відсутність бажань та потреб, то такий момент є надзвичайно коротким або ж свідчить про порушення особистісного функціонування. Заспокоєння однієї актуальної потреби викликає прихід іншої. Всі люди завжди чогось бажають і є мотивованими на пошук особистих цілей, однак мотиваційні процеси відзначаються яскравою своєрідністю й утворюють осередок структури особистості.

Основу мотиваційної сфери особистості становлять потреби – динамічно-активні стани особистості, що виражають її залежність від конкретних умов існування і породжують діяльність, спрямовану на зняття цієї залежності. Потреба, опосередкована складним психологічним процесом мотивації, виявляє себе психологічно у формі мотиву поведінки. **Потреба** – це нестаток суб'єкта в чомусь конкретному, а **мотив** – обґрунтування рішення задовольнити або не задовольнити зазначену потребу в даному об'єктивному й суб'єктивному середовищі. Схема переходу потреби в мотив:

Мотивом може стати тільки усвідомлена потреба й тільки в тому разі, якщо задоволення цієї конкретної потреби, багаторазово проходячи через етап мотивації, безпосередньо переходить у дію. Різноманітні потреби можуть як співіснувати, так і суперечити одна одній. Із суто пізнавальної точки зору людину може цікавити одна професія, з матеріальної – інша, з позиції престижу – третя. Зупинивши свій вибір на одній із них, людина здійснює чималу роботу щодо усвідомлення привілеїв тієї потреби, задоволення якої для неї найбільш значуще.

Отже, в основі будь-якої дії лежить потреба, яка психологічно виявляється як мотив, що може реалізуватися у низці форм: інтересах, прагненнях, переконаннях та установках.

Під **інтересами** розуміються мотиви, у яких утілюються емоційно забарвлені пізнавальні потреби особистості. інтерес виникає тоді, коли його об'єкт викликає емоційний відгук. Кількісними ха-

рактиками інтересів є їх широта, глибина та стійкість. Широта інтересів визначається кількістю об'єктів, сфер дійсності, які мають для особистості стійку значущість. Глибина інтересів показує рівень розуміння особистістю змісту об'єкта. Іноді глибина інтересів негативно корелює з їх широтою, і тоді про людину кажуть, що вона має уявлення про все потрошки. Стійкість інтересів виражається у тривалості збереження інтересу. Стійкими є інтереси, які найповніше відповідають основним потребам особистості і тому стають істотними рисами її психологічного складу.

Прагнення — це мотиви, в яких виявляються потреби особистості в умовах спеціально організованої діяльності. Іноді, залежно від змісту цілі та рівня усвідомленості, прагнення може набувати вигляду потягу чи бажання. Потягові властивий невисокий рівень усвідомленості цілі. Він має вигляд емоційного пориву, незадоволення існуючим станом речей. Щось не влаштовує людину в житті, але вона ще не знає точно, що саме, бо потяг не має чітко виявленої спрямованості до цілі. Тому самі по собі потяги не спонукають особистість до цілеспрямованої активності. Бажання становлять більш або менш чітке усвідомлення цілі, вони спонукають людину до вольових дій, спрямованих на досягнення значущих цілей.

Чинником, що має мотиваційне значення та виявляє постановку людиною певних цілей, є **рівень домагань** особистості — прагнення досягти цілей того ступеня складності, на який людина вважає себе здатною. В основі рівня домагань лежить самооцінка. Проблема рівня домагань особистості вперше була поставлена у психологічній школі Курта Левіна. Методика його дослідження полягає в тому, що досліджуваний одержує завдання, наприклад, ряд математичних задач зростаючого рівня складності. Приступаючи до роботи, він обирає для себе одну з градуйованих задач, тобто визначає рівень, після досягнення (або недосягнення) якого його просять повідомити, задачу якого рівня складності він вибере наступною. Цей вибір після попереднього успіху (або невдачі) і дає можливість визначити рівень домагань особистості.

Переконання становлять основу соціогенних мотивів і втілюють усвідомлені потреби особистості діяти відповідно до своєї внутрішньої позиції, поглядів, теоретичних принципів. Основою таких потреб виступає сукупність знань про природу, суспільство й людину, тобто світогляд. Світогляд структурно пов'язаний з інтересами, прагненнями та установками. Це зумовлює опору світогляду на життєвий досвід особистості та індивідуальні особливості відображення нею дійсності.

Установка — це стійка схильність індивіда до певної форми реагування, за допомогою якої може бути задоволена та чи інша потреба. Установка відображає стан особистості, який виникає на основі взаємодії її потреб та відповідної ситуації їхнього задоволення, забезпечує легкість, майже автоматичність, та цілеспрямованість поведінки. Установка може виступати як основоположний фактор, який опосередковує активну взаємодію особистості та соціального середовища. Установки можуть бути як позитивними (поведінка молодшого школяра, який виконує вказівки вчителя, пов'язана із засвоєнням знань і норм поведінки, детермінована позитивним ставленням його до вчителя), так і негативними (етнічні стереотипи, які опосередковують ставлення до представників кавказьких національностей як до воїновничих та сексуально агресивних). Ці установки є результатом поспішних і недостатньо обґрунтованих висновків, зроблених на основі деяких фактів особистого досвіду, а частіше – наслідком некритичного засвоєння стереотипів мислення, прийнятих у певній суспільній групі.

Мотивація та пізнавальні процеси. Мотивація не тільки детермінує діяльність людини, а й пронизує більшість сфер психічної активності, в тому числі й пізнавальну. Це стосується усіх пізнавальних процесів: сприймання, мислення, уяви та пам'яті.

Психологи відмітили зміни в мисленні, що відбуваються під впливом зміни мотивації. В одній ситуації досліджуваний розв'язував задачу за «нейтральною» інструкцією, в іншій повідомлялося про дослідження розумової обдарованості. Виявилося, що із запровадженням мотивації продуктивність знаходження рішень зросла у 3,5 раз.

Виявлення мотивації в уявленні та фантазії демонструє такий експеримент. Матроси з підводного човна повинні були впізнати ледве помітні на екрані обриси предметів. Реакція досліджуваних була найбільше пов'язана з їжею: оскільки матроси скучили за різноманітною їжею, то вони бачили посуд для їжі та інші об'єкти, пов'язані з відсутністю на борту їжі. Людина мріє про те і марить саме тим, що для неї значуще, в чому вона в цей час відчуває потребу. В продуктах уявлення та фантазії проектується передусім мотиваційна сфера особистості.

Зв'язок мотиваційних явищ з пам'яттю. Процес забування є функцією не тільки часу, а й значущості для особистості того, що забувається. Те, що має для людини життєве значення і відіграє певну роль у її діяльності, як правило, не забувається. Наявність інтересу до матеріалу веде до більш тривалого його запам'ятовування.

Матеріал, пов'язаний з потребами, з цілями людини, забувається повільніше. Отже, пізнавальні процеси невід'ємні від мотиваційної сфери особистості.

Мотивація та емоції. Поведінка може здійснюватись у вигляді безпосередньої реакції чи цілеспрямованої активності. Більш елементарні форми поведінки людини — реактивні — є емоційними процесами, складніші — цілеспрямовані — здійснюються завдяки мотивації. Мотиваційний процес можна розглядати як форму емоційного. Мотивація — це емоція плюс спрямованість дії. Емоційна поведінка є експресивною, а не спрямованою до мети, її напрям змінюється разом зі зміною емоційного стану.

Сила мотиву зумовлює стійкість особистості, що відбивається на ефективності її діяльності. Аналіз цих залежностей дає змогу відповісти на запитання, чому одні студенти під впливом стресу відповідають на іспитах значно гірше за свої можливості, а інші демонструють несподівану повноту відповідей. Так, якщо сила потреби, що спонукає до діяльності, є невеликою, то невдача і пов'язана з нею негативна емоція впливають переважно на активність суб'єкта, спонукаючи його до якнайшвидшого виходу з ситуації. Якщо сила потреби досягає середнього рівня, то пов'язані з невдачею негативні емоції діють активніше, що веде до мобілізації зусиль та зростання ефективності діяльності. Якщо ж сила потреби надзвичайна, то невдача і пов'язані з нею негативні емоції викликають таке перевищення рівня емоційного збудження, що з'являються ознаки дезорганізації діяльності та поведінки.

Воля і мотивація. Важливо розмежовувати волю і мотивацію, яка також регулює і спонукає діяльність. У зарубіжній психології термін воля майже не зустрічається. Вважається, що замість волі існує поняття сили мотивації. Чим вона сильніша, тим активніше долає людина перешкоди (Еткінсон). Жан Піаже визначив волю через значущість для людини тих чи інших дій. Якщо приймати точку зору згаданих авторів, то поняття волі є зайвим, а всю поведінку можна пояснити за допомогою інших термінів.

Одна з найістотніших сторін особистості, які характеризують її мотиваційну сферу — спрямованість. Спрямованість розуміють як систему домінуючих мотивів. Провідні мотиви підпорядковують собі всі інші й характеризують будову всієї мотиваційної сфери людини. Виникнення ієрархічної структури мотивів виступає як передумова стійкості особистості.

У структуру спрямованості входять, передусім, усвідомлені мотиви поведінки: цілі, інтереси, ідеали, переконання особистості. Їхня

стійка ієрархія дає змогу в певних межах передбачити дії особистості, її вчинки. Проте, на поведінку людини впливають не тільки усвідомлені, а й малоусвідомлені мотиви. Їхнє співвідношення визначає поведінку людини в новій ситуації. Людина часто діє всупереч свідомо сформованому наміру, під впливом безпосередньої спонуки, наприклад, сильного емоційного стану.

За домінуючою в діяльності та поведінці людини мотивацією розрізняють три основні види спрямованості: спрямованість на взаємодію, спрямованість на завдання (ділова спрямованість) і спрямованість на себе (особиста спрямованість).

Спрямованість на взаємодію спостерігається у тих випадках, коли вчинки людини визначаються потребою у спілкуванні, прагненням підтримувати добрі стосунки з колегами. Така людина виявляє стійкий інтерес до спільної діяльності, хоча її фактичний внесок у виконання завдання може бути мінімальним.

Спрямованість на завдання, або ділова спрямованість, відображає перевагу мотивів, які породжуються діяльністю: інтерес до процесу праці, безкорисливе прагнення до опанування нових навичок та умінь. Людина з такою спрямованістю орієнтується на співпрацю з колективом, домагається найбільшої продуктивності праці — своєї та інших людей, намагається обґрунтовано довести свою точку зору, яку вважає корисною для виконання завдання.

Спрямованість на себе, або особиста спрямованість, характеризується перевагою мотивів досягнення особистого добробуту, прагненням підтвердити особисту першість та престиж. У цьому випадку людина мало реагує на потреби оточуючих людей, байдужа до колег та своїх обов'язків. У праці вона бачить передусім можливість задовольнити свої прагнення незалежно від інтересів колег.

5. Теорії мотивації

Інстинкти життя і смерті як рушійна сила поведінки (З. Фрейд)

Фрейд вважав, що поведінка людини підпорядковується закону збереження енергії: енергія може переходити з одного стану в інший, але кількість її залишається сталою. Фрейд перевів загальний

закон природи збереження енергії на мову психологічних термінів у базові положення психоаналізу, стверджуючи, що психічну енергію генерують сексуальні та агресивні інстинкти. Тобто, в основі мотивації лежить прагнення задовольнити вроджені інстинкти (соматичні вимоги організму). Фрейд вважав, що будь-яка активність людини (мислення, сприйняття, пам'ять, уява) визначається інстинктам. Значна частина психічної енергії, що виникає з тілесних потреб, витрачається на розумову діяльність, яка дозволяє знизити рівень збудження, викликаного цими потребами. Інстинкти – це єдина причина будь-якої активності.

Керують поведінкою людини два основні інстинкти: інстинкт життя та інстинкт смерті. Для позначення енергії інстинктів життя в цілому Фрейд використовував термін лібідо. Лібідо – це енергія прагнення до життя, що змушує до дій і думок, які приносять насолоду; потік енергії, що вільно перетікає з одного об'єкта до іншого. Фрейд переконував, що інстинкт агресії лежить в основі всіх емоційних стосунків між людьми, і єдиним винятком з цього може бути лише ставлення матері до своєї дитини чоловічої статі.

Модель поведінки здорової особистості полягає в прагненні зменшити напруження, підтримати динамічну рівновагу на такому рівні, щоб отримати та максимально посилити насолоду від задоволення потреби, дотримуючись соціальних норм.

Прагнення до переваги як основний мотив (А. Адлер)

Особистість не просто реагує на зовнішні стимули середовища, вона сформована прагненнями власного «Я» й орієнтована на майбутнє. По суті, рушійною силою особистості, як постулює Адлер, є існування єдиної динамічної сили, що лежить в основі людської активності – пошуку досконалості. Адлер вважав, що прагнення до переваги — це фундаментальний закон людського життя і єдина мотиваційна сила в житті особистості.

Життєвий досвід особистості сприяє усвідомленню почуття власної неповноцінності і розвитку прагнення компенсувати це почуття. У дитинстві люди переживають тривалий період залежності й безпорадності. Цей досвід формує у дитини глибокі переживання неповноцінності порівняно з іншими членами сім'ї, більш могутніми та вправними. Поява таких переживань знаменує початок життєвої

боротьби за досягнення переваги над оточенням, а також прагнення до досконалості та бездоганності.

Якщо прагнення до досконалості поєднується із соціальним інтересом і турботою про оточення, воно розвивається у конструктивному (позитивному) напрямку. У негативному варіанті людина шукає лише особистої переваги і дотримується принципу: відчутти свою перевагу важливіше, ніж бути корисною іншим. На думку Адлера, прагнення досягнення особистої переваги – це невротичний симптом, результат дуже сильного почуття неповноцінності та відсутності соціального інтересу.

На думку Адлера, ті основні цілі, що визначають напрям нашого життя, – це до певної міри фіктивні цілі, оскільки їх не можливо зіставити з реальністю. Прагнення індивіда до переваги скеровується обраною особистістю фіктивною метою, а формуються фіктивні цілі власною творчою силою особистості. Якщо особистість має свого фіктивну мету, життя сповнюється для неї смислом: виникає історія життя, сповнена смислу. Фіктивні цілі допомагають вирішувати життєві проблеми. Наприклад, професіонал, що прагне перевершити інших, може не досягти своєї мети, але одного прагнення досягти високого професійного рівня достатньо, щоб зробити власне життя здоровим і корисним.

Індивідуація як мотиваційна сила особистості (К. Юнг)

Мотиваційною силою особистості, на думку К. Юнга, виступає прагнення досягти кінцевої життєвої мети – повної реалізації свого «Я». Процес досягнення цієї мети спрямований на особливий результат – «здобуття самості». Самість Юнг вважав найголовнішим архетипом, що втілює в собі єдність свідомого та несвідомого, гармонію та баланс різних протилежних елементів психіки.

Процес розвитку особистості в напрямку здобуття самості дістав назву індивідуації. Еґо здобуває зв'язок із самістю в процесі довгої і тривалої роботи розуміння та прийняття несвідомих процесів. Розвиток самого Еґо – це лише розвиток свідомості, процес здобуття знань про світ і про себе. Самість пересуває Еґо в центр психіки. Утворення самості надає єдності психічному життю особистості, допомагає інтегрувати свідоме та несвідоме. Результатом процесу є завершеність і цілісність особистості, а не досконалість: «Не досконалість, а завершеність – ось те, чого чекають від вас» (Юнг).

Юнг вважав, що самореалізація як завершальний етап розвитку особистості є недосяжною для більшості людей. Досягнення індивідуалізації під силу тільки обдарованим і високоосвіченим людям, які до того ж мають у своєму розпорядженні багато вільного часу. Через такі обмеження для переважної більшості самореалізація є недосяжною. Юнг вважав, що люди в першій половині життя не надто включені у процес індивідуалізації, вони більше спрямовані на успіх – цілі Еґо. З віком, вже досягнувши таких цілей, вони шукають гармонії, більше прагнуть інтеграції, ніж досягнень.

Екзистенційні потреби особистості (Е. Фромм)

Найбільш могутня мотиваційна сила особистості, як стверджував Е. Фромм, – це конфлікт між двома прагненнями – до свободи та до безпеки, що зумовлений існуванням екзистенційних потреб. Фромм визначив п'ять основних екзистенційних потреб людини: у встановленні стосунків, у подоланні, у вкорінненні, в ідентичності, в системі поглядів та відданості.

Потреба у встановленні стосунків. Кожній людині властиве прагнення турбуватися про когось, співчувати комусь. Якщо ця потреба не задовольняється, людина стає нарцистичною, вона відстоює лише свої власні інтереси і не здатна довіряти іншим.

Потреба в подоланні. Людині властиве прагнення виявити власну творчу діяльну сутність і подолати пасивність. Оптимальний спосіб задоволення потреби – це діяльність і творчість. Неможливість задовольнити таку суттєву потребу стає причиною людської деструктивності.

Потреба у вкорінненні. Важливою потребою людини є прагнення бути в єдності із навколишнім світом. Потреба виникає з самого моменту народження людини, коли рветься біологічний зв'язок з матір'ю. Почуття безпеки і єдності забезпечується батьківською опікою, від якої доросла людина поступово відмовляється. Ті ж, хто зберігає симбіотичні зв'язки зі своїми батьками, родиною не здатні повною мірою відчувати свою особисту цілісність та свободу.

Потреба в ідентичності. Суттєвою для людей є внутрішня потреба власної ідентичності, завдяки якій вони відчувають свою унікальність та усвідомлюють, хто вони є насправді. Копіюючи чийсь поведінку, проявляючи сліпу конформність, особистість не здатна досягти почуття власної ідентичності.

Потреба в системі поглядів та відданості. Об'єктивний і раціональний погляд на природу та суспільство має величезне значення для особистості, необхідний для збереження психічного здоров'я.

Особистість також має потребу в об'єкті відданості, у присвяті свого життя чомусь впливовому – вищій меті, що становило б для неї сенс життя. Присвята життя таким вищим цінностям забезпечує можливість подолання ізольованого існування і надає життю певного сенсу.

Особливість екзистенційних потреб полягає у тому, що їх виявлення та задоволення відбувається в певному соціально-економічному контексті і залежить від нього. Можливості, які надає суспільство для задоволення екзистенційних потреб, формують у людей певну структуру особистості або «основні орієнтації характеру» (Е. Фромм).

Невротичні потреби особистості (К. Хорні)

Карен Хорні обстоювала позицію, що в дитинстві домінують дві потреби – у задоволенні та у безпеці. Головною потребою, що впливає на формування дитини, є потреба у безпеці. Вона виявляється у прагненні дитини бути любимою, бажаною та захищеною від небезпек навколишнього світу. Завдяки задоволенню цієї потреби формується здорова особистість. Якщо ж батьки не здатні проявити істинну любов і турботу, вони тим самим стимулюють внутрішній конфлікт дитини між залежністю від рідних і почуттями образи.

Карен Хорні вважала, що невротичні потреби властиві всім людям. Вони допомагають людині подолати почуття безпорадності, відчуженості, самотності. Але невротичні особи діють недостатньо адаптивно, вони обирають для себе одну потребу і намагаються задовольнити її у всіх можливих ситуаціях соціальної взаємодії. Хорні так висловила про цю особливість невротичної особистості: «Якщо вона має потребу в любові, то вона добивається її від друга і від ворога, від працедавця та чистильника взуття».

Піраміда потреб та прагнення до самоактуалізації (А. Маслоу)

А. Маслоу визначав, що поведінка особистості мотивована певною системою потреб, що виникають у певній послідовності й ієрархічно впорядковані. Для того щоб вищі потреби заявили про себе, спочатку мають бути задоволені потреби, що розташовані на нижчих рівнях ієрархії. Порядок домінування потреб особистості такий: фізіологічні потреби; потреби у безпеці та захисті; потреби належності та любові;

потреби самоповаги; потреби самоактуалізації, або потреби особистого самовдосконалення.

Ієрархія потреб функціонує за певними закономірностями. Якщо людина потрапляє в ситуацію вибору між нижчими і вищими потребами, вона надає перевагу нижчим. Принципово важливим є те, що хоча нижчі потреби є визначальними для виживання та психічного здоров'я, але максимум психічного здоров'я та благополуччя досягається тільки задоволенням вищих потреб.

Провідний мотив життя особистості: тенденція до актуалізації (К. Роджерс)

У своїй концепції особистості К. Роджерс висунув гіпотезу, за якою поведінка людини спрямовується та підтримується єдиним мотивом, який він назвав тенденцією до актуалізації – це властива організму тенденція розвивати всі свої здібності, щоб зберегти та розвинути свою особистість. Ця фундаментальна тенденція і є єдиним мотивом, властивим людині, і для пояснення поведінки особистості жодні інші специфічні мотиви, на думку Роджерса, більше не потрібні. Будь-які інші потреби та мотиви можна пояснити як один із проявів тенденції актуалізації. Конкретними проявами тенденції до актуалізації є бажання досягти чогось, завершити справу, отримати певні результати (хорошу оцінку, посаду, спортивний успіх, написати наукову статтю).

Для пояснення поведінки не треба шукати інших специфічних мотивацій (інстинктів, прагнень): кожна людина мотивована просто тим, що живе. Роджерс не мав сумнівів, що людина є вільною в тому, щоб зробити вибір та творити своє життя. Тенденція до самоактуалізації максимально ефективна в особистостей з повним функціонуванням. Вони досягають свого повного функціонування, тому що вважають себе першоджерелом власної свободи і дійсно користуються свободою в кожному момент часу.

Функціональна автономія мотивації особистості (Г. Олпорт)

Для пояснення мотивації особистості Олпорт увів поняття функціональної автономії. Функціональна автономія – стан, коли поведінка, орієнтована на досягнення певного результату, стає самоцінною і

починає приносити задоволення сама по собі, без досягнення тих або інших цілей, для яких вона була потрібна раніше.

Розпочинаючи свою професійну діяльність, людина може керуватися прагненнями зміцнити своє матеріальне становище, зробити кар'єру, заробити більше грошей, але, досягнувши цих цілей, продовжить працювати, керуючись вже іншими причинами. У цьому і полягає сутність функціональної автономності мотивів. Початкові мотиви повністю втрачаються особистістю, натомість виникають нові. Під впливом функціонально автономних мотивів майстерна людина продовжує своє самовдосконалення, ділова людина продовжує працювати, а жадібна – накопичувати гроші. Особливість їхньої діяльності в тому, що початкові мотиви втратили для них свою актуальність, а поведінка залишилась, однак вона підтримується вже новими – функціонально автономними мотивами.

Основний критерій функціональної автономії мотивів такий: актуальний мотив функціонально автономний до того часу, поки шукає нові цілі. Наприклад, дитина, навчившись ходити, продовжує вправлятися у нових рухах. Професіонал, виконавши одне завдання, шукає нові проблеми для апробації своїх здібностей та знань. Нові мотиви, які керують ним, відмінні й автономні від тих, на основі яких вони виникли. Автономність мотивів – міра зрілості особистості.

Оллпорт розрізняв два типи функціональної автономії: стійка функціональна автономія (проявляється у системі звичок людини, її схильності до повторних дій, до задоволення своїх потреб звичним чином: проводити час, користуватись улюбленою чашкою, гуляти звичним маршрутом тощо) та власне функціональна автономія (набуті у процесі розвитку звички людини, цінності – як головна система мотивації особистості, що забезпечує постійність прагнень людини відповідно до внутрішнього Я-образу і прагнення вищого рівня особистісної зрілості).

Гіпотези Л. І. Божович про спрямованість особистості

Основна гіпотеза. Цілісна структура особистості визначається перш за все її спрямованістю. Гіпотеза про ієрархію мотивів як основу спрямованості. Основа спрямованості складається зі сформованої у процесі життя стійкої домінуючої системи мотивів, у якій провідні мотиви підпорядковують собі інші й визначають будову мотиваційної сфери людини. Гіпотеза про значення спрямованості для особистості. Зміст спрямованості особистості зумовлює всі її особливості: інтереси, прагнення,

риси характеру. Гіпотеза про вікову визначеність та періодичність спрямованості Кожний віковий період характеризується специфічною для нього констеляцією мотивів і особливим характером їх ієрархічної структури. Розвиток особистості відбувається як послідовний перехід від елементарних, неусвідомлюваних або частково усвідомлюваних потреб, які безпосередньо мотивують поведінку на ранніх етапах онтогенезу, до відносно постійно домінуючих потреб, на основі яких утворюється стійка ієрархія мотивів і які виявляються через свідомо визначені цілі та наміри зрілої особистості.

Діяльнісна концепція особистості О. М. Леонтьєва

У концепції О. М. Леонтьєва підкреслено особливий смислотворчий аспект мотивації. Термін «мотив», за Леонтьєвим, означає те об'єктивне, в чому конкретизується потреба в даних умовах і на що спрямовується діяльність. Леонтьєв вводить поняття «зрушення мотивів»: людина під впливом певного мотиву починає виконувати дію, а потім виконує її заради неї самої. В даному разі мотив немовби зміщується на ціль, а дія перетворюється у діяльність. Мотиви діяльності, що мають таке походження, Леонтьєв називає свідомими мотивами.

Леонтьєв відрізняє мотиви «усвідомлювані» від «реально діючих». Лише за певних умов одні мотиви можуть перетворюватися в інші. Це перетворення відбувається так; іноді результат дії виявляється раніше, ніж мотив, реально збуджуючий цю дію. Дитина сумлінно готує домашні завдання, бажаючи швидше піти на прогулянку. В результаті це приводить до значно більшого, тобто до хороших оцінок. Відбувається нове опредметнення потреб дитини, а це означає, що вони змінюються, розвиваються, піднімаються на щабель вище. Так здійснюється перехід до більш високого типу реальних мотивів. Якщо перед дитиною поставити завдання запам'ятати певні слова, а потім це ж завдання дати в ігровій діяльності, то в другому випадку завдання буде виконано з подвійною ефективністю. Тут відіграє роль конкретний мотив конкретної діяльності.

Встановлюючи мотиви дій і мотиви діяльності, Леонтьєв показує їх взаємний перехід: мотиви діяльності, підкоряючись більш високим мотивам, стають мотивами лише окремих дій і додатково підтримують їх виконання. Природно, можна спостерігати і зворотний процес.

Тема 2.3

РОЗВИТОК І ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

План

1. Характеристика понять «розвиток» і «формування» особистості
2. Основні теорії розвитку особистості в дитинстві
3. Розвиток і формування самосвідомості

1. Характеристика понять «розвиток» і «формування» особистості

Онтогенез людини розкриває низка взаємопов'язаних понять, передусім, поняття «*розвиток*». Психічний розвиток виступає як процес кількісних та якісних змін психіки, що відбуваються у ході діяльності й спілкування дитини з іншими людьми. Розвиток психіки людини хоча й обумовлений соціальними умовами життя, але спирається на дозрівання організму.

Під «*дозріванням*» розуміють, насамперед, зміни індивіда чи окремих його функцій і процесів внаслідок дії внутрішніх вроджених факторів. Так, можна говорити про дозрівання органічних функцій людини чи всього її організму. Дозрівання становить фундамент розвитку, але не входить у це поняття як його аспект чи сторона, бо має якісно іншу природу. Так, ми можемо говорити про виявлення кольору очей дитини на перших місяцях її життя як про прояв дозрівання, а не розвитку, тому що колір очей однозначно визначений наперед генотипом і не залежить від умов життя – наприклад, від того, на що дивитиметься дитина протягом перших місяців життя. Інакше детермінована динаміка рис характеру людини, які виникають внаслідок розвитку, а не дозрівання, оскільки від народження вони не визначені і залежать від того, в яких умовах виховувалась дитина, які вимоги до неї висували оточуючі.

Розвиток людини, як правило, відбувається в умовах суспільства і нерозривно пов'язаний із розвивальними впливами оточуючих.

Соціальна обумовленість психічного розвитку дитини умовами суспільства знаходить відображення у понятті «*формування*». У формуванні можна виділити стихійний компонент (вплив некерованих, випадкових факторів, наприклад, неформальних підліткових об'єднань, реклами, моди, музики тощо, характер і наслідки дії яких непередбачувані) і цілеспрямований процес змін особистості або ж її окремих якостей внаслідок спеціально організованих впливів.

Поняття «*становлення*» підкреслює процес набуття нових ознак та форм психіки у процесі розвитку. Можна говорити, наприклад, про становлення характеру людини, її мислення тощо, тобто це поняття доцільно застосовувати тоді, коли йдеться про розвиток певної якості особистості.

Психічний розвиток має наступні особливості.

1. *Гетерохронність* – нерівномірний, хвилювий характер розвитку окремих психічних процесів. Він виявляється у тому, що для кожної психічної властивості є специфічний період, коли вона розвивається найбільш інтенсивно. Ці періоди – *сенситивні*.

2. *Асинхронність* – полягає у тому, що різні психічні функції мають різні сензитивні періоди і за тривалістю і за віком їх настання. Наприклад, у дошкільників – провідною у психічному розвитку є пам'ять, а у молодшого школяра – мислення.

3. *Стадіальність* – етапи розвитку мають певну послідовність і взаємопов'язані. Новий етап виникає на основі попереднього і вносить свої неповторні риси у психіку дитини. Характеристиками стадій психічного розвитку виступають соціальна ситуація розвитку, основні новоутворення і провідна діяльність.

4. *Диференціація та інтеграція* психічних процесів, властивостей. *Диференціація* означає послідовне ускладнення психіки з появою новоутворень. Так, після народження найбільш розвиненим психічним процесом є відчуття, на його основі виникає сприймання, потім пам'ять, згодом – наочно-дійове мислення і уява. *Інтеграція* – зміцнення зв'язків між окремими психічними утвореннями. Так, завдяки розвитку волі з'являються довільна увага, пам'ять, управління емоціями.

5. *Зміна співвідношення детермінант* психічного розвитку. З віком дитини змінюється співвідношення біологічних і соціальних факторів психічного розвитку. Із розширенням зв'язків дитини із соціальним середовищем зростає роль соціальних впливів. Змінюються і самі соціальні детермінанти (сім'я, школа, клас, друзі). Для людини провідну роль у психічному розвитку відіграє соціальний фактор.

6. Пластичність – здатність психіки до змін. Наприклад, недоліки зору, слуху компенсуються посиленням розвитком дотику, нюху. З віком пластичність психіки знижується. Так, дитина, на відміну від дорослої людини, може досить швидко оволодіти будь-якою мовою, залежно від соціального оточення і незалежно від раси чи національності.

Отже, специфіка розвитку людського індивіда полягає в тому, що головні умови онтогенезу психіки: органічне дозрівання індивіда та його залучення до людської культури злиті в єдиний процес, а взаємодія цих умов здійснюється внаслідок власної активності індивіда.

Вихідним для розуміння природи психічного розвитку є співвідношення в людині природного і соціального, вродженого й набутого. Для цілісного процесу психічного розвитку природна основа, обумовлена генотипом, виступає передумовою, своєрідним фундаментом, на основі якого, при визначальному впливі соціального середовища, виникають психічні новоутворення. Дитина отримує від народження здатність до елементарних психічних функцій (задатки): різних видів відчуття й сприймання (зорового, слухового, дотикового тощо), найпростішого запам'ятовування. Вищі психічні функції (мовлення, теоретичне мислення, довільна пам'ять, уява, воля) потребують тривалого періоду навчання й виховання.

Умови психічного розвитку поділяють на зовнішні і внутрішні. **Зовнішні** – фактори природного і суспільного середовища, що діють через внутрішні умови (С. Л. Рубінштейн). Соціальне середовище є **джерелом** психічного розвитку. У ньому вирізняють три компоненти: макросередовище (суспільство, його соціально-економічна і політична система), мезосередовище (національно-культурні та соціально-демографічні особливості місця проживання дитини), мікросередовище (безпосереднє оточення, близькі дорослі, сім'я). **Внутрішні** – психічні особливості індивіда (розвиток свідомості, досвід, освіта, мотивація). Зовнішні та внутрішні умови розвитку особистості тісно взаємопов'язані, їх взаємодія має якісні відмінності на кожному віковому етапі.

Рушійною силою психічного розвитку є **суперечності**, які виникають між особистістю та її оточенням (зовнішні), а також внутрішні суперечності між окремими складовими особистості та окремими психічними функціями.

Внутрішні суперечності відрізняються на кожному віковому етапі і в той же час об'єднані головною суперечністю – між потребою дитини бути дорослою, жити разом з усіма спільним життям, мати певне

місце в житті суспільства, виявляти самостійність і відсутністю реальних можливостей для задоволення цієї потреби.

Зовнішні суперечності стають рушійною силою розвитку особистості тільки у тому випадку, коли вони є джерелом активності, спрямованої на розв'язання внутрішніх суперечностей шляхом вироблення нових способів поведінки.

Усвідомлення та вирішення суперечностей і забезпечують прогресивний розвиток особистості. Розв'язання суперечностей виявляється у виникненні психологічних новоутворень віку, завдяки яким будується нова система взаємин, що засвідчує перехід дитини в новий психологічний вік.

2. Погляди психологів на розвиток особистості

Перші теорії дитячого розвитку з'являються у період Відродження. Особливу увагу привертають теорії Джона Локка та Жан Жака Руссо. Джон Локк вважав, що дитина – це *tabula rasa*, тобто «чиста дошка». Згідно його теорії, немовлята не мають ніяких властивостей чи здібностей і тому їх розвиток залежить лише від соціального оточення. Така філософія характеризує дітей як пасивних створінь, які мало що роблять для того щоб вплинути на свою долю.

Жан Жак Руссо пропонує нову теорію дитинства. Він вважає, що діти – це не чисті дошки для заповнення дорослих вказівок. На відміну від Локка, Руссо вважав, що дитина від природи наділена високоморальними почуттями і здатністю до впорядкованого, здорового розвитку. Виховні впливи дорослих, на думку Руссо, можуть тільки зіпсувати благородну душу дитини. Філософія Руссо включає дві важливі концепції: концепція стадіальності (вчений виділив чотири стадії розвитку дитини), та концепція дозрівання, що базується на генетично обумовленому розвитку особистості.

У наш час на уявлення про розвиток особистості дитини має вплив велика кількість різноманітних теорій, Своєрідні уявлення про те, як з'являється, розвивається і змінюється особистість дитини, склалися в руслі психодинамічного (психоаналіз і теорія рис), соціодинамічного (теорія ролей і теорія соціального навчання), інтеракціоніст-

ського (теорія соціальної взаємодії) і гуманістичного (теорія самоактуалізації і теорія пошуку сенсу життя) напрямів.

У *психоаналізі* початок формування особистості дитини пов'язується або з виникненням конфлікту між прагненням до задоволення біологічних потреб дитини, і соціально-культурними цінностями (традиційний фрейдизм), або з виникненням перших життєвих невдач у задоволенні важливих потреб, що призводить до появи комплексів (неофрейдизм). Як в першому, так і в другому випадках початок розвитку особистості драматично пов'язується з глибокою психологічною травмою і сильним емоційним переживанням – афектом, сліди якого зберігаються і залишаються протягом усього життя людини. Подальший розвиток дитини як особистості визначається тим, наскільки їй вдасться пережити відповідну травму і позбутися комплексів. Весь процес особистісного перетворення в рамках цього підходу подається як боротьба несвідомих потягів, породжуваних або органічними потребами (статева потреба, страх, агресивність), або комплексами. Особистісні новоутворення тут розглядаються саме як результат відповідної боротьби. Роль соціально-виховних впливів зводиться до формування захисних механізмів особистості.

Розуміння розвитку особистості в психоаналітичній традиції виходить з того, що здебільшого ми чітко не знаємо, або не в змозі визначити, чому люди діють так, а не інакше. зародки поведінки вбачаються у «Воно» – несвідомому. Соціальним регулятором поведінки є «Над-Я». У процесі індивідуального розвитку дитини ці три рівні функціонування особистості – «Воно», «Я» і «Над-Я» не виникають одночасно. Онтогенетично першим, з моменту народження, з'являється «Воно». «Я» розвивається в процесі зростання зусиль дитини, спрямованих на задоволення її основних потреб у взаємодії з оточуючими людьми. Через декілька років з'являється «Над-Я», як своєрідне внутрішнє уявлення соціальних цінностей і норм. Шляхи розвитку «Воно», «Я» і «Над-Я» складним чином переплітаються зі стадіями дитячого психосексуального розвитку.

Теорія *рис особистості* акцентує увагу на формуванні і зміні цих рис у дитини. Особлива роль у ній відводиться ранньому дошкільному дитинству, коли організм дитини, її мозок ще досить пластичні і перебувають у стадії дозрівання. Риси особистості в цей час формуються й закріплюються дуже швидко. Життєва сталість як психофізіологічна система визначається тим, що риси особистості формуються в умовах численних впливів навколишнього середовища на мозок дитини, який знаходиться у процесі дозрівання. Особливий інтерес

для дослідників, що дотримуються цього погляду, становлять періоди формування в дитини основних базисних рис особистості: екстраверсії, інтроверсії, тривожності, невротичності тощо. Вважається, що риси особистості починають формуватися досить рано, з дитинства, і до закінчення школи в основному є сформованими.

Основні, або базові, риси особистості – головні в кожній з груп особистісних рис, складаються в дошкільному віці і визначають подальший напрямок їх розвитку. Приблизно до початку навчання в школі виникає система базисних рис, що становлять індивідуальну своєрідність дитини. Ця індивідуальність закріплюється в підлітковому та юнацькому віці, зберігається протягом усього подальшого життя, що дозволяє шкільним товаришам і друзям упізнавати один одного як особистостей навіть через багато років після закінчення школи.

Відповідно до *теорії ролей*, розвиток особистості дитини починається тоді, коли вона стає здатною до рольової імітації. Кожна нова роль робить свій внесок у розвиток особистості дитини, і результат розвитку в кінцевому підсумку залежить від того, скільки і які різноманітні соціальні ролі людині в житті довелося зіграти. Оскільки різноманітність ролей задається умовами життя, розвиток особистості залежить від соціальних впливів і внутрішньо обмежений лише можливістю зміни поведінки і гнучкого пристосування до зовнішніх умов.

Теорія *соціального навчіння* розглядає особистісний розвиток як набуття людиною певних звичок, умінь і навичок спілкування з людьми. Джерелом особистісного розвитку тут слугує зовні організована система підкріплення (заохочення і покарання). Завдяки їй можна формувати і змінювати особистість дитини протягом усього дитинства. Дана теорія велику роль у розвитку особистості відводить правильно організованому психолого-педагогічному вихованню і підтверджує, що особистість більше залежить від виховання, ніж від дозрівання, глибинних потягів або комплексів.

Гуманістична теорія особистості узагальнена в поняттях самоактуалізації, мети і сенсу життя, окреслює процес особистісного розвитку дитини як знаходження людиною свідомого й високого сенсу існування, а також властивості бути і ставати особистістю. Початок особистісного розвитку тут припадає приблизно на вік у три роки, а завершення процесу оформлення особистості відбувається до закінчення школи. В аналізі структури особистості акцент ставиться на мотиваційну сферу дитини, виникнення і функціонування в неї системи стійких ціннісних орієнтацій і моральних установок, а також

подальше перетворення цієї системи під впливом умов життя. Головне питання, що тут ставиться і вирішується, полягає в тому, щоб з'ясувати, як відбувається засвоєння дітьми тих або інших моральних цінностей на різних етапах індивідуального розвитку залежно від соціальних умов.

Відповідно *діяльнісного підходу* розвиток особистості відбувається в процесі включення у різні види діяльності. Шляхи розв'язання проблеми розвитку особистості, які окреслили П. П. Блонський і Л. С. Виготський, розгорнув і поглибив О. М. Леонтьєв, який вказував на залежність розвитку психіки не від діяльності взагалі, а від провідної діяльності.

Безпосередньо-емоційне спілкування з дорослими є провідною діяльністю дитини першого року життя. На межі раннього дитинства відбувається перехід дитини до власне предметних дій. У дошкільному віці провідною діяльністю є рольова гра. Головне значення гри для дітей дошкільного віку полягає в тому, що завдяки особливим ігровим прийомам дитина моделює в ній стосунки між людьми. Рольова гра постає як діяльність, у якій відбувається орієнтація дитини у складових людської діяльності.

Л. С. Виготський висунув положення про те, що для розумового розвитку дітей шкільного віку основне значення має навчання. У процесі її здійснення дитиною відбувається інтенсивне формування інтелектуально-пізнавальної сфери. Провідне значення навчальної діяльності ще й у тому, що через неї опосередковується вся система взаємин дитини з навколишніми дорослими.

Особливі труднощі становить виокремлення основної діяльності в підлітковий період. Це пов'язано з тим, що провідною діяльністю продовжує залишатися навчальна діяльність. У підлітковому віці також виникає і розвивається особлива діяльність, яка полягає у встановленні інтимно-особистих відносин між підлітками. Цю діяльність названо інтимно-особистісним спілкуванням.

3. Розвиток і формування самосвідомості

Формування самосвідомості в онтогенезі проходить декілька послідовно ускладнюваних стадій, пов'язаних з віковими етапами психічного розвитку людини. Умовно в розвитку самосвідомості можна

виділити такі основні онтогенетичні стадії: від народження до одного року; від одного до трьох років; від трьох до семи років; від 7 до 12 років; від 12 до 14 років; від 14 до 18 років. Залежно від індивідуальних особливостей психічного розвитку ці вікові межі можуть змінюватись. На останньому із названих періодів процес розвитку самосвідомості не завершується, він триває далі, набуваючи нової вікової специфіки.

Кожна стадія самосвідомості детермінована не лише відповідним рівнем розвитку психіки й особистості в цілому, а й результатами розвитку попередніх, менш складних стадій самосвідомості. Інакше кажучи, між усіма стадіями самосвідомості завжди зберігається глибока внутрішня наступність.

Розглянемо особливості деяких найбільш суттєвих для розвитку особистості стадій самосвідомості. Розвиток самосвідомості починається на ранніх етапах онтогенезу внаслідок відокремлення дитиною себе від світу предметів та інших людей. Спочатку вона не відрізняє себе від інших, не може вона відрізнити і свої рухи, які робить, від тих, що належать їй, але здійснює їх дорослий під час догляду за нею. Під час перших ігор дитини — спочатку з власними ручками і ніжками, а потім і з предметами зовнішнього світу — відбувається відокремлення дитиною себе з простору, в якому вона перебуває.

Суттєвою умовою розвитку самосвідомості є поява в дитини *здатності до самостійного пересування у просторі*. Цей факт започатковує нові форми взаємин з дорослими, що відкриває нові шляхи і джерела пізнання власних можливостей, розширює межі пізнання себе як самостійного суб'єкта.

Особливе значення у розвитку самосвідомості має *виникнення й розвиток мовлення*, що на якісно новому рівні включає дитину в сферу взаємин з дорослими та іншими дітьми.

Третій рік життя — *період інтенсивного психічного розвитку*. Якщо раніше дитина не уявляла себе окремо від звичних умов, відчувала себе злитою з оточуючими, говорила про себе в третій особі, то в трирічному віці це злиття дитини з оточенням несподівано зникає. Особистість вступає у той період, коли потреба в утвердженні та завоюванні своєї самостійності призводить до цілої низки конфліктів. Передусім, це протиставлення себе оточуючим, яке здебільшого має негативний характер. Найчастіше дитина не має на меті нічого поганого — вона лише бажає випробувати власну незалежність,

Прояви негативізму в цей період можна розглядати як певне тренування дитини в пізнанні межі своїх можливостей. Це період,

коли в психічному світі особистості закладаються моральні норми й комплекси, які в подальшому можуть перейти в стійкі особливості особистості. На цьому етапі вирішального значення набуває характер взаємин дитини з дорослими. Оскільки в дитини ще немає адекватного знання про себе й ставлення до себе, вона стихійно приймає ставлення до неї батьків. Отже, витоком первинної самооцінки її особистості стає прийняте на віру ставлення дорослих. Розвиток самосвідомості після трьох років відбувається в напрямку дедалі більшого самоствердження особистості дитини.

У період від 7 до 12 років процес розвитку самосвідомості відбувається повільно, без помітних стрибків і криз. Накопичуються психічні резерви, що готують перехід самосвідомості до важливішої її генетичної форми в підлітковому віці. У 12 років увагу дитини знову починає привертати власна особистість. Однак, нова криза розвивається в напрямку, ніби-то протилежному до ранньої. Якщо трирічна дитина намагається наслідувати дорослого, то підліток, навпаки, прагне відрізнятись від нього, протиставляти себе дорослим, бути самостійним. Якщо у трирічної дитини самостійність стверджується у здійсненні якихось практичних дій, то в підлітків прагнення до самостійності виявляється в усвідомленні своєї причетності до дорослих, хоча інколи подібне усвідомлення суперечить їх можливостям.

Основними причинами, що впливають на виникнення новоутворень у самосвідомості підлітка, є, насамперед, соціальні умови його життя, що висувають нові вимоги до його поведінки й діяльності в навчанні, в системі взаємин з дорослими тощо. Вперше в розвитку особистості окремі прояви самосвідомості — самоспостереження, самопізнання, ставлення до себе, саморегулювання діяльності та поведінки — стають необхідними потребами. Інтерес до себе, бурхливе зростання самоусвідомлення мають вигляд вибуху. Здається, що вони виникають раптово. Проте, психологічні дослідження свідчать, що інтерес підлітка до свого внутрішнього світу, роздуми про себе, про свої стосунки з іншими, своє місце в колективі виникають на основі його інтересу до інших людей і передусім одноліток. Розвиток інтересу до інших зумовлений новими формами спілкування підлітків між собою, що будується на спільних цікавих справах, обговореннях тощо. Встановлюються глибші особистісні взаємини, пов'язані з різноманітними почуттями (симпатії, дружби, кохання та ін.)

У поступовому процесі пізнання власних якостей у підлітка залишається та ж послідовність, що й при пізнанні якостей іншого, — спочатку виділяються зовнішні, фізичні характеристики, потім якості,

пов'язані з виконанням якихось видів діяльності, і, нарешті, особистісні якості, більш приховані особливості внутрішнього світу.

Результати самоспостереження й самоаналізу, до яких підліток звертається досить часто, фіксуються в його самооцінці. Розвиток самооцінки підлітка — складний і суперечливий процес. Самооцінка підлітка нерідко коливається, вона нестійка і загалом неадекватна. Він або недооцінює, або, навпаки, переоцінює себе, рівень його домагань часто не відповідає реальним досягненням. Така неадекватність є віковою нормою, вона цілком закономірна і є джерелом самовиховання особистості та її подальшого розвитку.

Підлітковий етап генезису самосвідомості має особливу значущість для розвитку особистості, оскільки саме на цій стадії вона підіймається на якісно новий рівень, що знаменує початок зрілості. Відтепер самосвідомість не тільки відображає особливості формування особистості, а й сама значною мірою впливає на весь процес подальшого її становлення. Тому підліткова стадія самосвідомості визначає не лише шляхи її подальшого розвитку, а й значною мірою психічний розвиток особистості в цілому.

Отже, при переході від однієї стадії розвитку особистості до іншої відбуваються послідовне ускладнення, розширення сфери діяльності й підвищення ролі самосвідомості в процесі загального психічного розвитку особистості.

ПРАКТИКУМ

Тема 1

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ ЯК НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА

Хід заняття

I. Обговорення теоретичних питань

1. Основні напрями вивчення особистості.
2. Базові категорії психології особистості: індивід, особистість, індивідуальність.
3. Основні етапи історії досліджень особистості.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: індивід, особистість, індивідуальність, вікові особливості, статевий диморфізм, індивідуально-типологічні характеристики, нейродинамічні властивості мозку, особливості функцій великих півкуль, основні періоди в розвитку психологічних поглядів на особистість: філософсько-літературний, клінічний та експериментальний.

III. Виконання завдань

Завдання 1

Особистість є об'єктом вивчення філософії, історії, психології і соціології. Визначте, проблему якої науки характеризує кожне з поданих нижче тверджень про особистість:

1. У ході історичного розвитку змінюються не тільки переважаючі соціальні типи особистості, їх ціннісні орієнтації, але і самі взаємовідносини особистості і суспільства.
2. Чим людина може стати? Чи може людина стати володарем своєї долі, чи може вона «створити» себе і своє власне життя?
3. Особистість розглядається як інтегруюче начало, яке пов'язує воедино різні психічні процеси індивіда і надає його поведінці необхідну послідовність і стійкість.
4. Вихідна точка досліджень особистості – не індивідуальні особливості людини, а та соціальна система, до якої вона включена, і ті соціальні функції і ролі, які вона у ній виконує.

Завдання 2

Прочитайте визначення особистості відомих психологів. Знайдіть, що у них спільне і принципово відмінне.

Автор і рік написання визначення	Визначення особистості
Х. Вольф, 1734	Особистість – це те, що зберігає спогади про самого себе і сприймає себе як того самого і раніше, і тепер.
В. М. Бехтерев, 1923	Особистість – це психічний індивід, який є самодіяльною істотою стосовно навколишніх зовнішніх умов.
Л. С. Виготський, 1931	Особистість є поняття соціальне, вона охоплює надприродне історичне в людині... Вона охоплює єдність поведінки, що відзначається ознакою оволодіння.
Г. Олпорт, 1937	Особистість – це така динамічна організація психофізичних систем індивідуума, яка визначає його унікальний спосіб адаптації до середовища.
Дж. Гілфорд, 1959	Особистість людини є унікальний набір її рис.
В. М. Мясіщев, 1960	Особистість характеризується перш за все як система ставлень людини до навколишньої дійсності. Ставлення особистості являють собою свідомий, вибірковий, зумовлений досвідом зв'язок з різними сторонами об'єктивної дійсності, що проявляється в її діях, реакціях, та переживаннях. У свою чергу, вони утворюються і формуються у процесах діяльності.
К. К. Платонов, 1962	Особистість – це людина як носій свідомості.
Р. Кеттел, 1965	Особистість – це те, що дозволяє прогнозувати поведінку людини у будь-якій заданій ситуації.

С. Л. Рубінштейн, 1973	Особистість постає як з'єднана в одне система внутрішніх умов, внаслідок яких змінюються усі зовнішні впливи.
Н. І. Рейнвальд, 1974	Особистість – це вершина психічного розвитку людини і водночас найвищий рівень саморегуляції.
О. М. Леонт'єв, 1977	Особистість створюється суспільними відносинами, в які індивід вступає у своїй предметній діяльності.
В. І. Слободчиков, Є. І. Ісаєв, 1995	Особистість є повною само визначеністю людини у всій сукупності своїх дій, відносин з іншими, її устремлень та орієнтацій.
В. В. Давидов, 1996	Особистістю володіє талановито діюча людина, що створює нові форми суспільного життя.
Л. Первін, 2000	Особистість – це ті характеристики людини, що відповідають за узгоджені прояви її почуттів, мислення і поведінки.
В. М. Аллахвердов, 2002	Особистість – це таке величне утворення, яке охоплює усе найцінніше в нас.

Завдання 3

Розподіліть на групи наступні суб'єктивні явища в залежності від співвіднесення їх зі структурними компонентами особистості (*мотиваційний, потреби, вольовий, пізнавальний, емоціональний, характер, здібності і самосвідомість*): переживання голоду, похмурий настрій, наполегливість, пригадування подій, гордість за власні досягнення, прийняття рішення, задоволення від виконаної діяльності, роздуми про власні недоліки, бажання робити добро, переживання гніву, доведення теореми, стан інтересу до чогось, почуття легкості і радості під час виконання діяльності, почуття відповідальності, охайність.

Завдання 4

Відомий дослідник психології особистості О. Г. Асмолов сформулював таке положення: «Індивідом народжуються, особистістю стають, а індивідуальність відстоюють». Сформулюйте власне положення, в якому поставте поняття «індивід», «особистість», «індивідуальність» у такий взаємозв'язок, який вам здається найбільш обґрунтованим.

Завдання 5

Визначте і обґрунтуйте, в яких випадках поведінка є індивідною, в яких – особистісною.

1. Порух голови в сторону неочікуваного різкого звуку.
2. Відповідь під час іспиту.
3. Людина дуже хоче спати, але встає з ліжка.
4. Кашель.
5. Відсмикування руки від гарячої поверхні.
6. Пожвавлення немовляти, коли до нього підходить матір.
7. Зажмурювання очей на яскравому світлі.
8. Плач немовляти.
9. Стимування сліз.
10. Виконання небезпечного завдання.
11. Стимування себе під час конфлікту.
12. Мимовільне запам'ятання подій.

Завдання 6

З життя і літератури відомо, наскільки несподіваними бувають рішення і вчинки особистості у незвичайних умовах. Люди, які були для нас зразком мужності і благородства, виявляються боягузами і егоїстами, і, навпаки, у тих, кого ми вважали посередністю, в певних умовах проявляються неабиякі якості, про які ми і навіть не підозрювали. Чим можна пояснити подібні прояви особистості?

Завдання 7

Пригадайте з власного життєвого досвіду 2–3 ситуації, у яких були актуалізовані механізми особистісної регуляції поведінки. Зверніть особливу увагу на характер ситуації і на особливості власного внутрішнього світу: емоційні переживання, бажання, думки, спогади, фантазії.

Завдання 8

Розробіть і опишіть конкретні життєві ситуації, пов'язані з наявністю таких індивідних властивостей у дитини дошкільного віку, як: рудий колір волосся, відсутність слуху, дальтонізм, низький об'єм природної пам'яті, дуже маленький зріст. Встановіть, як індивідні властивості впливають на соціальні умови життя дитини. Опишіть, яким повинно бути соціальне середовище у дітей з такими особли-

востями. Зробіть прогноз можливих варіантів розвитку особистості у кожному конкретному випадку. Підготуйте психолого-педагогічні рекомендації, спрямовані на попередження можливих негативних результатів розвитку особистості у конкретних випадках.

IV. Лабораторна робота

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Самооцінка особистості» (Див.: *Психологія діяльності та навчальний менеджмент. Навч. –методичний посібник / за ред. В. А. Козакова. – К.: КНЕУ. – 2003. – С. 407–410*).

Мета: Оволодіння прийомами вивчення самооцінки особистості, умінням аналізувати вплив самооцінки на учбову діяльність

Хід виконання: Оцініть вказані твердження за 4-бальною шкалою, враховуючи, наскільки правильно вони відповідають вашим уявленням про себе: «Я думаю про це дуже часто» – 4; «Іноді» – 3; «Зрідка» – 2. «Ніколи» – 0

Бланк до методики «Самооцінка особистості»

Твердження	Оцінка у балах
1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене.	
2. Постійно відчуваю свою відповідальність у навчанні.	
3. Я хвилююсь за своє майбутнє.	
4. Багато хто ненавидить мене.	
5. Ініціативність в мене менша, ніж в інших	
6. Я занепокоєний своїм психічним станом.	
7. Зовнішність інших набагато краща, ніж моя.	
8. Я боюся здатися дурником.	
9. Я боюся виступати з промовою перед незнайомою аудиторією.	
10. Я часто припускаюся помилок.	
11. Як прикро, що я не вмю розмовляти з людьми як слід.	
12. Як прикро, що мені не вистачає впевненості в собі.	

13. Мені б хотілося, щоб мої дії частіше отримували схвалення інших.	
14. Я занадто скромний.	
15. Моє життя даремне і марне.	
16. У багатьох склалася про мене хибна думка.	
17. Мені ні з ким поділитися власними думками.	
18. Люди очікують від мене занадто багато.	
19. Люди не дуже цікавляться моїми досягненнями.	
20. Я дуже сором'язливий.	
21. Я відчуваю, що чимало людей не розуміють мене.	
22. Я не відчуваю себе в безпеці.	
23. Я часто даремно хвилююсь.	
24. Я почуваю себе незручно, коли заходжу в кімнату, де вже є люди.	
25. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною.	
26. Я себе скутим.	
27. Я впевнений, що люди розуміють все легше, ніж я.	
28. Мені здається, що зі мною повинна трапитися якась неприємність.	
29. Мене хвилює, як люди ставляться до мене.	
30. Як прикро, що я не дуже товариський.	
31. У суперечках я висловлююсь тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті.	
32. Я думаю про те, чого очікують від мене оточуючі.	
СУМА БАЛІВ	?

Обробка результатів:

Підрахуйте суму балів, яку ви набрали.

0-25 балів: Завищений рівень самооцінки призводить до деякої самовпевненості, перебільшення своєї значущості в житті інших.

25-45 балів: Адекватна самооцінка.

45 балів і вище: Низький рівень самооцінки породжує постійні переживання з приводу ставлення до себе оточуючих, сумніви, невпевненість у собі та власних вчинках.

Зробіть **висновок**, розглянувши у ньому такі питання: Яка роль самооцінки у розвитку і самовдосконаленні особистості? Як впливає неадекватна самооцінка на розвиток особистості?

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Невідома тварина» (За: Горбатов Н. С. *Практикум по психологическому исследованию: Учеб. пособие.* – Самара: Издательский дом «БАРАХ-М», 2003. – С. 141–146).

Мета: Виробити у студентів навички дослідження особистісних особливостей за допомогою графічних проєктивних методик. Досягти усвідомлення студентами причин виникнення вторинної проєкції та можливостей її уникнення.

Коротке пояснення до методики: До початку роботи студенти ознайомлюються із наступними зауваженнями:

Для роботи досліджуваному буде потрібний білий аркуш паперу, простий м'який олівець і гумка. Твердим олівцем, авторучкою і фло-мастером користуватись не дозволяється. Час, відведений на малювання, не обмежується. Звичайно досліджуваному досить 5 – 15 хвилин.

Дана методика має орієнтувальний характер. Неприпустимо робити певні висновки про особистісний розвиток досліджуваного тільки з малюнка. Необхідне комплексне вивчення особистості з допомогою інших методів дослідження.

Інтерпретація різних аспектів зображення не повинна бути категоричною. Думка повинна бути сформульована з максимальною обережністю. Недоречно буквальне трактування елементів зображення як вияву окремих рис досліджуваного. Принцип «так сказано в інструкції» у даному випадку недоречний. Ці елементи потрібно лише враховувати у комплексному дослідженні. Бесіда з досліджуваним після завершення малюнка дозволяє внести необхідні корективи в інтерпретацію.

Хід роботи : Студентам пропонується намалювати неіснуючу тварину до ознайомлення з основними принципами інтерпретації.

Інструкція: Придумайте і намалюйте неіснуючу тварину і назвіть її неіснуючим іменем.

Інтерпретація: Під час процедури аналізу зображень беруть до уваги розташування малюнка на папері, належність тварини до певного типу, співвідношення окремих частин тіла, наявність і виразність окремих деталей, характер ліній, специфіку вибраної назви.

Розташування малюнка на папері. Розглядається як виявлення самооцінки. У нормі малюнок розташований в центрі аркуша. Розташування його ближче до краю трактується як незадоволеність своїм положенням у соціумі, недостатнім визнанням з боку оточуючих (висока самооцінка). Зображення в нижній частині аркуша (що нижче,

тим виразніше), асоціюється з невпевненістю в собі, нерішучістю, незацікавленістю в підвищенні свого соціального статусу (низька самооцінка).

Належність тварини до певного типу. Традиційно зображені тварини поділяються на тих, які погрожують (хижаки), нейтральних, та тих, яким погрожують. Тип тварини інтерпретується як домінуюче у досліджуваного ставлення до свого «Я», уявлення про положення, яке він займає у світі, роль у ньому. Уподібнення тварини до людини, починаючи з надання їй положення прямоходіння, з опорою на дві лапи, людські риси обличчя, наявність одягу – усе це пояснюється емоційною незрілістю, інфантильністю.

Співвідношення окремих частин тіла. Збільшений порівняно з іншими частинами тіла розмір голови – показник високої оцінки досліджуваним ерудиції власної та в оточуючих. Рівень надійності опірної частини фігури дозволяє зробити попередні висновки про обдуманість чи поверховість суджень, аналітичність, раціональність чи, навпаки, легковажність, імпульсивність під час прийняття рішень.

Деталі зображення. Наявність значної кількості деталей, різноманітні доповнення і ускладнення малюнка можуть бути інтерпретовані як підвищена енергійність. Аналогічно оцінюється і відхід від інструкції, розміщення на площині листа багатьох неіснуючих тварин. Відсутність необхідних елементів, об'єднаність деталей, примітивність контурів стають сигналами низької енергетики, хронічних соматичних захворюваннях.

Можливі значення деталей голови. Особливу роль відводять очам. Їх вважають символом страху та тривожності людини. Ця якість підкреслюється помітним виділенням райдужної оболонки. Слід звернути увагу на наявність або відсутність вій. Вияв цієї ознаки говорить про наявність істероїдно-демонстративних рис. Досить часто – бажання зацікавити оточуючих зовнішньою привабливістю і манерою одягатись, надання великого значення зовнішній атрибутиці поведінки. Розмір вух асоціюється з рівнем зацікавленості в інформації, значимістю думки інших про себе. Характеристика *роту* тварини. Напіввідкритий рот у поєднанні з язиком при відсутності вималювання губ – схильність до великої мовної активності. Те саме з промальовкою губ може трактуватись як чуттєвість. Відкритий рот без промальювання язика і губ (особливо заштрихований) інтерпретується як легкість виникнення недовіри, побоювань. Рот з зубами – вербальна агресія, зазвичай захисна (відгиркується, захищається, грубить у відповідь на осуд). *Пишна зачіска*, грива є індикатором чут-

тевості, підкреслюють статеву належність, виявляють орієнтування на статеву роль. Пір'я пов'язані з тенденцією до самоприкрашання чи демонстративності поведінки. *Роги* – символ захисних чи агресивних потреб. Їх функція уточнюється у відповідності з іншими наступально-оборонними рисами.

Деталі тіла тварини. Надається суттєве значення наявності чи відсутності різного роду виступів на тілі (шипів, голок, панцира, щита). Це характеристика захисних від оточуючих рис – агресивності (переважають гострі кути), тривожності (затемнення чи своєрідне розмазування контурної лінії), підозріловості (коли виставлені щити, заслони, лінія подвоєна). Спрямованість такого роду захисту розкриває просторове розташування цих деталей. А саме: вгору – від вищестоящих осіб, вниз – від підлеглих, молодших, в боки або всередині тіла – недиференційований страх і готовність до самооборони у будь-яких випадках. Ступінь агресивності нерідко виявляється і прямими символами – кігті, дзьоб, жало, зуби. Акцентування сексуальних ознак (вим'я, груди, статеві органи) при людиноподібній фігурі свідчить про хворобливе ставлення до статі аж до фіксації на проблемах сексу. Іноді зустрічаються випадки «вмонтування» в тіло тварини механічних частин – постаменту, антен, пропелера тощо. Таке часто спостерігається у хворих на шизофренію.

Характер з'єднання *лап чи ніг* з корпусом (точне, охайне чи не з'єднане зовсім) співвідносять з якостями контролю за своїми висновками, рішеннями. Однотипність і односпрямованість форми ніг виявляє конформність суджень, їх банальність, стандартність.

Частини, що піднімаються *над рівнем фігури*, можуть бути функціональними чи для страху. Розміри перших пропорційні впевненості в собі, енергійності, захопленості, допитливості. Другі співвідносяться з елементами демонстративності поведінки.

Хвости виявляють ставлення до власних дій або вчинків. Спрямованість хвостів догори – позитивний відтінок цього ставлення. Спрямованість униз – негативна, пов'язана з почуттям незадоволеності собою, сумніву у правильності своїх вчинків, розкаяння, жаль.

Характер ліній. Слабка лінія (без натиску) має декілька можливих трактувань: потреба в економії енергії, ослабленість організму, наявність хронічного соматичного захворювання. Жирна лінія (з притиском) не має полярного значення. Скоріше, це вияв тривожності. Особливо показові у цьому плані різко натиснуті лінії, що проступають на інший бік паперу. При цьому необхідно звернути увагу на те, яка деталь зображена таким чином, до чого «прив'язана» тривожність.

Часті *витурання гумкою* обумовлені підвищеною тривожністю, нерішучістю, нерідко виявляють наявність сильної емоційної реакції, що асоціюється із значенням даної деталі зображення.

Специфіка вибраних назв. Традиційно виділяють такі варіанти значень назв неіснуючих тварин: Раціональне поєднання змістовних частин реальних слів – конкретність установок під час орієнтування і адаптації. Словотворення з суто науковим, часто латинізованим суфіксом – схильність до демонстрації розуму і ерудиції. Поверхневий синтез звуків без усякого осмислення – легковажне ставлення до оточуючих, перевага естетичних елементів суджень над раціональними. Іронічно-гумористичні назви – виявляється відповідне ставлення до оточуючих, зазвичай із відтінком зверхності. Об'єднання повторюваних елементів, що нагадують дитячий лепет – інфантилізм. Непомірно довга назва, утруднена для вимови – схильність до фантазування, часто захисного порядку.

V. Завдання для самоконтролю

1. Особистість – це:

- а) свідомий індивід, який займає певне положення у суспільстві і виконує певну суспільну роль;
- б) людина, яка має тверді переконання;
- в) біологічна істота, яка належить до класу ссавців;
- г) людина, яка має високий соціальний статус.

2. Індивід – це:

- а) окремо взятий представник людського роду;
- б) біологічна істота;
- в) представник певної спільноти;
- г) сукупність особливостей, які відрізняють одну людину від інших.

3. Світогляд – це:

- а) норма поведінки, що склалася історично;
- б) система знань, уявлень, переконань про світ, дійсність.
- в) особливі способи відображення дійсності;
- г) властивість високоорганізованої матерії.

4. Особистістю людина:

- а) народжується;
- б) формується в процесі взаємодії з соціальним оточенням;

- в) формується під впливом навчання;
- г) формується у діяльності.

5. Факторами становлення особистості є:

- а) лише спадковість
- б) лише середовище;
- в) спадковість та соціум;
- г) кліматичні умови.

6. Спрямованість особистості – це:

- а) процес безперервного прийняття рішень на основі зважування альтернатив поведінки;
- б) стійке й вибіркоче прагнення особистості до життєво значущих об'єктів;
- в) прагнення людини досягти певного результату, який би підтвердив особисту першість;
- г) усталена система найважливіших цільових програм особистості, яка стосується діяльності, поведінки та спілкування.

7. Психологічні властивості особистості – це:

- а) вроджені властивості, які мають ситуативний характер;
- б) відносно постійні, стійкі властивості, які формуються в процесі індивідуального життя і діяльності;
- в) риси особистості, які виявляють стійке вибіркоче ставлення особистості до навколишнього;
- г) людські задатки, риси темпераменту і характеру.

8. Система всіх видів спонукань (потреби, мотиви, цілі, установки), які регулюють поведінку і діяльність людини, утворюють сферу:

- а) структури особистості;
- б) самосвідомості;
- в) мотивації;
- г) домагань.

9. Вітчизняна психологія стверджує, що джерелом активності особистості є:

- а) вроджені інстинкти, спільні з тваринними предками;
- б) потреби, які не є вродженими, а виникають і розвиваються у процесі взаємодії людини з соціальним середовищем;
- в) вроджена потреба у самоствердженні.

10. До складу когнітивного компоненту самосвідомості входять:
- а) самосвідомість, уявлення про власні якості, можливості;
  - б) амоставлення, самоповага, самолюбство;
  - в) самооцінка, саморегуляція.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Лист своєму «Я» За: Семиченко В. А. Психологія педагогічної ждїяльності: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2004. – С. 246–248).

Виконання вправи дозволяє активізувати могутній резерв людини – її несвідоме. Написання листа буває ефективним тоді, коли люди знаходяться в ситуації життєвих змін, переживають почуття невпевненості, внутрішнього конфлікту, коли їм необхідно прийняти важливе рішення тощо. У листі людина звертається до тієї своєї внутрішньої інстанції, яка називається по-різному: внутрішнє «Я», самість, несвідоме тощо.

Інструкція. Коли у нас виникають проблеми, ми можемо звернутися по допомогу до нашого внутрішнього ества (сутності). Щоб зробити це, Ви можете зараз написати листа своєму «Я». Цим самим Ви звертаєтесь до свого несвідомого і даєте йому знати про те, що готові прийняти його допомогу. Опишіть свої проблеми, проаналізуйте всі плюси й мінуси можливих рішень. Опишіть також свої почуття й почуття інших людей, які залучені до цих проблем.

Відповідь може прийти до вас різними шляхами. Іноді вона приходить уже під час написання листа або одразу після цього. Іноді вона приходить через декілька днів. Несподівано ми розуміємо, що вже знаємо, що робити. Буває і так, що проблема несподівано для нас самих втрачає свою значущість. Це означає, що наше несвідоме попрацювало з нею непомітно для нас. Іноді це відбувається під час сну. Часом відповідь приносить наша спонтанна дія. Часом нам дають відповідь слова якої-небудь людини, думка, яка зустрілася в книзі, та чи інша подія тощо. Усе це діє як каталізатор на процеси, які уже відбуваються всередині нас.

VII. Література

1. *Фрейджер Р, Фейдимен Д.* Личность: теории, эксперименты, упражнения. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 864 с.
2. *Клонингер С.* Теории личности: познание человека. – СПб.: Питер, 2003. – 720 с.

3. *Мадди Сальваторе Р.* Теорії личности: сравнительный анализ / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2002. – 539 с.
4. *Аверин В. А.* Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова А., 1999. – 89 с.
5. Психология личности. Тексты / Под ред. Гиппенрейтер Ю. Б., Пузырёв А. А. – М.: Изд. МГУ, 1982. – 288 с.
6. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Романова В. Я., Гиппенрейтер Ю. Б. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 320 с.
7. Психология эмоций. Тексты / Под ред. Вилюнаса В. К., Гиппенрейтер Ю. Б. – М.: Изд. МГУ, 1984. – 288 с.
8. Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. и общая ред. Реана А. А. – СПб.: Питер, 2000. – 320 с. (Серия «Хрестоматия по психологии»).
9. Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Куликов В. В. – СПб.: Питер, 1999. – 480 с. (Серия «Хрестоматия по психологии»).
10. Основы психології / За заг. ред. Киричука О. В., Роменця В. А. – К.: Либідь, 1995. – 630 с.
11. *Немов Р. С.* Психология. В двух кн. – Кн. 1. Общие основы психологии. – М.: Просвещение. 1994. – 576 с.
12. *Роменець В. А.* Історія психології ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.

Тема 2

КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ФРЕЙДИЗМУ І НЕОФРЕЙДИЗМУ

Хід заняття

І. Обговорення теоретичних питань

1. Теорія особистості З. Фрейда.
2. Аналітична психологія К. Юнга.
3. Індивідуальна психологія А. Адлера.

4. Соціокультурна психологія Карен Хорні
5. Гуманістичний психоаналіз Е. Фромма.
6. Епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: інстинкт, не-свідоме, Персона, Тінь, Аніма-Анімус, Самість. Ід, Его, Супер-его, психосексуальний розвиток особистості, регресія, раціоналізація, захисні механізми, витіснення. сублимація, лібідо, пубертатний період, архетип, колективне несвідоме, почуття неповноцінності, захисні стратегії, корінна тривога, екзистенціальні потреби.

III. Виконання завдань

Завдання 1

Із поданих понять виберіть ті, які належать до концепції психоаналізу:

Свідомість, внутрішній конфлікт, Персона, Его, Тінь, Аніма-Анімус, Самість, цілісність психічного життя, прагнення до домінування, безсвідоме, потреба самоактуалізації, Ід, соціальна приналежність, сновидіння, невротичні потреби, психосексуальний розвиток особистості, регресія, соціальний інтерес, раціоналізація, Супер-его, комплекс неповноцінності, захисні механізми, сублимація, інстинкт, лібідо, латентний період, архетипи, невротичний розвиток, неусвідомлені мотиви, колективне несвідоме, внутрішній конфлікт, витіснення.

Завдання 2

Виберіть твердження, яке, на Вашу думку, найбільш чітко передає розуміння несвідомого у психоаналізі:

1. Несвідоме – це ті процеси, на які не спрямована увага людини;
2. Несвідоме – це переживання, які подавлені свідомістю, проти яких свідомість висуває міцні бар'єри;
3. Несвідоме – це автоматизовані дії, які людина виконує не задумуючись.

Завдання 3

Замість крапок вставте у текст пропущені слова, які допоможуть Вам правильно зрозуміти визначення психоаналізу та його структуру:

Психоаналіз – це терапія ..... Він складається із послідовних етапів: пошук осередку виникнення проблеми (.....), розкриття проблеми (перебудова інформації в ..... форму), переосмислення і переоцінка проблеми (зміна системи установок), усвідомлення нової значимості події та ..... (ліквідація осередку збудження).

Завдання 4

Сформулюйте кілька гіпотетичних припущень з приводу того, що думали відомі персонологи про себе та інших, виходячи з їхніх теоретичних концептуальних підходів до особистості.

Завдання 5

Фрейд порівнював співвідношення «Я» і «Воно» із конем і вершником. Вершник повинен стримувати і направляти коня, інакше він сам може загинути, але рухається вершник тільки завдячуючи коню. Який із символів «Я» чи «Воно» втілював Фрейд у образі вершника, а який у образі коня?

Завдання 6

З якими захисними механізмами пов'язані наступні вчинки і способи поведінки людей:

1. Під час масового соціологічного дослідження дорослим людям задали питання, чи переконливо подіяли на них матеріали преси, у яких лікарі доводять, що паління призводить до захворювання на рак легенів. Позитивну відповідь дали 68% людей, які не палять і лише 14% тих, які палять.

2. «...Маслова ніколи не згадувала про Нехлюдова. Це було дуже боляче. Навіть у снах вона ніколи не бачила Нехлюдова. Їй потрібно було забути про все, щоб не стати безумною» (Л.Толстой. «Воскресіння»)

3. Хлопчик хоче бути схожим на батька і тим самим заслужити його любов і повагу.

4. Людина похилого віку, яка у свій час не мала змоги навчатись у ВНЗ, при першій нагоді демонструє свою зневагу до вищої освіти.

5. В Японії у коридорах фірм стоїть макет начальника. Підлеглі можуть підійти і висловити усе, що вони про нього думають, навіть побити макет.

6. Працівник, який вчасно не підготував важливий звіт, виправдовує свою затримку, звинувачуючи деяких колег.

7. Родіон Розкольніков, герой роману Ф. Достоевського «Злочин і покарання», виправдовує вбивство старої лихварки тим, що жертва – мерзенна людина і гроші їй не потрібні.

8. Підлеглий постійно забуває прізвище свого начальника.

9. Підлеглий, якого часто тероризує начальник, деспотично поводить у власній сім'ї.

10. Студент, який погано склав черговий іспит, заспокоює себе тим, що звинувачує викладача в надлишковій прискіпливості саме до нього.

11. Підліток, якого на уроці насварила вчителька, під час перерви почав знущатись над слабшим однокласником.

12. Колеги, які посварились декілька років тому, не розмовляють, не вітаються і стараються навіть не дивитись один на одного.

IV. Лабораторна робота

Виконання методики «Механізми психологічного захисту» (За: В. Д. Федоров. *Ваш психологічний профіль / ч. 1. Характерологічні риси особистості.* – Хмельницький ІППО, 2004. – С. 44–48).

Мета: діагностика механізмів психологічного захисту. Вимірюються вісім видів захисних механізмів: витіснення, заперечення, заміщення, компенсація, гіперкомпенсація, проекція, раціоналізація і регресія. Кожному з цих захисних механізмів відповідають твердження, які характеризують особистісні реакції людини у різних ситуаціях. На основі відповідей будується профіль захисної структури досліджуваного.

Інструкція: кожне твердження Ви повинні оцінити з позиції «так» чи «ні», в залежності від того, що більше відповідає Вашим особистісним якостям. Найбільш цікавою є Ваша перша реакція.

Текст опитувальника

1. Зі мною дійти до згоди дуже легко.
2. Я сплю довше, ніж більшість людей, яких я знаю.
3. У моєму житті завжди була людина, на яку мені хотілося бути схожим.
4. Під час лікування я намагаюся довідатися, яка мета кожної дії лікаря.
5. Якщо я чогось хочу, то не можу дочекатися хвилини, коли моє бажання збудеться
6. Я легко червонію.
7. Одне з найбільших моїх достоїнств — це уміння володіти собою.
8. Іноді в мене з'являється бажання пробити стіну кулаком.

9. Я легко виходжу з рівноваги.
10. Якщо мене в юрбі хтось штовхне, то я готовий його убити.
11. Я рідко запам'ятовую свої сни.
12. Мене дратують люди, які керують іншими.
13. Я часто буваю нібито не в своїй тарілці.
14. Я вважаю себе винятково справедливою людиною.
15. Чим більше я купую речей, тим стаю щасливішим.
16. У своїх мріях я завжди в центрі уваги оточуючих.
17. Мене жахає навіть думка про те, що мої рідні можуть розгулювати вдома без одягу.
18. Мені говорять, що я хвалько.
19. Якщо хтось мною нехтує, то в мене з'являється думка про самогубство.
20. Майже всі мною захоплюються.
21. Буває так, що я в гніві щось ламаю чи б'ю.
22. Мене дуже дратують люди, які брешуть.
23. Я завжди звертаю увагу на позитивну сторону життя.
24. Я прикладаю багато старань і зусиль, щоб змінити свою зовнішність.
25. Іноді мені хочеться, щоб атомна бомба знищила світ.
26. Я людина, у якої немає забобонів.
27. Мені говорять, що я буваю занадто імпульсивним.
28. Мене дратують люди, які стараються здаватися кращими, ніж вони є.
29. Дуже не люблю недобррозичливих людей.
30. Я завжди боюся, що когось можу скривдити.
31. Я з тих, хто рідко плаче.
32. Мабуть, я багато палю.
33. Мені дуже важко розлучатися з тим, що мені належить.
34. Я погано пам'ятаю обличчя.
35. Я іноді бачу еротичні сни.
36. Я важко запам'ятовую нові прізвища.
37. Якщо мені хтось заважає, то я скаржуся на це іншим людям.
38. Навіть якщо я знаю, що моя думка правильна, я готовий вислухати думку інших.
39. Люди мені ніколи не набридають.
40. Мені важко всидіти на одному місці навіть незначний час.
41. Я мало що можу згадати зі свого дитинства.
42. Я тривалий час не помічаю негативних рис у інших людей.

43. Я вважаю, що не варто дарма хвилюватися, а краще спокійно усе обміркувати.
44. Люди вважають мене надто довірливим.
45. Люди, які за допомогою скандалу домагаються своїх цілей, мені неприємні.
46. Я намагаюсь не думати про погане.
47. Я ніколи не втрачаю оптимізму.
48. Перед тим, як вирушити у подорож, я намагаюсь усе спланувати до дріб'язків.
49. Іноді я розумію, що серджуся на інших надміру.
50. Коли справи йдуть не так, як мені потрібно, я стаю похмурим.
51. Коли я сперечаюся, то мені приємно вказувати іншому на помилки в його міркуваннях.
52. Я легко приймаю кинутий мені виклик.
53. Мене виводять із рівноваги непристойні фільми.
54. Я засмучуюся, коли на мене ніхто не звертає уваги.
55. Інші вважають, що я байдужа людина.
56. Після прийняття рішення мене часто охоплює сумнів.
57. Якщо хтось піддає сумніву мої можливості, то мене охоплює злість.
58. Коли я за кермом, у мене часто виникає бажання розбити чужий автомобіль.
59. Багато людей виводять мене із рівноваги своїм егоїзмом.
60. У подорож я часто беру з собою якусь роботу.
61. Від деяких харчових продуктів мене нудить.
62. Я гризу нігті.
63. Інші говорять, що я уникаю проблем.
64. Я люблю випити.
65. Від непристойних жартів я ніяковію.
66. Я іноді бачу сни з неприємними подіями і речами.
67. Я не люблю кар'єристів.
68. Я часто говорю неправду.
69. Порнографія викликає в мене відразу.
70. Неприємності в моєму житті часто виникають тому, що у мене поганий характер.
71. Понад усе не люблю лицемірних, нещирих людей.
72. Я ненавиджу людей, які мене обманюють.
73. Звістки про трагічні події не викликають у мене хвилювання.
74. Доторкаючись до чогось липкого і слизького, я відчуваю огиду.
75. Коли в мене гарний настрій, то я поводжусь як дитина.

76. Я думаю, що сперечатися з людьми з-за дрібниць не варто.
 77. Небіжчики не викликають у мене ніякого страху.
 78. Я не люблю тих, хто завжди намагається бути в центрі уваги.
 79. Багато людей викликають у мене роздратування.
 80. Митися не у своїй ванні мені огидно.
 81. Я через силу вимовляю непристойні слова.
 82. Я дратуюся, якщо людина не виправдала моєї довіри.
 83. Я хочу, щоб мене вважали сексуально привабливим.
 84. У мене таке враження, що я ніколи не закінчую розпочаті справи.
 85. Я завжди намагаюся добре вдягатися, щоб виглядати більш привабливо.
 86. Мої моральні правила кращі, ніж у більшості моїх знайомих.
 87. У суперечці я краще володію логікою, аніж мої співрозмовники.
 88. Люди, позбавлені моралі, мене відштовхують.
 89. Я починаю лютувати, якщо хтось мене зачепить.
 90. Я часто закохуюся.
 91. Інші вважають, що я надто об'єктивний.
 92. Я залишаюся спокійним, коли бачу закривавлену людину.

Обробка результатів: Вісім егозахисних механізмів формують вісім окремих шкал, числові значення яких виводяться з числа позитивних відповідей на визначені твердження. Рівень виявлення кожного психологічного захисту вираховується за формулою: $КН = (n : N) 100\%$, де n – число позитивних відповідей за шкалою відповідного психологічного захисту, N – число усіх тверджень цієї шкали. Загальний рівень психологічного захисту вираховується за формулою: $КНЗ = (n : 92) 100\%$, де n – сума усіх позитивних відповідей.

Назви захистів	Номери тверджень	№
Витіснення	6, 11, 31, 34, 36, 41, 55, 73, 77, 92	10
Регресія	2, 5, 9, 13, 27, 32, 35, 40, 50, 54, 62, 64, 68, 70, 72, 75, 84	17
Заміщення	8, 10, 19, 21, 25, 37, 49, 58, 76, 89	10
Заперечення	1, 20, 23, 26, 39, 42, 44, 46, 47, 63, 90	11
Проекція	12, 22, 28, 29, 45, 59, 67, 71, 78, 79, 82, 88	12
Компенсація	3, 15, 16, 18, 24, 33, 52, 57, 83, 85	10

Гіперкомпенсація	17, 53, 61, 65, 66, 69, 74, 80, 81, 86	10
Раціоналізація	4, 7, 14, 30, 38, 43, 48, 51, 56, 60, 87, 91	12

V. Завдання для самоконтролю

1. Із поданих понять виберіть ті, які належать тільки до концепції психоаналізу:

- а) інстинкт, Ід, Его, Супер-его, раціоналізація, лібідо;
- б) архетип, Ід, Его, Супер-его, сублимація, самореалізація;
- в) колективне несвідоме, Ід, Его, Супер-его, витіснення, соціальний інтерес;

2. З якими захисними механізмами пов'язані наступні вчинки і способи поведінки людей: «Виявлено, що скупі люди схильні помічати скупість інших, агресивні – жорстокість інших»:

- а) раціоналізація;
- б) проєкція;
- в) заперечення;
- г) витіснення.

3. З якими захисними механізмами пов'язані наступні вчинки і способи поведінки людей: «Під час масового соціологічного дослідження дорослим людям задали питання, чи переконливо подіяли на них матеріали преси, у яких лікарі доводять, що паління призводить до захворювання на рак легенів. Позитивну відповідь дали 68% людей, які не палять і лише 14% тих, які палять»:

- а) регресія;
- б) сублимація;
- в) заперечення;
- г) проєкція.

4. Назвіть прізвище вченого, який виявив, що людина одночасно проходить як стадії психосоціального розвитку так і стадії розвитку его, та довів, що розвиток особистості продовжується все життя і кожна стадія розвитку може мати як позитивний, так і негативний результат:

- а) Е. Еріксон;
- б) К. Юнг;
- в) А. Адлер;
- г) К. Хорні.

5. Праці «Психологічні типи», «Архетипи і колективне несвідоме» написані:

- а) З. Фрейдом;
- б) К. Юнгом;
- в) А. Адлером;
- г) К. Хорні.

6. Базова і найдавніша структура психічного життя особистості у якій зосереджені інстинктивні, примітивні, спадкові аспекти особистості, яка є скарбницею примітивних інстинктивних прагнень, емоцій, спогадів, забутих дитячих образ, травм, ворожих ставлень до своїх батьків, невітлених сексуальних бажань у психоаналізі носить назву:

- а) Ід;
- б) Архетип;
- в) Его;
- г) Суперего.

7. Карен Хорні стверджувала, що в структурі особистості домінують не інстинкти агресії або лібідо, а несвідоме почуття тривоги, занепокоєння, яке пов'язане з почуттям самотності і безпорадності, що «є у дитини у потенційно ворожому їй світі». Таке почуття отримало назву:

- а) витіснення;
- б) невротична тривога;
- в) корінна тривога;
- г) дитяча тривожність.

8. Визначте, хто з психологів надавав великого значення позиції дитини в сім'ї (порядку народження) для розвитку її подальшого стилю життя та способу вирішення життєвих проблем:

- а) З. Фрейд;
- б) К. Юнг;
- в) А. Адлер;
- г) К. Хорні.

9. Визначте, хто з психологів виділяє три основні види психологічного захисту, в основі яких лежить задоволення певних невротичних потреб і вважає, що захист людина знаходить або в прагненні «до людей», або в прагненні «проти людей», або в прагненні «від людей»:

- а) З. Фрейд;

- б) К. Юнг;
- в) А. Адлер;
- г) К. Хорні.

10. Захисний механізм, який забезпечує людині можливість повернення на більш ранню стадію психосексуального розвитку, де відбулось блокування енергії лібідо:

- а) регресія;
- б) сублімація;
- в) заперечення;
- г) проєкція.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Формування навичок глибинної психокорекції. Аналіз проєкції» (За: Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2006. – С. 157–158).

Виберіть людину, з якою Вам у даний час тяжко спілкуватись, яку Ви не любите. Опишіть позитивні і негативні риси характеру, зовнішності, оточення цієї людини. Проаналізуйте список з погляду психоаналізу, обґрунтуйте причини проєкції власних негативних рис на іншу людину і неприйняття іншої особистості внаслідок неусвідомленої дії захисних механізмів.

Вправа «Аналіз взаємовідносин з оточуючими і усвідомлення їх зв'язку зі ставленням до батьків»

Складіть список людей, яких Ви дуже сильно любите (без батьків). Чоловіків і жінок перерахуйте окремо. Опишіть позитивні і негативні риси кожного зі списку. Зверніть увагу на те, чи є щось схоже і відмінне у даних характеристиках. Запишіть, що саме Ви помітили. Чи існують деякі риси, спільні для чоловіків і жінок у Вашому списку?

Складіть список позитивних і негативних рис характеру Ваших батьків, якими Ви їх бачили у дитинстві. Порівняйте і проаналізуйте список характерних рис Ваших батьків зі списком, у якому фігурують люди, що мають для Вас велике значення.

VII. Література

1. Адлер А. Лекции по аналитической психологии. – К.: Ваклер, 1996. – 282 с.

2. *Лакан Ж.* Функция и поле речи языка в психоанализе. – М.: Гнозис, 1995. – 192 с.
3. *Лейбин В. М.* Фрейд, психоанализ и современная западная философия. – М.: Политиздат, 1990. – 397 с.
4. *Лисина М. И.* Влияние отношений с близкими взрослыми на развитие ребенка раннего возраста // Лишенные родительского попечительства. – М., 1991. – С.37 – 47.
5. *Фигдор Г.* Психоаналитическая педагогика. – М.: Издательство Института психотерапии, 2000. – 288 с.
6. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1991. – 456 с.
7. *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М. Прогресс, 1989. – 272 с.
8. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М.: Прогресс, 1993. – 480 с.
9. Хрестоматия по глубинной психологии / Ред. Л. А. Хегай. – М.: ЧеРо, 1996. – 248 с.
10. *Эриксон Э. Г.* Детство и общество. – СПб.: Ленато, Университет. книга, 1996. – 592 с.
11. *Юнг К. Г.* Архетип и символ. – М. Ренессанс, 1991. – 304 с.
12. *Яценко Т. С.* Основы глибинної психокорекції: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.

Тема 3

ДИСПОЗИЦІЙНИЙ НАПРЯМ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Хід заняття

I. Обговорення теоретичних питань

1. Загальна характеристика диспозиційного напрямку у психології особистості.
2. Диспозиційна теорія особистості Гордона Оллпорта.
3. Теорія типів особистості Ганса Айзенка.
4. Структурна теорія рис особистості Раймонда Кеттела.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: риси особистості, факторний аналіз, пропріум, загальні риси, індивідуальні риси, кардинальні диспозиції, центральні диспозиції, поверхові риси, базові риси, зріла особистість, екстраверсія, інтроверсія, нейротизм, синтальність.

III. Виконання завдань

Завдання 1

Визначте, до якої теорії належить даний фрагмент. Хто її автор? Які поняття використовує ця теорія для аналізу особистості? Які аспекти особистості вона вивчає? Перелічіть відомі Вам поняття та аспекти особистості, важливі у контексті даної теорії. Розкрийте переваги та недоліки підходу у порівнянні з іншими.

1. Зрілі особистості характеризуються функціонально автономною поведінкою, що мотивована усвідомленими процесами. Незрілі ж особистості мотивовані переважно неусвідомлюваними мотивами, що виникають з дитячих травматичних переживань.

2. Студенти – екстраверти та інтроверти – ставлять різні вимоги до тих умов, у яких вони почуваються комфортно в навчальній діяльності. Екстраверти частіше відвідують бібліотеку, люблять готуватися там, оскільки мають потребу в зовнішніх стимулах. Під час занять в бібліотеці вони надають перевагу високому рівню шуму та спілкування, люблять займати місця в найбільш людних залах. При цьому вони частіше роблять перерви під час підготовки. Інтроверти в бібліотеці вибирають для себе тихі закутки, де можна усамітнитися.

3. Кожний практикуючий психолог – фактично розумний спостерігач людської природи й історії людського життя – розуміє, що стан людини у кожний момент визначає її поведінку такою ж мірою, як і її риси.

Завдання 2

У поданому нижче тексті безсистемно перераховані основні риси психологічних типів, виділені Г.Айзенком. Ви повинні сформувати групу із чотирьох учасників, розподілити між собою завдання, проаналізувати текст і заповнити таблицю за поданою формою.

	<i>Стабільний</i>	<i>Невротичний</i>
<i>Інтроверт</i>		
<i>Екстраверт</i>		

Текст: Спокійний, врівноважений, ранимий, неспокійний, товариський, контактний, пасивний, тихий, турботливий, уважний, песимістичний, замкнутий, неконтактний, лідер, безтурботний, веселий, оптимістичний, активний, імпульсивний, надійний, контрольований, миролюбивий, легко піддається змінам настрою, тривожний, ригідний, розсудливий, поступливий, реактивний, балакучий, агресивний, збудливий, непостійний.

Завдання 3

Чим відрізняються підходи Г. Оллпорта, Г. Айзенка і Р. Кеттела до класифікації рис особистості? Наведіть приклади, які ілюструють розуміння кожного з цих теоретиків терміна «риси особистості». Чи погоджуються ці троє теоретиків з тим, що поведінка людини визначається взаємодією рис особистості з ситуацією.

Завдання 4

Виберіть будь-яку людину, яку Ви добре знаєте і перерахуйте її суттєво важливі індивідуальні характеристики. Чи є ці характеристики тим, що Г. Оллпорт розуміє як «центральні диспозиції»? Чим корисна концепція центральних диспозицій у повсякденному житті?

Завдання 5

Перерахуйте шість характеристик «зрілої особистості». Як ці характеристики відповідають Вашому власному уявленню про складові здорової особистості. Чи можете Ви назвати деяку особливість, яка могла би бути у здорової особистості, але є не сумісною з шести характеристиками Г.Оллпорта?

Завдання 6

Чи погоджуєтесь Ви з Г. Айзенком у тому, що за основні особливості людської поведінки відповідальні головним чином три основні риси (типи) індивіда? Чи погоджуєтесь Ви, що індивідуальні варіації у кожному діапазоні рис відображають нейрофізіологічні відмінності?

IV. Лабораторна робота

Виконання методики «П'ять рис особистості» (За: Дуткевич Т. В., Яцюк В. А. Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій та практикум): Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Друк ПП Буйницький О. А., 2006. – С. 196–201).

Коротке пояснення: П'ятифакторна модель структури рис особистості допомагає створити повний психологічний портрет особистості, що є цінним для психодіагностики та професійної орієнтації. Усі п'ять рис відзначаються достатньою стабільністю в житті дорослої людини.

Інструкція: Опитувальник складається з 60 тверджень. Уважно прочитайте кожне з них. Біля кожного твердження обведіть кружечком відповідь, яка найкраще висловлює Вашу думку. Відповіді для зручності помічені числами, які мають наступні значення:

- 1 – рішуче не погоджуюсь, або твердження є повністю неправильним;
- 2 – не погоджуюсь, або твердження є швидше неправильним;
- 3 – власна думка відсутня або сумніваюсь чи є твердження справедливим чи ні;
- 4 – погоджуюсь, або вважаю твердження швидше справедливим;
- 5 – рішуче погоджуюсь або вважаю твердження цілком справедливим.

Текст опитувальника:

1. Не належу до осіб, які постійно невдоволені
2. Люблю, коли навкруг мене багато людей
3. Не люблю витрачати час на мрії
4. Намагаюсь бути ввічливим до кожного, кого зустрічаю
5. Утримую свої речі у порядку та чистоті
6. Часто почуваюсь гірше за інших
7. Мене легко розсмішити
8. У роботі користуюсь перевіреними способами
9. Часто потрапляю у конфлікти з родичами чи колегами
10. Можу мобілізуватися, щоб завершити справу вчасно
11. Коли перебуваю у стані стресу, то часом почуваюсь так, ніби маю розвалитись на шматочки
12. Не належу до зовсім безтурботних осіб
13. Мене цікавить прекрасне у мистецтві та природі
14. Дехто вважає мене самозакоханою (им) і егоїстичною (им)
15. Я не дуже послідовний(а)

16. Рідко почуваюсь самотнім чи пригніченим
17. Полюбляю розмовляти з людьми
18. Вважаю, що дозвіл учням мати свої, протилежні погляди, призводить до їх помилок і плутанини у думках
19. Краще співпрацював(ла) би з людьми, ніж суперничав(ла) би з ними
20. Намагаюсь старанно виконувати отримані завдання
21. Часто почуваюсь напруженим і знервованим
22. Люблю бути там, де щось відбувається
23. Поезія впливає на мене слабо, або зовсім не впливає
24. Маю схильність скептично і цинічно ставитись до намірів інших
25. Маю чітко визначені цілі і систематично працюю над їх досягненням
26. Іноді відчуваю втрату власної цінності
27. Звик працювати на самоті
28. Люблю куштувати нові і екзотичні страви
29. Вважаю, що більшість людей використовує інших, якщо їм це дозволяється
30. Довго готуюсь перед тим, як розпочати роботи
31. Рідко почуваюсь враженим чи зляканим
32. Часто відчуваю надміру енергії
33. Рідко помічаю настрої чи почуття оточуючих
34. Більшість людей, яких знаю, люблять мене
35. Тяжко працюю, щоб реалізувати свої цілі
36. Часто відчуваю злість з приводу того, що інші мене не розуміють
37. Я веселий та життєрадісний
38. Вважаю, що при прийнятті моральних рішень слід звертатись до релігійних авторитетів
39. Дехто вважає мене холодним і корисним
40. У виконанні свого обов'язку на мене можна покластися
41. Досить часто, коли справи не ладяться, почуваюсь розчарованим і самотнім
42. Я не оптиміст
43. Іноді, коли читаю вірші або оглядаю витвори мистецтва, то відчуваю «мурашки» по шкірі та душевний підйом
44. Я твердий і непоступливий у своїх принципах
45. Іноді не заслуговую довіри і поваги
46. Рідко буваю зажуреним і пригніченим

47. Мое життя проходить у швидкому темпі
 48. Мене мало цікавлять явища живого і неживого світу
 49. Як правило, намагаюсь відгукуватись на запити і почуття інших
 50. Я діяльна особа, яка завжди закінчить розпочату справу
 51. Часто почувають безпорадним і потребую когось, хто розв'язав би мої проблеми
 52. Я дуже активний(а)
 53. Маю сильні інтелектуальні потреби
 54. Якщо когось не люблю, то даю йому це зрозуміти
 55. Здається, що мені не вдається зорганізувати себе
 56. Іноді мені так соромно, що хочеться десь сховатись
 57. Хотів би краще йти своїм шляхом, ніж керувати іншими
 58. Часто мені приносить задоволення розмірковування чи вирішення абстрактних задач
 59. У разі потреби можу маніпулювати іншими, щоб досягти бажаного
 60. Прагну до досконалості у всьому, що роблю.

Ключ:

№ п/п	Нейротизм	Екстраверсія	Відкритість новому	Готовність до співпраці	Старнність Сумлінність
1	4-3-2-1-0				
2		0-1-2-3-4			
3			4-3-2-1-0		
4				0-1-2-3-4	
5					0-1-2-3-4
6	0-1-2-3-4				
7		0-1-2-3-4			
8			4-3-2-1-0		
9				4-3-2-1-0	
10					0-1-2-3-4
11	0-1-2-3-4				
12		4-3-2-1-0			
13			0-1-2-3-4		
14				4-3-2-1-0	
15					4-3-2-1-0
16	4-3-2-1-0				
17		0-1-2-3-4			
18			4-3-2-1-0		
19				0-1-2-3-4	

20					0-1-2-3-4
21	0-1-2-3-4				
22		0-1-2-3-4			
23			4-3-2-1-0		
24				4-3-2-1-0	
25					0-1-2-3-4
26	0-1-2-3-4				
27		4-3-2-1-0			
28			0-1-2-3-4		
29				4-3-2-1-0	
30					4-3-2-1-0
31	4-3-2-1-0				
32		0-1-2-3-4			
33			4-3-2-1-0		
34				0-1-2-3-4	
35					0-1-2-3-4
36	0-1-2-3-4				
37		0-1-2-3-4			
38			4-3-2-1-0		
39				4-3-2-1-0	
40					0-1-2-3-4
41	0-1-2-3-4				
42		4-3-2-1-0			
43			0-1-2-3-4		
44				4-3-2-1-0	
45					4-3-2-1-0
46	4-3-2-1-0				
47		0-1-2-3-4			
48			4-3-2-1-0		
49				0-1-2-3-4	
50					0-1-2-3-4
51	0-1-2-3-4				
52		0-1-2-3-4			
53			0-1-2-3-4		
54				4-3-2-1-0	
55					4-3-2-1-0
56	0-1-2-3-4				
57		4-3-2-1-0			
58			0-1-2-3-4		
59				4-3-2-1-0	
60					0-1-2-3-4

Обробка результатів: Структура опитувальника включає 12 тверджень на визначення кожної особистісної властивості: невротич-

ності, екстраверсії, відкритості до нового, готовності до співпраці і сумлінності. Таблиця дозволяє перевести відповіді у бали. Відповіді розміщуються у постійному порядку: 1-2-3-4-5, їм виставляють бали 0-1-2-3-4 або 4-3-2-1-0 залежно від того, як зазначено у відповідній клітинці Таблиці. Сума балів до кожної риси особистості свідчить про її вираженість у опитуваного.

Таблиця 1. Жінки, вік: 15-19 років

1	0-8	0-13	0-17	0-14	0-12
2	9-12	14-18	18-20	15-18	13-15
3	13-16	19-23	21-23	19-22	16-20
4	17-20	24-27	24-26	23-25	21-23
5	21-24	28-30	27-29	26-28	24-27
6	25-29	31-33	30-33	29-30	28-31
7	30-33	34-37	34-36	31-33	32-35
8	34-36	38-40	37-39	34-35	36-38
9	37-39	41-42	40-41	36-38	39-41
10	40-48	43-48	42-48	39-48	42-48

Таблиця 2. Жінки, вік: 20-29 років

1	0-9	0-12	0-17	0-19	0-12
2	10-14	13-16	18-20	20-22	13-18
3	15-18	17-20	21-22	23-24	19-20
4	19-22	21-24	23-25	25-27	21-24
5	23-26	25-27	26-28	28-29	25-28
6	27-30	28-31	29-32	30-31	29-32
7	31-34	32-34	33-36	32-34	33-35
8	35-37	35-37	37-40	35-37	36-37
9	38-41	38-40	41-43	38-40	38-39
10	42-48	41-48	44-48	41-48	40-48

Таблиця 3. Жінки, вік: 30-39 років

1	0-8	0-13	0-15	0-19	0-19
2	9-11	14-18	16-18	20-22	20-23
3	12-14	19-20	19-21	23-26	24-26
4	15-19	21-24	22-23	27-28	27-30
5	20-22	25-28	24-25	29-32	31-33
6	23-26	29-31	26-29	33-34	34-36
7	27-30	32-33	30-32	35-36	37-39
8	31-34	34-37	33-36	37-39	40-41
9	35-42	38-39	37-39	40-41	42-44
10	43-48	40-48	40-48	42-48	45-48

Таблиця 4. Жінки, вік: 40-49 років

1	0-11	0-14	0-16	0-19	0-18
2	12-13	15-16	17-18	20-24	19-22
3	14-16	17-19	19-20	25-26	23-26
4	17-19	20-23	21-22	27-29	27-30
5	20-22	24-26	23-25	30-31	31-33
6	23-26	27-29	26-27	32-34	34-35
7	27-30	30-32	28-30	35	36-38
8	31-33	33-35	31-33	36-38	39-41
9	34-36	36-38	34-37	39	42-44
10	37-48	39-48	38-48	40-48	45-48

Таблиця 5. Жінки, вік: 50-80 років

1	0-9	0-10	0-15	0-18	0-18
2	10-12	11-16	16-17	19-22	19-22
3	13-17	17-19	18-20	23-25	23-25
4	18-21	20-23	21	26-27	26-29
5	22-24	24-26	22-24	28-30	30-33
6	25-26	27-29	25-27	31-33	34-36
7	27-30	30-33	28-30	34-36	37-38
8	31-35	34-35	31-33	37-38	39-41
9	36-40	36-41	34-36	39-41	42-47
10	41-48	42-48	37-48	42-48	48

Таблиця 1. Чоловіки, вік: 15-19 років

1	0-5	0-14	0-16	0-12	0-11
2	6-10	15-17	17-19	13-16	12-15
3	11-13	18-21	20-22	17-20	16-20
4	14-17	22-25	23-24	21-23	21-23
5	18-21	26-28	25-28	24-26	24-27
6	22-25	29-32	29-31	27-29	28-30
7	26-29	33-35	32-35	30-31	31-34
8	30-33	36-39	36-39	32-34	35-38
9	34-37	40-42	40-42	35-36	39-41
10	38-48	43-48	43-48	37-48	42-48

Таблиця 2. Чоловіки, вік: 20-29 років

1	0-6	0-14	0-15	0-15	0-15
2	7-10	15-17	16-18	16-18	16-18
3	11-13	18-20	19-22	19-22	19-22
4	14-16	21-24	23-25	23-25	23-25
5	17-20	25-28	26-28	26-28	26-28
6	21-23	29-30	29-31	29-30	29-32
7	24-28	31-33	32-35	31-32	33-35
8	29-31	34-36	36-38	33-35	36-38
9	32-34	37-39	39-42	36-37	39-42
10	35-48	40-48	43-48	38-48	43-48

Таблиця 3. Чоловіки, вік: 30-39 років

1	0-6	0-13	0-14	0-17	0-17
2	7-8	14-15	15-17	18-20	18-20
3	9-10	16-19	18-20	21-24	21-25
4	11-14	20-23	21-22	25-27	26-29
5	15-18	24-26	23-25	28-30	30-32
6	19-22	27-29	26-28	31-33	33-36
7	23-27	30-32	29-32	34-35	37-40
8	28-35	33-35	33-35	36-39	41-42
9	36-39	36-38	36-37	40-42	43-44
10	40-48	39-48	38-48	43-48	45-48

Таблиця 4. Чоловіки, вік: 40-49 років

1	0-6	0-13	0-16	0-17	0-18
2	7-10	14-15	17	18-21	19-21
3	11-13	16-19	18-20	22-23	22-23
4	14-18	20-22	21-22	24-26	24-26
5	19-21	23-25	23-24	27-29	27-29
6	22-24	26-28	25-27	30-32	30-33
7	25-27	29-32	28-29	33-34	34-36
8	28-32	33-35	30-33	35-37	37-38
9	33-34	36-37	34-37	38-40	39-40
10	35-48	38-48	38-48	41-48	41-48

Таблиця 5. Чоловіки, вік: 50-80 років

1	0-8	0-13	0-15	0-20	0-18
2	9-11	14-15	16-17	21-23	19-21
3	12-13	16-20	18-19	24-24	22-23
4	14-16	21-23	20-21	25-26	24-28
5	17-20	24-25	22-24	27-30	29-31
6	21-24	26-29	25-27	31-32	32-35
7	25-28	30-31	28-29	33-34	36-37
8	29-33	32-33	30-33	35-36	38-40
9	34-38	34-37	34-37	37	41-43
10	39-48	38-48	38-48	38-48	44-48

Інтерпретація даних: Фактори «Великої п'ятірки» в дослідженнях можуть позначатись по-різному, однак загальний зміст моделі досить стабільний. Йдеться про такі параметри особистості.

1. Негативна емоційність, або нейротизм, проявляється в чутливості особистості до стресогенних ситуацій (життєвих випробувань). Цей чинник визначає міру пристосованості або емоційну нестабільність та ідентифікує людей, підвладних негативним емоціям (дистресам), схильних до надмірних пристрастей, поривів, до ідей, далеких від реальності, неадекватних реакцій на дійсність. На одному полюсі фактора знаходяться *реактивні* особистості, на іншому – *раціональні* (емоційно врівноважені особистості). Реактивні особистості відзначаються легкістю виникнення негативних емоцій. Вони охоплені великою кількістю різноманітних негативних переживань, тривож-

ні, дратівливі, легко піддаються поганому настрою, схильні все бачити в чорному світлі, менше задоволені життям і більш напружені, ніж інші люди. Такі особистості постійно піклуються про себе, свої плани, здоров'я, сповнені поганих передчуттів. їм важко справлятися зі стресовими ситуаціями. Друзі та ті, хто добре знає таких людей, звичайно вважають їх нервовими, напруженими, вразливими та більш заглибленими в копирсання у своїй особистості, ніж інші. Висока реактивність може перешкоджати високим інтелектуальним та академічним досягненням.

Емоційно врівноважені раціональні особистості. Раціональні та спокійніші, ніж більшість людей, у своєму ставленні до дійсності, вони здаються незворушними; події, що вирують навколо них, ніби зовсім не хвилюють їх. Вони розслаблені, впевнені, витривалі, мало-емоційні, задоволені собою. У центрі континууму (всередині діапазону між реактивними та раціональними) знаходяться особистості, що наділені як реактивністю, так і емоційною врівноваженістю.

2. Екстраверсія – це чинник, що визначає рівень активності та спрямованість особистості на зовнішній чи внутрішній світ, широту та інтенсивність міжособистих стосунків, потреби в зовнішній стимуляції, здатність радіти життю. На одному полюсі фактора розташовані *екстравертовані* особистості, на іншому – *інтровертовані*.

Екстраверти відзначаються активністю, легкістю в контактуванні, імпульсивністю, пошуком нової потужної зовнішньої стимуляції. Екстраверти орієнтовані на людей, схильні до лідерства, більш активні фізично та вербально, привітні, веселі, оптимістичні. Екстраверти успішно виступають у різноманітних соціальних ролях у сфері політики, торгівлі, мистецтва, соціальних наук.

Інтроверсія визначає тенденції до незалежності, самостійності та індивідуалізму. *Інтроверти* стримані, відчужені, тихі та непомітні в товаристві. Вони люблять виконувати свою роботу самостійно або в невеликій групі. Ті, хто знають їх, скажуть, що вони замкнуті, серйозні, сором'язливі, надають перевагу самотності. Інтровертовані особистості можуть успішно функціонувати в ситуаціях спілкування, однак намагаються їх уникати. їм нелегко самостверджуватись, вони неохоче беруть участь у групових дискусіях. Збудження та стимуляція мало приваблюють їх. Інтроверти не обов'язково відзначаються розвинутою рефлексією. Вони схильні до роздумів та рефлексії тоді, коли мають високі оцінки за параметром відкритості до досвіду. Інтроверти успішно виступають у соціальних ролях у сфері науки, інженерної справи.

Амбівертами називають тих, хто займає середину континууму між екстравертами та інтровертами. Амбіверти поєднують обидві тенденції: вони здатні жити в стані ізоляції і разом з тим здатні до активної діяльності в соціумі.

3. Відкритість досвіду. Цей параметр визначає широту, глибину, складність думок та переживань особистості, проявляється в активному пошуку нового досвіду, визнанні особливої цінності такого досвіду, у зацікавленості, активному сприйнятті будь-якого виду знань. На одному полюсі фактора розташовані *відкриті до досвіду* особистості, на другому – *закриті до досвіду*.

Відкриті до досвіду особистості проявляють інтерес до подій як внутрішнього, так і зовнішнього світу. Вони мають широкі інтереси, розвинуту фантазію, тонкий гнучкий розум, відзначаються оригінальністю та естетичною чутливістю, їх хвилює все нове, незвичайне, вони завжди віддають перевагу складному. Цих людей можна назвати дослідниками. Вони відкриті до нових підходів у вирішенні проблем, схильні до самоаналізу та рефлексії. Вони відзначаються підвищеною увагою до власних почуттів та чутливі до інших людей. Їхнє прагнення до нових ідей та альтернативних систем цінностей робить їх особливо толерантними до людей, дозволяє приймати нетрадиційні погляди та установки. Оточення вважає таких людей чутливими, сміливими, незалежними, творчими. Успішно виступають в таких соціальних ролях, як підприємці, архітектори, художники, вчені-теоретики у соціальних та природничих науках.

Закриті до досвіду люди проявляють протилежні риси. Вони мають обмежені інтереси, сприймаються як звичайні, «зручні», вони пов'язані умовностями, приземлені, консервативні. Частіше виступають у таких соціальних ролях, як фінансовий менеджер, виконавець, організатор проекту, вчений у прикладних науках.

Всередині континууму знаходяться особистості, яким може бути цікавим досліджувати об'єкти, однак вони вважають постійне дослідження себе і реальності виснажливою справою. Вони схильні уважно, як це роблять «консерватори», поставитись до знайомої діяльності, та зрештою у них, як у «дослідників», знову виникає потреба в новому. Визначені полюси параметра відкритості не є показниками інтелекту, оскільки як «дослідники», так і «консерватори» отримують однаково хороші результати у традиційних тестах інтелекту. Разом з тим відкритість до досвіду може розглядатись як важливий компонент творчого потенціалу.

4. **Готовність до співпраці**, або міра соціоцентризму (альтруїзму) як протилежності егоцентризму. Цей чинник визначає якість стосунків з іншими людьми. На одному полюсі перебуває *«конформіст»* – м'якосерда, поступлива особистість, що здатна відмовитися від власних потреб заради групи, яка скоріше прийме норми групи, ніж буде боротися за власні принципи. Для такої особистості більш важливі є гармонічні стосунки з іншими, ніж боротьба за власну позицію. Цей параметр особистості також можна визначити як *«приємний характер»*, оскільки він проявляється в довірі до людей, привітності, великодушності, ухилянні від конфліктів.

На протилежному полюсі розташовані особистості, яких можна охарактеризувати як *здатних кинути виклик*. Така особистість більш зайнята власними справами і зосереджена на власних потребах, ніж бере до уваги норми та інтереси групи. Здатні кинути виклик прислухаються до свого внутрішнього голосу, а не йдуть за групою, маніпулюють іншими. Вони відзначаються схильністю створювати проблеми іншим, певною агресивністю, байдужістю, жорстокістю та безжалісністю в стосунках. Здатні кинути виклик найчастіше зайняті в таких сферах, як реклама, різноманітне управління, військова справа.

Всередині континууму знаходяться особи, яких можна описати як *«здатних вести переговори»*. Вони можуть переходити від управління ситуацією до покірності диктату ситуації. Така особистість ніби об'єднує дві тенденції, перша з яких у своїх крайніх проявах приводить до залежності та втрати власної індивідуальності, друга – до самокоханості, протиставлення себе іншим, *«параноїдності»*.

5. **Сумлінність**. Цей параметр виражає міру цілеспрямованості та свідомого контролю суб'єктом своєї поведінки і діяльності. Один полюс параметра характеризується такими якостями, як високий самоконтроль, наполегливість, організованість, дисциплінованість, ретельність, точність у роботі, орієнтація на проблему. Всі ці риси сприятливі для досягнення особистих та професійних цілей. Результатом їх сформованості є тип особистості, яку можна назвати *«сфокусованою» чи односпрямованою*. Така особистість багато працює, спрямована на кар'єру, в крайньому варіанті – це трудоголік. Люди описують таких людей, як добросовісних, надійних, старанних та наполегливих. Сфокусовані особистості ведуть правильне життя, прагнуть досягти своїх цілей завдяки добре продуманим планам; вони серйозно сприймають свої моральні, професійні та громадянські обов'язки

і ставлять справу вище, ніж життєві задоволення. Наявність таких рис – особистісна основа успішності в таких ролях, як лідер, програміст.

Фактор добросовісності впливає на прогноз щодо тривалості життя людини. Було встановлено, що «свідомі» особистості живуть значно довше. Свідомість впливає на цілісну систему поведінки, що має відношення до здоров'я: «свідомі» меншою мірою схильні до п'янства та куріння, менше ризикують, рідше беруть участь у бійках, з ними рідше трапляються нещасні випадки. У той же час вони з більшою ймовірністю регулярно займаються фізичними вправами, дотримуються збалансованої дієти, рекомендацій медиків. Усі ризики та легковажності «несвідомих» особистостей накопичуються впродовж життя та приводять до сумних наслідків.

Другий полюс параметра представляє «мінлива людина»: неорганізована, спонтанна, вона легко відволікається, любить експериментувати, мало концентрована на цілях, лінива, безтурботна, ненадійна, схильна бути гедоністом і в цілому відзначається низьким рівнем цілеспрямованої поведінки. Така особистість мінлива та гнучка, легко кидає розпочату справу і так само легко захоплюється новими цілями, ідеями та людьми, слабо контролює власні імпульси. «Мінливі» не обов'язково працюють менше, ніж «сфокусовані» люди, але їхня активність меншою мірою пов'язана з роботою, різноспрямована, а не концентрується лише на досягненні цілі. Загалом така поведінка сприятлива для розвитку творчого потенціалу, оскільки мінлива особистість не обирає раз і назавжди якийсь один шлях, тож довше залишається відкритою для різних можливостей мислення та дій. Описані властивості мінливої особистості становлять особистісне ядро таких соціальних ролей, як дослідник, детектив, консультант.

Між двома полюсами перебуває «збалансована особистість», яка поєднує тенденції стабільності та мінливості. У неї достатньо розвинуті якості, що дозволяють стабілізувати діяльність мінливих, не викликаючи їх відчуженості, і здатність застерегти «сфокусованих» від втрати перспективних можливостей. Збалансована особистість – ідеальний посередник між цими двома типами особистості, що мають екстремальні значення розглянутого параметра.

V. Завдання для самоконтролю

Уважно прочитайте визначення та вставте пропущені поняття:

1. .... – це фундаментальні одиниці особистості, що являють собою узагальнені диспозиції (схильності, готовності) реагувати певним чином.

2. ...., за визначенням Г. Оллпорта, — це динамічна організація особливих мотиваційних систем, звичок, установок і особистісних рис індивіда, які визначають унікальність його взаємодії з середовищем, передусім соціальним.

3. Розвиваючи свою концепцію, Г. Оллпорт назвав індивідуальні риси ....., серед яких він виділив три типи: кардинальні, центральні і вторинні.

4. Доволі яскраві характеристики особистості, які виступають будівельними блоками індивідуальності і є такими тенденціями у поведінці людини, які можна легко визначити, Г. Оллпорт назвав .....

5. Такі риси, як активна позиція відносно дійсності; усвідомлення досвіду, здатність бачити події власного життя такими, якими вони є, не застосовуючи «психологічного захисту»; самопізнання; здатність до абстракції; постійний процес індивідуалізації; функціональна автономія рис; стійкість до фрустрації. властиві ....., вважає Г. Оллпорт.

6. Користуючись методом ....., Г. Айзенк і Р. Кеттел у своїх дослідженнях намагалися з'ясувати, як базова структура рис особистості впливає на її дії та поведінкові прояви.

7. Відмінність між позиціями вчених полягала у тому, що Г. Айзенк рухався від своєї гіпотези, що склад особистості визначають ..... основні риси, а Кеттел вважав, що структуру особистості визначають принаймні ..... рис.

8. Два основних типових критерії – ..... та нейротизм були підтвержені не тільки Г. Айзенком, а й іншими дослідниками, що використовували свої власні підходи та методи.

9. Р. Кеттел зазначав, що на особистість впливають як ситуаційні чинники, так і ті групи, до яких вона належить. Він запропонував спеціальний термін на позначення діапазону рис, з допомогою яких може бути охарактеризована окрема група, – .....

10. .... визначають схожість поведінки незважаючи на плин часу та зміну ситуацій: товариська людина буде спілкуватися зі знайомими і незнайомими людьми, на роботі і в колі друзів, її сприйматимуть такою і друзі дитинства і співробітники.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Усвідомлення основних особистісних рис у різноманітні соціальних ролей» (За: Семиченко В. А. *Психологія педагогічної діяльності: Навч. посіб.* – К.: Вища школа, 2004. – С. 249–251)

Коротке пояснення: Поняття соціальної ролі неоднозначне. Це, по-перше, фіксація певної позиції, яку людина посідає в будь-якій системі стосунків; по-друге, нормативний взірець поведінки, яка очікується від кожного, хто «виконує» цю роль. Залежно від того, в якій саме системі стосунків відбувається виконання ролей, їх можна розподілити на соціальні («Начальник», «Мати», «Чоловік» тощо), внутрішньогрупові («Лідер», «Маріонетка», «Блазень»), міжособистісні («Покровитель», «Партнер», «Коханий»), індивідуальні («Невдаха», «Любимчик») та ін. В останньому разі ролі класифікуються за ознакою стандарту поведінки, який не тільки засвоєний особистістю, а й став часткою її «Я» («Попелюшка», «Вундеркінд», «Тиран» тощо). Можливе й дрібніше диференціювання ролей (адже системи стосунків, у які ми вступаємо в процесі життя, вкрай різноманітні), проте для аналізу досить і наведених градацій.

Інструкція. Протягом 12 хв. дайте 20 варіантів відповідей на запитання, яке ви самі собі ставите: «Хто я?». Нижче запишіть найпершу відповідь, яка спала вам на думку. Записуйте в тому порядку, в якому варіанти виникають у вашій свідомості, не замислюючись над їх послідовністю, граматику або логіку, не оцінюючи їх за параметрами «добре» чи «погано», або «що подумують про мене ті, хто побачить ці записи?».

У процесі роботи нерідко виникає відчуття, що більше 3—5 визначень ви дати не можете. Воно виникає саме тоді, коли людина підходить до надто важливої для себе психологічної інформації, яка блокована на рівні підсвідомості і не може відразу прорватись у свідомість. Тому слід працювати далі. За потреби час роботи можна продовжити.

Тим, хто не може подолати бар'єрів, що виникають, можна порекомендувати такий прийом. Сядьте і розслабтеся. Спробуйте ні про що не думати. Знову поставте собі запитання: «Хто я?», спробуйте вловити відповідь на нього у вигляді уявного образу. Не думайте й не розмірковуюйте про це, дозвольте образу самому виникнути у свідомості. Потім запишіть формулювання цього образу.

Опрацювання результатів. Отримані списки передусім можна розглянути з точки зору двох категорій суджень: приєднання (в яких

людина відносить себе до якоїсь групи і які найчастіше розташовано на початку списку) і диференціації, де вона вказує на свої специфічні ознаки.

Далі відповіді розподіляються за соціальними групами (і, відповідно, за ролями): стать, вік, національність, професія тощо; переконаннями (філософські, політичні і моральні висловлювання); спрямованістю (інтересами, захопленнями, прагненнями, цілями); самооцінкою. Найчастіше використовуються такі категорії: професійна ідентичність, сімейні ролі і статус, стать і вік. Кількість визначень, що відповідають тій чи тій ролі або блоку споріднених ролей, вказує на актуальність певної сфери життєдіяльності, напруженість стосунків, що нею зумовлені.

Неабиякий інтерес становить якісна інтерпретація відповідей. Наприклад, при проведенні опитування в групі аспірантів, троє учасників запропонували такі переліки (наведено тільки перші 6 якостей):

I учасник: 1) аспірант; 2) майбутній учений; 3) майбутній викладач вищого навчального закладу; 4) інтелігент; 5) чоловік; 6) батько родини;

II учасник: 1) син; 2) брат; 3) друг; 4) коханець; 5) добряк; 6) аспірант;

III учасник: 1) людина; 2) жінка; 3) та, що не хоче робити в житті помилок; 4) та, яка хоче, щоб її поважали; 5) хороший спеціаліст, але про це знають лише небагато людей; 6) тягловий кінь, який везе все, що на нього накинуть.

Уже навіть за такими скороченими переліками чітко проглядають особистісні проблеми кожного учасника. В першому випадку перед нами людина, яка підпорядковує себе і свою поведінку формально-рольовим стосункам. Можна припустити, що вона належить до категорії людей, які звикли діяти за чіткими правилами й інструкціями і нездатні або не бажають долати нормативні стандарти поведінки, навіть якщо це заважає нормальним взаєминам. Таким людям притаманне гіпертрофоване відчуття обов'язку, відповідальності, ігнорування неформальних (дружніх) аспектів поведінки і стосунків.

У другому випадку ми бачимо людину, цілковито занурену в неформальні відносини, не здатну долати заради справи емоції і симпатії. Її легко впіймати в пастку некритичної доброзичливості, маніпулювати нею, користуючись «добрими стосунками».

У третьому випадку перед нами постає образ людини, яка переживає глибоку особистісну кризу, зумовлену нереалізованою потребою в повазі й визнанні з боку оточення, зниження здатності до саморегуляції в результаті хронічного перенапруження (не обов'язково фізичного, а й психічного походження). Тому будь-які стосунки, в які вступає ця людина (рольові або міжособистісні), можуть спричинити сильні неадекватні реакції.

ВІІ. Література

1. *Айзенк Г. Ю.* Структура личности. – СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. – 464 с.
2. *Асмолов А. Г.* Психология личности: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367с.
3. *Блейхер В. Б., Бурлачук В. Ф.* Психологическая диагностика интеллекта и личности. – К.: Вища школа, 1978. – 144 с.
4. *Бодалев А. А.* Психология о личности. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 188с.
5. *Варій М. Й.* Психологія особистості: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
6. *Зейгарник Б. В.* Теории личности в зарубежной психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 128 с.
7. *Оллпорт Г.* Личность в психологии. – М.: КСП+; СПб.: Ювента, 1998. – 345 с.
8. Психология личности. Тексты /Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 288 с.
9. Психологія: Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2005. – 560 с.
10. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностаєва, Т. М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
11. *Холл К. С., Линдсей Г.* Теории личности. – М.: КСП+, 1977. – 720 с.
12. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. – СПб: Питер, 2007. – 607 с.

Тема 4

КОГНІТИВНИЙ ПІДХІД ДО ОСОБИСТОСТІ

Хід заняття

I. Обговорення теоретичних питань

1. Загальна характеристика когнітивного підходу до особистості.
2. Розвиток мислення в онтогенезі (теорія Жана Піаже).
3. Теорія особистісних конструктів Джорджа Келлі.
4. Теорія поля Курта Левіна.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: когнітивний розвиток, сенсомоторна стадія, доопераційна стадія, стадія конкретних операцій, стадія формальних операцій, егоцентризм, особистісний конструкт, когнітивна складність-простота, конструктивний альтернативізм.

III. Виконання завдань

Завдання 1

З поданих тверджень виберіть ті, які належать Л.С.Виготському і ті, які належать Ж.Піаже:

1. Так само, як органи тіла адаптуються до оточуючого середовища, так і структури мозку розвиваються для того, щоб краще пристосуватись до оточуючого світу;

2. Розвиток дитини залежить від формування мозку і діти використовують свої природжені можливості, щоб встановити істинну суть речей у загальному потоці стимуляцій зі сторони оточуючого середовища.

3. За допомогою діалогу з більш досвідченими членами суспільства діти починають використовувати мову для керування своїм мисленням і діями і набувають необхідні для даної культури знання і навички.

4. Розвиток вищих психічних функцій відбувається без зміни біологічного типу людини. Істотних відмінностей у біологічному типі культурної та примітивної людини немає. Сприймання, реакції, рухи у примітивної людини можуть бути розвинуті більше, ніж у культурної.

Порівняйте вклад Л. С. Виготського і Ж. Піаже у когнітивний підхід до розвитку.

Завдання 2

Використовуючи твердження Джорджа Келлі, поясніть як Ви розумієте його теорію «особистісних конструктів». Перелічіть відомі Вам поняття та аспекти особистості, важливі у контексті даної теорії. Розкрийте переваги та недоліки підходу у порівнянні з іншими.

- Кожна особистість – це перш за все вчений-дослідник, який прагне зрозуміти та пояснити світ і на основі цього передбачати події й ефективно взаємодіяти з оточенням. Усі люди виступають у якості учених: інтерпретують довколишній світ, формують його когнітивні моделі, діють відповідно до створених ними інтерпретацій; поведінка в цьому контексті – це експеримент, на її основі, відповідно до нового досвіду, відбувається модифікація створених систем пояснень. Утім, жодна точка зору на події чи їхні інтерпретації не є абсолютною та остаточною. Всі люди конструюють істину по-своєму, а не отримують безпосередній доступ до реальності.
- Таке враження, що всі порушення спілкування – це порушення, пов'язані з тривогою. «Невротична» особистість поглинула гарячковими думками про нові способи інтерпретації подій свого світу. Інколи така людина стурбована «дрібними» подіями, іноді «масштабними», але вона завжди бореться з тривогою. «Психотична» особистість, напевне, знаходить якийсь тимчасове розрядження своєї тривоги. Але це, як мінімум, ненадійний вихід; людина вимушена зберігати його перед лицем фактів, які більшість із нас збивають з пантелику.
- Події не говорять, що нам слід робити, і на їхньому зворотному боці не вигравіювані їхні значення, які ми могли б знайти. І в радості, і в горі ми самі надаємо їм те єдине значення, яке вони матимуть для нас упродовж нашого життя.
- Якщо дві людини поділяють подібні погляди на світ, то їхня поведінка багато в чому збігатиметься, а про них, як про особистостей, можна буде сказати, що вони схожі. Подібність людей як особистостей визначається не тим, що вони однаково поведуться, не тим, що вони пережили той самий досвід, а перш за все тим, що події для них мають той самий зміст, те ж психологічне значення.

Завдання 3

У поданому тексті безсистемно перераховані психологічні ознаки когнітивно простої та когнітивно складної особистості за теорією Дж. Келлі. Розподіліть подані характеристики за типами когнітивних особистостей:

Помічають тонкі нюанси поведінки інших людей, розглядають інших людей та довколишній світ на основі невеликої кількості категорій (конструктів), їхні уявлення про інших складні та диференційовані, володіють бідним репертуаром соціальних ролей, не ігнорують різноманітні суперечності у характері особистості, характеризуються недиференційованими уявленнями про важливі об'єкти, мають усталені погляди щодо інших людей, ігнорують інформацію, яка суперечить їхнім уявленням. прості в спілкуванні, використовують велику кількість категорій і високо диференційовану систему конструктів. чітко розрізняють себе та інших, не помічають відмінностей між собою та іншими людьми, розглядають людей з множини точок зору, їхні соціальні прогнози надійні, прагнуть знайти підтвердження тому, що інші схожі на них, їхні соціальні прогнози неефективні.

Завдання 4

Замість крапок вставте у текст пропущені слова, які допоможуть Вам краще зрозуміти теорію «особистісних конструктів» Дж.Келлі.

Більшість людей шукають друзів і коханих серед тих, чия ..... складність відповідає їхнім власним показникам. Когнітивно ..... люди оточують себе менш складними людьми, а когнітивно ..... прагнуть перебувати в товаристві більш софістикованих людей. З віком люди стають більш когнітивно ....., і, відповідно, з віком ускладнюється і Я-концепція особистості. Когнітивна ..... — бажана адаптивна риса, однак вона не є єдиним критерієм адаптивної конструктивної системи. Здоровий розвиток особистості спирається на інтеграцію різноманітних конструктів.

Завдання 5

Якби вам потрібно було вибрати лише одне слово для характеристики власної особистості, що це було б за слово? Напишіть його. Тепер напишіть протилежне до нього. Чи можете ви визначити, яку роль грає цей конструкт в тому, як ви інтерпретуєте події у різних сферах вашого життя (наприклад, особисті взаємини, школа, робота)?

Завдання 6

Що говориться у когнітивній теорії про формування і розрив дружби? Як Ви вважаєте, чи можуть дві людини довгий час зберігати дружні взаємини, якщо вони не мають однакових конструктів?

Завдання 7

Аналізуючи події, що відбуваються у вашому житті або в житті близької вам людини, визначте функціонування особистісних конструктів, що призводять до вашого психологічного травмування або, навпаки, до підсилення особистісного потенціалу. Визначте конструкти подібного типу та наслідки їх функціонування в осіб, що з вами найбільше спілкуються.

IV. Лабораторна робота

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Репертуарний тест рольового конструкта (Реп-тест)». (За: Хьелл Л., Зиглер Д. Теорії личности. – СПб.: Питер, 2007. – С. 458–460).

Хід виконання: Досліджуваному пропонується перелік осіб, які можуть бути важливими у його житті (матір, батько, вчитель тощо). Потрібно написати біля кожної особи ім'я особисто знайомої йому людини, яка найбільш підходить до цієї ролі (таблиця 1).

Люди, внесені у список називаються *фігурами*. Після того, як заповнено перелік ролей, досліджуваному пропонують наймення трьох фігур із переліку і просять встановити, що робить схожими дві, але відрізняє їх від третьої. Наприклад досліджуваного просять визначити схожість і відмінність людей, яких він позначив як сестру, брата і матір. Розглядаючи цю тріаду, досліджуваний говорить, наприклад, що брат і сестра схожі в тому, що вони «спокійні», а матір «гіперактивна». У термінології Дж. Келлі, конструкт, отриманий таким чином, це шкала «спокійний – гіперактивний».

Дану процедуру повторюють з деякими іншими тріадами (Келлі рекомендує від 20 до 30 проб) для того, щоб визначити, як досліджуваний класифікує і диференціює визначені фігури. Усі фігури бажано використовувати однаково кількість раз, щоб не було вибіркового тиску під час виявлення основних конструктів досліджуваного.

Інтерпретація результатів: Базуючись на вербальному змісті виведених конструктів, можна зробити припущення про те, як досліджуваний сприймає значимих для нього людей і спілкується з ними.

Таблиця 1

Перелік визначень ролей у Реп-тесті

№ п/п	Назва ролі	Визначення
1	Я	Власне Ви
2	Матір	Ваша мати або людина, що виконує роль матері у вашому житті
3	Батько	Ваш батько отець або людина, що виконує роль батька отця у вашому житті
4	Брат	Ваш брат, близький вам за віком, або, якщо його немає, чоловік приблизно вашого віку, який міг би бути вам братом хлоп'яцтві
5	Сестра	Ваша сестра, близька вам за віком, або, якщо у вас немає сестри, жінка приблизно вашого віку, яка могла б бути вам сестрою хлоп'яцтві
6	Подружжя	Ваша дружина жінка (чоловік чоловік), або, якщо ви не у шлюбі шлюбі , ваш друг протилежної статі статі
7	Улюблений учитель	Учитель учитель , що найсильніше вплинув на вас, коли ви були підлітком
8	Нелюбимий учитель	Учитель учитель , чиї погляди та дії викликали спричиняли у вас найбільший протест, коли ви були підлітком
9	Начальник	Ваш керівник
10	Лікар	Ваш лікар
11	Людина, яку Ви жалієте	Людина, якій ви більш усього більше всього хотіли б допомогти або більш усього більше всього співчуваєте
12	Людина, яка Вас не любить	Людина, з із якою ви були пов'язані і якій Ви з деяких причин не подобається
13	Щаслива людина	Щаслива людина, яку Ви особисто знаєте

14	Етична людина	Людина, що відповідає найвищим етичним нормам, яку Ви особисто знаєте
15	Розумна людина	Найрозумніша людина, яку ви знаєте особисто

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Дедуктивний умовивід» (За: Федоров В.Д. *Психодіагностика особистості в системі диференціації /науково-методичний збірник з 6 брошур/*. – Хм. РВВ, 1993. – С. 42).

Пояснення до методики: Уміння робити дедуктивний умовивід – висновок із двох суджень є ознакою рівня аналітико-системної діяльності мозку. Дедуктивний умовивід ґрунтується не тільки на синтезі, але й на аналізі. У теорії когнітивного розвитку Ж. Піаже стверджується, що у дітей підліткового віку виникає здатність до гіпотечно-дедуктивних суджень. Вчений назвав цю стадію когнітивного розвитку «стадія формальних операцій».

Слід зазначити, що деякі досить освічені дорослі не в змозі розв’язати піаженські формальні операційні задачі. Причина в тому, що люди найбільш схильні до абстрактного мислення лише у добре знайомих ситуаціях.

Інструкція: Зробіть висновок із двох передумов і знайдіть його в колонці справа.

№ п/п	Передумова	Висновок
1	Усі рослини виділяють кисень Деякі організми – рослини	1. Усі організми виділяють кисень. 2. Жоден організм не виділяє кисню, 3. Деякі організми виділяють кисень. 4. Деякі організми не виділяють кисень.
2	Жодне дієслово не змінюється за відмінками Деякі слова – дієслова	1. Усі слова змінюються за відмінками. 2. Жодне слово не змінюється за відмінками 3. Деякі слова змінюються за відмінками. 4. Деякі слова не змінюються за відмінками.

3	Усі риби – хребетні. Деякі водяні тварини – безхребетні.	1. Усі водяні тварини – риби. 2. Жодна водяна тварина не є рибою. 3. Деякі водяні тварини – риби. 4. Деякі водяні тварини не є рибами.
4	Жодна планета не світить власним світлом. Деякі небесні тіла світять власним світлом.	1. Усі небесні тіла – планети. 2. Жодне небесне тіло не є планетою. 3. Деякі небесні тіла – планети. 4. Деякі небесні тіла – не планети.
5	Жоден мінерал не є органічною речовиною. Деякі мінерали корисні	1. Усі корисні речі – органічні речовини. 2. Жодна корисна річ не є органічною речовиною. 3. Деякі корисні речі – органічні речовини. 4. Деякі корисні речі не є органічними речовинами.
6	Деякі гази не мають кольору. Усі гази – матеріальні речовини.	1. Усі матеріальні речовини мають колір. 2. Жодна матеріальна речовина не має кольору 3. Деякі матеріальні речовини мають колір. 4. Деякі матеріальні речовини не мають кольору.
7	Усі боліди – метеори. Жоден метеор не є зіркою.	1. Усі зірки – боліди. 2. Жодна зірка не є болідом. Деякі зірки – боліди. Деякі зірки не є болідами.
8	Деякі вчені займаються спортом. Усі, хто займається спортом, фізично добре розвинуті.	1. Усі добре розвинуті фізично люди – вчені. 2. Ніхто із людей, добре розвинутих фізично не є вченим. 3. Деякі добре розвинуті фізично люди – вчені. 4. Деякі люди, добре розвинуті фізично, – не є вченими.

Правильні відповіді:

- 1/3 Деякі організми виділяють кисень.
- 1/4 Деякі слова не змінюються за відмінками.
- 3/4 Деякі водяні тварини не є рибами.
- 4/4 Деякі небесні тіла – не планети.
- 5/4 Деякі корисні речовини не є органічними тілами.
- 6/4 Деякі матеріальні речовини не мають кольору.
- 7/2 Жодна зірка не є болідом.
- 8/3 Деякі добре розвинуті фізично люди – вчені.

Неправильні відповіді свідчать про обмеженість абстрактного мислення.

V. Завдання для самоконтролю

1. Представники когнітивного напрямку вважають, що неправильна поведінка людини викликана:

- а) неусвідомленими потребами;
- б) ірраціональними думками;
- в) відсутністю сенсу життя;
- г) порушенням взаємин батьків і дітей.

2. Стадія когнітивного розвитку, коли дитина може будувати власні гіпотетико-дедуктивні висновки, які ґрунтуються на самостійному висуванні гіпотез і перевірці їхніх наслідків названа Ж. Піаже:

- а) сенсомоторною;
- б) доопераційною;
- в) конкретних операцій;
- г) формальних операцій.

3. Дж. Келлі у «Теорії особистісних конструктів» презентує людину як:

- а) істоту, керовану фізіологічними потребами;
- б) особистість, що прагне до самореалізації;
- в) дослідника, мислителя, вченого;
- г) суб'єкта діяльності і пізнання.

4. Із поданих понять виберіть ті, які належать представникам когнітивного напрямку в психології:

- а) когнітивний розвиток, особистісний конструкт, сенсомоторний інтелект;
- б) когнітивний розвиток, риси особистості, когнітивна складність-просота ;

- в) особистісний конструкт, доопераційний інтелект, сублимація;
- г) когнітивний розвиток, особистісний конструкт, самоактуалізація.

5. Вагомим вкладом у психологію були експерименти Ж. Піаже по дослідженню:

- а) провідної діяльності;
- б) захисних механізмів;
- в) егоцентризму;
- г) акцентуації.

6. Стадія когнітивного розвитку, коли дитина взаємодіє з об'єктами, їхніми перцептивними та моторними сигналами, однак не зі знаками, символами, що репрезентують об'єкт названа Ж.Піаже:

- а) сенсомоторною;
- б) доопераційною;
- в) конкретних операцій;
- г) формальних операцій.

7. Згідно Ж. Піаже, кожна людина проходить такі стадії когнітивного розвитку, окрім:

- а) сенсомоторна стадія;
- б) стадія формальних операцій;
- в) латентна стадія;
- г) стадія конкретних операцій.

8. Вставте пропущене слово у твердження Дж.Келлі: «Більшість людей шукають друзів і коханих серед тих, чия ..... складність відповідає їхнім власним показникам.

- а) соціальна;
- б) когнітивна;
- в) особистісна;
- г) нейро-фізіологічна.

9. Людей, які використовують достатньо складну і диференційовану систему конструктів, чітко розрізняють себе та інших, розглядають поведінку інших з різних точок зору, їхні уявлення про інших складні та диференційовані, Дж. Келлі називав:

- а) когнітивно складними;

- б) когнітивно простими;
- в) егоцентричними;
- г) конструктивними.

10. Стадія когнітивного розвитку, коли у дитини формується понятійне відображення середовища і вона опановує прості операції класифікації, формуються поняття числа, часу, руху названа Ж.Піаже:

- а) сенсомоторною;
- б) доопераційною;
- в) конкретних операцій;
- г) формальних операцій.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і само-розвитку

Вправа «Якір» (За: Федорчук В. М. *Соціально-комунікативний тренінг* «Розвиток комунікативної компетентності викладача»: Навчально-методичний посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – С. 48).

Мета: За допомогою цієї вправи можна оволодіти технікою використання внутрішнього ресурсу відновлення сил для досягнення поставлених завдань.

Хід виконання: Щоб увійти в ресурсний стан необхідно пригадати той час, коли у вас був успіх, натхнення, приплив сил і активності. Вам і оточуючим це подобалось. Необхідно дозволити собі пережити той стан успіху знову. При цьому намагайтеся якомога яскравіше, в усіх фарбах і деталях побачити ситуацію успіху, а також відчуті її фізично й емоційно. Намагайтеся почути всі звуки, розмову і т. ін., що супроводжували ситуацію успіху. Коли ви відтворите ситуацію успіху у повному обсязі (побачите, відчуєте й почуєте) та досягнете найвищого ступеня переживання, то в цей момент візьміться правою рукою за вказівний палець на лівій руці й стисніть його з певною силою. В НЛП (нейролінгвістичному програмуванні) це називається поставити «якір».

Визначивши, який «якір» вам найбільше підходить, поставте його тоді, коли будете знаходитися в момент найбільшого позитивного емоційного переживання.

Тепер перевіримо, чи працює «якір», тобто чи відтворюється ресурсний стан. Якщо, запустивши «якір» (повторивши його), ми автоматично повернемося в ресурсний стан, то «якір» поставлений пра-

вильно, працює, тобто у нашій пам'яті з'являється оптимальний внутрішній стан (ресурс), який можемо використовувати для успішної діяльності.

Опанувавши техніку «якоря», тобто входження у позитивний ресурсний стан, ви можете її застосовувати у спілкуванні з друзями, керівниками, у будь-який важливий, відповідальний і важкий момент життя.

VII. Література

1. *Аверин В. А.* Обзор основных теорий развития // Психология человека от рождения до смерти / Под ред. А. А. Реана. – СПб., 2003. – С. 116–128.
2. *Выготский Л. С.* Мышление и речь. – М., 1996. – С. 21–71.
3. *Обухова Л. Ф.* Концепция Ж. Пиаже: За и против. – М., 1981. – С. 43–51.
4. *Пере-Клермон А. Н.* Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей. – М., 1991. – С. 44–81.
5. *Пиаже Ж.* Психология интеллекта // Пиаже Ж. Избр. психологические труды. – М., 1994. – С. 55–233.
6. *Пиаже Ж.* Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 125.
7. *Пиаже Ж.* Речь и мышление ребенка. – СПб.: Ювента, 1997.
8. *Пиаже Ж.* Суждение и рассуждение ребенка. – СПб.: Ювента, 1997.
9. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса: – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.
10. *Флэйк_Хобсон К.* Мир входящему. – М., 1992. – С. 152–157.
11. *Шаграева О. А.* Детская психология: Теоретический и практический курс. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – С. 115–126.
12. *Эльконин Д. Б.* Детская психология. – М., 1960. – С. 199–206.

Тема 5

ГУМАНІСТИЧНИЙ НАПРЯМ У ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

Хід заняття

I. Обговорення теоретичних питань

1. Загальна характеристика гуманістичного напрямку.
2. Теорія самоактуалізації Абрахама Маслоу.
3. Феноменологічна теорія Карла Роджерса.
4. Особистість у логотерапії Віктора Франкла.
5. Екзистенційна психологія Ролло Мея.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: самоактуалізація, гуманістичні потреби, ієрархія потреб, логотерапія, феноменологічний підхід, «Я-концепція», безумовна позитивна увага, обумовлена позитивна увага, повноцінно функціонуюча особистість, непристосована особистість, клієнтцентована терапія, логос, сенс життя, екзистенційної фрустрація, свобода волі.

III. Виконання завдань

Завдання 1

У поданому нижче тексті безсистемно перераховані основні поняття провідних гуманістичних теорій особистості. Ви повинні сформулювати групу із чотирьох учасників, розподілити між собою завдання, проаналізувати текст і заповнити таблицю за поданою формою.

Гуманістичні теорії			
Карл Роджерс	Гордон Оллпорт	Абрахам Маслоу	Віктор Франкл

Текст: Логос, самоактуалізація, цінності переживання, інструментальні риси, гуманістичні потреби, самооцінка, клієнтцентована

на терапія, основні риси, цінності творчості, «Я-концепція», смисл життя, мотивація, екзистенціальна фрустрація, цінності ставлення, фізіологічні потреби, логотерапія, феноменальне поле особистості.

Завдання 2

Нижче подані твердження основних представників гуманістичної психології: К. Роджерса, Г. Оллпорта, А. Маслоу. Визначте, хто є автором твердження.

Якщо ми бажаємо знати, як швидко може бігти людина, не потрібно виводити середнє значення вибірки в популяції, краще зібрати Олімпійських призерів і подивитись, як швидко бігають вони. Якщо ми бажаємо знати можливості для духовного росту, росту цінностей, тоді я стверджую, що ми можемо взнати більше, вивчаючи наших найбільш моральних, етичних чи праведних людей.

Хронічно голодна людина навряд чи буде прагнути писати музику, прагнути кар'єрного зросту, будувати чудовий новий світ. Така людина буде шукати хоча б якусь їжу.

«Я-ідеальне» відображає ті атрибути, які людина хотіла б мати, але на даний час не має. Це «Я», яке людина більш усього цінить і до якого прагне.

Студент спочатку вибирає спеціальність для вивчення, тому що це необхідно і це радує батьків. Потім тематика його приваблює і захоплення залишається на все життя. Попередні мотиви можуть бути повністю втрачені. Те, що було засобом досягнення цілі, саме стає ціллю.

Завдання 3

Опишіть особистісні риси самоактуалізованих людей та поясніть щодо кожної риси, які індивідуальні відмінності існують між самоактуалізованими людьми.

Завдання 4

Як Ви розумієте твердження Віктора Франкла: «Насправді людині потрібний не стан рівноваги, а радше боротьба за якусь мету, гідну її». Поясніть, чому в сучасному суспільстві нудьга стає більшою проблемою ніж нужденність.

Завдання 5

Максим майже дві доби не спав, готуючись до захисту проекту. Йому дуже хотілось продемонструвати свої здібності і вразити однокурсників та викладачів. Але, зненацька у нього пропав увесь інтерес до роботи. Йому хотілось тільки одного – спати. Поясніть, базуючись на ієрархічній моделі потреб А. Маслоу, що ж відбулось із мотивацією Максима.

Як Ви оцінюєте ієрархічну теорію потреб Абрахама Маслоу? Чи має сенс його точка зору для розуміння Вами Вашої власної поведінки і поведінки інших людей?

Завдання 6

Карл Роджерс стверджує, що основний бар'єр, який заважає людям спілкуватись, – це природна тенденція обговорювати, оцінювати, схвалювати чи засуджувати поведінку чи твердження інших. Тому одним із принципів клієнтцентованої терапії є безоціночне сприйняття клієнта і його проблем. Психологу рекомендується орієнтуватись на норми клієнта, а не на загальноприйняті норми поведінки у тій чи іншій ситуації.

Як Ви думаєте, чи можна практику безоціночного сприйняття іншої людини перенести в ситуацію повсякденного спілкування людей?

IV. Лабораторна робота

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Виявлення стилю самоактуалізації». (За В. А. Семиченко. *Психологія педагогічної діяльності: Навч. посіб.* – К.: Вища школа, 2004. – С. 253)

Інструкція: із наведених трьох варіантів відповідей виберіть один, який, на вашу думку, найбільше відповідає вашим уявленням про себе.

1. Якщо в мене виникає цікава ідея, то я:

- а) продовжую розвивати її за будь-яких обставин, усім на зло;
- б) розвиваю її незалежно від того, схвалюють її навколишні чи ні;
- в) відмовляюся від неї, якщо не знаходжу підтримки її значущості в інших.

2. На мій погляд, треба обрати професію, яка:

- а) має перспективу для мого власного розвитку;
- б) забезпечує мені надійність у житті;
- в) надає переваги над іншими.

3. Коли я беруся за нову справу, то:

- а) вважаю за краще дотримуватися всіх необхідних правил для запобігання непорозумінням;
- б) прагну внести щось своє, використовуючи досвід інших;
- в) хочу все змінити і діяти тільки на власний розсуд.

4. Якщо мене спіткала невдача, я:

- а) незважаючи на помилки, буду вперто просуватися до мети;
- б) проаналізую промахи і продовжу розпочате з урахуванням виявлених помилок;
- в) усе кину, визнавши починання безперспективним.

5. Чи готовий я зайнятися чим-небудь цікавим, у чому раніше не розумівся?

- а) так, невідоме мене приваблює;
- б) тільки якщо це забезпечить мені перевагу перед іншими;
- в) я більше люблю добре відоме і надійне, навіть якщо воно мене не в усьому задовольняє.

6. Якщо я досягаю певних результатів, то:

- а) не прагну розголошувати свої ідеї. Надійніше, коли вони залишаються при мені;
- б) кому дуже потрібно, той сам зможе «докопатися» до суті моїх досягнень;
- в) із задоволенням роблю їх надбанням інших, щоб вони могли скористатися моїми наробком у своїх інтересах.

7. Якщо ідеї іншого суперечать моїм власним, то я:

- а) уважно його вислуховую, сподіваючись знайти щось спільне, що цікавить нас обох;
- б) вважаю подальше спілкування з ним непотрібним;
- в) не пошкодную свого часу і сил, щоб показати недоліки його підходу і спробую переконати.

8. Допитливість і прагнення до змін:

- а) дозволяють собі тільки авантюрні особистості. Це не для мене;
- б) це ті якості, які я хотів би зберегти упродовж усього мого життя;
- в) прерогатива видатних особистостей. Це саме для мене.

9. Про себе я міг би сказати:

- а) у мене немає недоліків;
- б) у мене є багато недоліків, але чеснот значно більше;
- в) я маю більше недоліків, ніж чеснот.

10. Я маю потребу в односторонніх, які поділяють мої інтереси:

- а) мені самому значно спокійніше;
- б) я легко можу обійтися без участі інших;
- в) так, тому що це надає мені сил і натхнення.

Обробка результатів: Результати опрацьовують відповідно до ключа. Якщо відповідь збігається з ключем, нарахуйте собі 1 бал, якщо ні — 0. Для кожного рядка суму балів підрахуйте окремо.

Стилі	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Сума
1	в	а	б	б	а	в	а	б	б	в	
2	б	б	а	в	в	а	б	а	в	а	
3	а	в	в	а	б	б	в	в	а	б	

Інтерпретація результатів: Стиль вважають сформованим, якщо ви набрали понад 5 балів.

1. *Стиль особистості, що прагне до самоактуалізації.* Прагнення до автономії й індивідуальності у вас гармонійно врівноважується потребою в досконалості й причетності до інших. Ви не шукаєте визнання своєї унікальності, а швидше прагнете знайти односторонців і співників. Для вас важливе визнання ваших досягнень іншими, але при цьому їхня думка не є визначальною.

2. *Стиль консервативної особистості.* Швидше за все, вам бракує впевненості в собі, тому ваші творчі здібності нерідко залишаються нереалізованими. Навряд чи здатна на творчий ризик людина, яка більше тяжіє до спокою, ніж до пошуку. Ваше небажання зробити крок назустріч іншим може привести вас до цілковитої ізоляції.

3. *Стиль домінуючої особистості*. Ви хочете відчувати себе не схожим на інших і, зрештою, ризикуєте ніде не знайти місця. Результат такої поведінки — холодність і відчуженість з боку оточення. Більшість ваших знайомих, очевидно, вважають вас зарозумілою людиною. Навіть ваші власні досягнення й успіхи не зігрівають, адже ви використовуєте їх лише для того, щоб утвердити ваше відчуття зверхності (переваги). Навряд чи така творчість зробить вас щасливим.

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Діагностика рівня задоволення основних потреб» (За: В. А. Семиченко. *Проблеми мотивації поведіння и деятельности человека*. – К. Милленіум, 2004. – С. 127–130)

Інструкція: Перед вами 15 тверджень, які ви повинні оцінити, попарно порівнюючи їх між собою.

Спочатку оцініть 1-е твердження в порівнянні з 2, 3, 4, 5 і т.д. Результати занесіть у першу колонку. Так, якщо під час порівняння 1 твердження з 2, перевагу ви надаєте 2-му, то в першу клітинку запишіть 2, якщо перевагу надаєте 1-му, то впишіть цифру 1. Далі, за тією ж схемою, проаналізуйте 2-ге і наступні твердження. Поступово заповніть увесь бланк. Під час роботи корисно до кожного твердження подумки додавати фразу «Я хочу...»:

1. Досягнути визнання і поваги.
2. Мати теплі стосунки з людьми.
3. Забезпечити своє майбутнє.
4. Заробляти на життя.
5. Мати приємних співбесідників.
6. Зміцнити своє положення
7. Розвивати свої сили і здібності.
8. Забезпечити собі матеріальний комфорт.
9. Підвищувати рівень майстерності і компетентності.
10. Уникати неприємностей.
11. Прагнути нового і небаченого.
12. Забезпечити собі впливове положення.
13. Купувати собі гарні речі.
14. Займатися справою, яка потребує повної самовіддачі.
15. Хочу, щоб мене розуміли.

Обробка результатів:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1														
	2													
		3												
			4											
				5										
					6									
						7								
							8							
								9						
									10					
										11				
											12			
												13		
													14	
														15

Інтерпретація результатів:

1 етап. Заповнивши таблицю, підрахуйте, скільки раз Ви вибрали кожне із тверджень. Виберіть п'ять тверджень, які отримали найбільшу кількість балів. Розташуйте їх за рівнем ієрархії. Це Ваші головні потреби.

2 етап. Для визначення рівня задоволеності п'яти головних потреб особистості підрахуйте суму балів у кожній секції:

1. Матеріальні потреби – 4, 8, 13.
  2. Потреби в безпеці – 3, 6, 10.
  3. Соціальні (міжособистісні) потреби – 2, 5, 15.
  4. Потреби у визнанні – 1, 9, 12.
  5. Потреби у самореалізації – 7, 11, 14.
- 0–14 балів – потреба задоволена;
 15–28 балів – потреба задоволена частково;
 29 і вище – потреба незадоволена.

V. Завдання для самоконтролю

1. Гордон Олпорт стверджував, що кожна людина неповторювана і індивідуальна, оскільки є носієм своєрідного поєднання якостей, які були ним названі:

- а) вищими потребами;
- б) особистими цінностями;
- в) рисами особистості;
- г) концепцією особистості.

2. Карл Роджерс рекомендував психотерапевту орієнтуватись на норми клієнта, а не на загальноприйняті норми поведінки у тій чи іншій ситуації, не нав'язувати свою думку клієнту, а підводити його до правильного рішення, яке той прийме самостійно. Цей напрямок отримав назву:

- а) психоаналіз;
- б) клієнтцентрована терапія;
- в) транзактний аналіз;
- г) кризова терапія.

3. На думку Віктора Франкла рушійною силою людської поведінки і розвитку особистості є пошук:

- а) безпеки;
- б) смислу життя;
- в) свободи;
- г) страждання.

4. Абрахам Маслоу головною характеристикою особистості вважав потяг до:

- а) безпеки;
- б) визнання;
- в) самореалізації;
- г) агресії.

5. Перераховані потреби є складовими ієрархії потреб, згідно Абрахама Маслоу, окрім:

- а) потреба в безпеці;
- б) потреба в любові і прихильності;
- в) фізіологічні потреби;
- г) потреба у домінуванні.

6. Із поданих понять виберіть ті, які належать представникам гуманістичного напрямку в психології:

- а) самооцінка, смисл життя, самореалізація, ієрархія потреб;
- б) самооцінка, ієрархія потреб, проекція, риси особистості;

- в) смисл життя, фізіологічні потреби, само актуалізація, лібідо, інструментальні риси.

7. Праці «Мотивація і особистість», «Релігії, цінності та вершинні переживання» написані:

- а) А. Маслоу;
- б) К. Роджерсом;
- в) Г. Олпортом;
- г) В. Франклом.

8. «Вступ до логотерапії», «Психотерапія та екзистенціалізм» є найвідомішими працями:

- а) А. Маслоу;
- б) К. Роджерса;
- в) Г. Олпорта;
- г) В. Франкла.

9. На думку А. Маслоу механізми психологічного захисту:

- а) сприяють самореалізації особистості;
- б) перешкоджають особистому зростанню;
- в) допомагають зберегти психічне здоров'я особистості.

10. Вставте пропущене слово у твердженні А. Маслоу: «Я уявляю ..... людину не як звичайну людину, якій щось додалося, а радше як звичайну людину, в якій нічого не можна відняти»:

- а) творчу;
- б) психічно здорову;
- в) самоактуалізовану;
- г) самодостатню.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Я-реальне» та «Я-ідеальне» (За: Семиченко В. А. *Психологія особистості*. – К.: Видавець Ешке О. М., 2001. – С. 328–332).

Із запропонованого переліку особистісних рис випишіть в стовпчик ті, які відповідають Вам і відображають Ваші знання про себе, незалежно від того, чи характеризує Вас так ще хтось чи ні. Дайте йому назву «Я-реальне».

У наступний стовпчик випишіть тільки ті характеристики, які Вам дають інші люди і назвіть його «Як мене сприймають інші».

Останній стовпчик «Я-ідеальне» для рис Вашої особистості, які Ви б хотіли у себе бачити.

Підкресліть прикметники в різних стовпчиках, які невідповідні одне одному. Ці протиріччя допоможуть Вам глибше зрозуміти свої особливості і виявити можливу причину неадекватної самооцінки.

Перелік особистісних рис:

Веселий, наполегливий, відповідальний, бездумний, неохайний, ввічливий, щирий, чуйний, привітний, тактовний, толерантний, доброзичливий, привітний, черствий, товариський, відвертий, справедливий, вимогливий, активний, гордий, сумлінний, ініціативний, інтелігентний, порядний, сміливий, впевнений, чесний, енергійний, принциповий, рішучий, самокритичний, самостійний, урівноважений, цілеспрямований, діловий, творчий, зібраний, точний, працьовитий, уважний, далекоглядний, дисциплінований, спритний, скрупульозний, безстрашний, милосердний, волелюбний, життєрадісний, оптимістичний, стриманий, сором'язливий.

VII. Література

1. *Балл Г. А.* Концепция самоактуализации в гуманистической психологии. – К.; Донецк, 1993. – 32 с.
2. *Бьюдженталь Д.* Наука быть живым: Диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической терапии: Пер. с англ. М.: Класс, 1998. – 336 с.
3. *Зейгарник Б. В.* Теории личности в зарубежной психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 128 с.
4. *Маслоу А.* Дальние пределы человеческой психики. – СПб., 1997.
5. *Маслоу А.* Мотивация и личность // Райгородский Д.Я. Психология личности: в 2 т. – Самара, 1999. – Т. 1. – С. 391–416.
6. *Роджерс К. Р.* О групповой психотерапии: Пер. с англ. – М.: Гиль-Эстель, 1993. – 224 с.
7. *Роджерс К. Р.* Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. – М.: Прогресс; Универс, 1994. – 480 с.
8. *Роджерс К. Р.* Клиентоцентрированная терапия: Пер. с англ. – М.; К.: Ваклер, 1997. – 320 с.
9. *Роджерс К. Р.* Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: Пер. с англ. – М.: ЭКСМО_Пресс, 1999. – 464 с.
10. *Фейдимен Дж.* Теория и практика личностно-ориентированной психологии. – М., 1996. – 432 с.
11. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М., 1990. – 286 с.

12. Хрестоматія по гуманістической психотерапии. Пер. с англ. – М.: Ин-т. общегуманит. исследований, 1995. – 302 с.

Тема 6

ТЕОРІЇ ОСОБИСТОСТІ ПСИХОЛОГІВ США І ЄВРОПИ

Хід заняття

I. Обговорення теоретичних питань

1. Соціально-когнітивна теорія особистості Альберта Бандури.
2. Теорія соціального научіння Джуліана Роттера.
3. Психологія свідомості Вільяма Джемса.
4. Особистість в «описовій психології» Вільгельма Дільтея та Едуарда Шпрангера.
5. Теорії особистості у французькій соціологічній школі.
6. Транзактний аналіз Еріка Берна.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: научіння, саморегуляція, самоконтроль, самоефективність, непряме підкріплення, потенціал поведінки, очікування, цінність підкріплення, локус контролю, інтерналі, екстернали, потік свідомості, фізична особистість, соціальна особистість, духовна особистість, ціннісна орієнтація, саморегуляція, психічна сила, психічна напруга, життєвий простір, психологічне оточення, локомодації, регіони, кордони, его-стати «Батько», «Дитина», «Дорослий».

III. Виконання завдань

Завдання 1

Виберіть особистість персонолога, чії теоретичні ідеї вас найбільше зацікавили. Поясніть, якою мірою теорія особистості, створена цим

персонологом, відображає власні переживання і обставини життя теоретика, наскільки вплинули на його психологічні погляди умови його життя, сімейний, науковий, релігійний статус, отримана освіта, характер професійної діяльності, спілкування з колегами, наставниками, іншими людьми.

Завдання 2

Виберіть найбільш цікаву власне для Вас і найбільш переконливу теорію особистості, порівняйте їх: чим зумовлена привабливість і чим зумовлена переконливість теорії особистості? Який вплив мають ці теорії на Ваше особисте життя? Наведіть приклади.

Завдання 3

Враховуючи те, що теорії особистості народжуються і поширюються в певному історичному, соціальному і культурному оточенні, спробуйте визначити, зімпровізувати, як можуть виглядати, формулюватися сучасні, зовсім нові теорії особистості щодо головних тем теорії особистості. Яка теорія особистості може стати популярною в найближчому майбутньому? Яку вона могла б мати назву? Які відповіді вона даватиме на основні персонологічні питання?

Завдання 4

В. Джемс вирізняв три аспекти у структурі особистості: фізична особистість, соціальна особистість та духовна особистість. Визначте, який аспект особистості охарактеризував В.Джемс у наведених нижче висловлюваннях:

1. «...у найширшому значенні людське Я – це сума всього того, що людина може назвати своїм: не тільки її тіло і психіка, а також її одяг та житло, сім'я, діти, предки, родичі й друзі, коні, яхта та рахунок у банку. Все це викликає у людини приблизно однакові емоції. Якщо все перелічене процвітає, людина відчуває себе переможцем, а якщо занепадає, це засмучує і пригнічує людину. Не обов'язково емоції будуть однаково сильні щодо кожного елемента, але за самою суттю вони схожі».

2. «Із мого досвіду... цілком зрозуміло, що .... є континуум космічної свідомості, від якої наша індивідуальність відділена тонкими перегородками і в якій наші індивідуальні свідомості знову заглиблюються, як у безмежне море».

3. «Якщо б тільки це було можливим, то ніхто з нас не відмовився б від того, щоб бути водночас красивим, здоровим, гарно одягнутим чоловіком, великим силачем, багатієм зі щорічним мільйоном доходу, дотепником, бонвіваном, підкорювачем жіночих сердець і водночас філософом, філантропом, державним діячем, воєначальником, дослідником Африки, модним поетом і святою людиною. ... Зовні такі різні характери ніби справді можуть поєднатись в одній людині. Однак, варто розвинути одну з властивостей характеру, як вона одразу ж пригнічує інші».

Завдання 5

Проаналізуйте висловлювання К. Левіна та П. Жане, у яких вони розкривають своє розуміння психічної напруги. Знайдіть спільне і відмінне у їх поглядах.

- Основою динаміки особистості є психічна енергія, яка виникає від нерівноваги різних компонентів особистості (регіонів). Нерівновага ж виникає від *напруження* в одній чи декількох частинах системи. Тобто, *напруження* – це стан внутрішньоособистісного регіону відносно інших внутрішньоособистісних регіонів. Напруження зростає у момент виникнення потреби (наприклад: голод, спрага тощо). Урівноважити внутрішньоособистісне напруження можна за допомогою процесів мислення, сприйняття, пам'яті, дії (К. Левін).
- Здатність до зусилля є основним критерієм оцінки особистості, а цінність особистості вимірюється її здатністю виконувати роботу, яка потребує зусилля. Психологічна сила є певною властивістю, яка виявляється у швидкості і тривалості окремих дій, а *напруження* передбачає здатність до концентрації і розподілу сили. Якщо напруження падає, відбуваються різні порушення у функціонуванні особистісної системи, що призводить до неврозів. Значне зниження напруження є наслідком тяжких соматичних захворювань, фрустрації та стресу (П. Жане)

Завдання 6

Е. Берн вважає, що у різних життєвих ситуаціях, перш за все, у процесі спілкування з іншими людьми, особистість знаходиться в одному із трьох Его-станів: «Батько», «Дитина», «Дорослий». Визначте, яку позицію займає студент у кожній із наведених ситуацій. До

яких наслідків, на думку Е. Берна, може призвести поєднання двох Его-станів, чи точніше «зараження» одного стану іншим у однієї особистості?

Студент, що не підготувався до заняття, може відмовитись відповідати з різних позицій. У його відмові можуть бути закладені різні рольові значення. Фраза «Я сьогодні не можу відповідати, тому що не готовий» з позиції «.....» має вигляд прохання до викладача зрозуміти його і пробачити, не караючи поганою оцінкою. Фраза зазвичай супроводжується певними «сигналами» — запобігливою посмішкою, загляданням в очі, відповідною інтонацією. За цим стоїть добровільна відмова претендувати на рівні стосунки, визнання своєї слабкості і нездатності відповідати за ситуацію. Контекст: «Я зазвичай хороший, пробачте мені».

З позицій «.....» ця ж фраза може означати небажання зізнатися в своїй неправоті, певний виклик, вимогу зрозуміти, що у нього були об'єктивні причини не підготуватися і залишити його нарешті у спокої. Зрозуміло, що будь-яке покарання він сприйме як несправедливе, тому що не вважає себе винним. А якщо викладач почне його відчитувати, буде щиро обурений. Контекст цього обурення: «Я врешті-решт вже далеко не дитина, сам здатний за себе відповідати, а до мене відносяться як до маленького». Тон зазвичай досить зухвалий.

Нарешті, як «.....» студент усвідомлює, що повністю заслуговує з боку викладача певної санкції і погоджується з нею, приймає відповідальність за недовиконання своїх обов'язків і гарантує їх виконання в майбутньому.

Завдання 7

Виберіть специфічний аспект вашої поведінки, який ви б хотіли змінити – дещо, що ви хотіли б почати робити (наприклад, фізичні вправи), чи, навпаки, припинити (палити, лінуватись, багато їсти). Базуючись на теорії соціального на учіння Джуліана Роттера опишіть, як Ви могли б використати п'ять основних кроків самоконтролю для того, щоб викликати позитивні зміни у вашій поведінці. До кожного кроку наведіть конкретні приклади.

IV. Лабораторна робота

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Діагностика локусу контролю особистості за методикою РСК (рівень суб'єктивного контролю)» (За:

Дуткевич Т. В., Яцюк В. А. Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій та практикум): Навчальний посібник. – Кам'янець-Подільський: Друк ПП Буйницький О. А., 2006. – С. 176–181).

Короткі відомості про методуку: Питальник для діагностики інтернальності-екстернальності локусу контролю розроблено на основі шкали локусу контролю Дж. Роттера. Відомий американський психолог Дж. Роттер ввів поняття локусу контролю до психологічної термінології та запропонував розрізняти людей між собою у відповідності до того, як вони локалізують контроль над значущими для себе подіями. Будь-який індивід займає певну позицію на відріжку, заданому двома полярними типами локусу контролю – інтернальним та екстернальним.

Інструкція: Оцініть ряд тверджень, що стосуються певних життєвих ситуацій. На кожне запитання можна дати відповідь «так» чи «ні». Працюючи з опитувальником слідкуйте, щоб номер вашої відповіді збігався з номером твердження. Довго не розмірковуюйте, давайте відповідь за вашим першим враженням.

Текст опитувальника:

1. Просування по службі більшою мірою залежить від вдалого збігу обставин, ніж від здібностей та зусиль людини.
2. Більшість розлучень спричинені тим, що люди не захотіли пристосовуватися один до одного.
3. Хвороба — це випадок, якщо вже судилося захворіти, нічого не вдієш.
4. Люди стають самотніми тому, що самі не виявляють інтересу і приязності до оточуючих.
5. Здійснення моїх бажань часто залежить від талану.
6. Даремно докладати зусилля для того, щоб завоювати симпатію інших людей.
7. Зовнішні обставини, родичі та добробут — впливають на сімейне щастя не менше, ніж стосунки подружжя.
8. Я часто відчуваю, що маю малий вплив на те, що відбувається зі мною.
9. Як правило, керівництво виявляється більш ефективним, коли цілком контролює дії підлеглих, а не покладається на їхню самостійність.
10. Оцінювання в школі моїх успіхів найчастіше залежали від збігу випадкових обставин (наприклад, від настрою вчителя).
11. Коли я щось планую, то я вірю, що можу здійснити свої плани.
12. Люди часто думають, що їм таланить, але насправді, це результат тривалих цілеспрямованих зусиль.
13. Гадаю, що правильний спосіб життя може більше допомогти здоров'ю, ніж лікарі та ліки.

14. Якщо люди не підходять одне одному, то, як би вони не намагалися налагодити сімейне життя, вони все одно не зможуть цього зробити.

15. Те добро, що я роблю, як правило, гідно поцінують інші.

16. Діти виростають такими, якими їх виховують батьки.

17. Гадаю, що випадок та доля не відіграють великої ролі в моєму житті.

18. Я намагаюся не планувати далеко вперед, тому що багато залежить від того, як складуться обставини.

19. Мої оцінки в школі здебільшого залежали від моїх зусиль та рівня підготовки.

20. В сімейних конфліктах я частіше звинувачую себе, ніж проти-лежну сторону.

21. Життя більшості людей залежить від збігу обставин.

22. Я віддаю перевагу такому керівництву, при якому можна са-мостійно визначати, що і як робити.

23. Гадаю, що мій спосіб життя жодною мірою не є причиною моїх хвороб.

24. Як правило, саме несприятливий збіг обставин заважає людям досягти успіху у своїй справі.

25. У решті-решт, за погане керівництво організацією відповіда-ють ті люди, які в ній працюють.

26. Я часто відчуваю, що нічого не можу змінити у стосунках, що склалися в сім'ї.

27. Якщо я дуже захочу, то зможу привернути до себе будь-кого.

28. На підростаюче покоління впливає так багато обставин, що зусил-ля рідних, спрямовані на його виховання, часто виявляються марними.

29. Те, що зі мною трапляється — це справа моїх рук.

30. Складно буває зрозуміти, чому керівники вчиняють так, а не інакше.

31. Людина, яка не змогла досягти успіху в своїй роботі, найімо-вірніше, не докладала достатніх зусиль.

32. Найчастіше я можу домогтися від членів моєї родини того, що я хочу.

33. У неприємностях і невдачах, які були у моєму житті, частіше були винні інші люди, а не я сам.

34. Дитину завжди можна вберегти від застуди, якщо дбати про неї і правильно одягати.

35. У складних обставинах я волію почекати, поки проблеми ви-рішається самі по собі.

36. Успіх є результатом наполегливої праці і мало залежить від випадку і талану.

37. Я відчуваю, що від мене, більш ніж від будь-кого, залежить щастя моєї родини.

38. Мені завжди було складно зрозуміти, чому я подобаюся одним людям і не подобаюся іншим.

39. Я завжди волю прийняти рішення і діяти самостійно, а не покладатися на інших людей та долю.

40. На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними, незважаючи на всі її старання.

41. У сімейному житті бувають такі ситуації, які неможливо вирішити навіть при дуже сильному бажанні.

42. Здібні люди, які не спромоглися реалізувати свої можливості мають звинувачувати в цьому лише самих себе.

43. Багато моїх успіхів були можливими лише завдяки допомозі інших людей.

44. Більшість невдач у моєму житті сталося внаслідок невміння, незнання або лінощів і мало залежало від неталану чи талану.

Обробка результатів:

1. У відповідності з «ключем» до методики (таблиця) опрацюйте отримані результати. Для цього підрахуйте суму набраних балів, надаючи один бал за кожний збіг вашої відповіді з «ключем». У такий спосіб визначте показник загальної інтернальності, а також показники інтернальності у різних сферах життя.

«Ключ» до опитувальника

Шкала	Відповіді	Рівень прояву			
		Високий	Середній	Низький	
Загальна інтернальність	Так	2,4,11,12,13,15,16,17, 19 20,22,25,27,29,32, 36, 37, 39,42,44	31-44	22-30	1-21
	Ні	1,3,5,6,7,8,9,10,14,18, 21, 23,24,26,28, 30,33,35, 38, 40, 41,43			

Інтернальність у сфері досягнень	Так	12,15,27,32,36,37	8-12	6-7	1-5
	Ні	1,5,6,14,26,43			
Інтернальність у сфері невдач	Так	2,4,20,31,42,44	8-12	6-7	1-5
	Ні	7,24,33,38,40,41			
Інтернальність у сімейних стосунках (Іс)	Так	2,16,20,32,37	7-10	5-6	1-4
	Ні	7,14,26,28,41			
Інтернальність у виробничих відносинах (Ів)	Так	19,22,25,42	6-8	4-5	1-3
	Ні	1,9,10,30			
Інтернальність у міжособистісних стосунках (Ім)	Так	4,27	3-4	2	1
	Ні	6,38			
Інтернальність стосовно здоров'я і хвороб (Із)	Так	13,34	3-4	2	1
	Ні	3,23			

2. Встановіть рівень загальної інтернальності та інтернальності у різних сферах життя, порівнявши отримані показники з нормами, записаними у табл.

3. Прочитайте і коротко законспектуйте опис певних типів локусу контролю (як загального, так і в окремих сферах життя).

4. Пригадайте приклади, що підтверджують або спростовують цей результат, і зробіть висновок про відповідність отриманих результатів власним уявленням про себе. Проаналізуйте можливі перешкоди у взаємодії з іншими людьми, спричинені проявом притаманного вам типу локусу контролю. Намітьте шляхи самовдосконалення.

Коротка характеристика типів локусу контролю:

1. Загальна інтернальність (Із)

Високі показники відповідають інтернальному, або високому рівню суб'єктивного контролю над значущими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість подій їх життя є результатом їх власних дій і що вони можуть керувати ними, а відповідно, відчувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їхнє життя в цілому.

Низькі показники відповідають екстернальному, або низькому, рівню суб'єктивного контролю. Такі люди не бачать зв'язку між своїми діями та значущими подіями в їхньому житті, не вважають себе

здатними контролювати їх розвиток та вважають, що більшість подій і вчинків є результатом випадку чи впливом інших людей.

2. Інтернальність у сфері досягнень (Ід)

Високі показники за цією шкалою відповідають інтернальному, чи високому, рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями чи ситуаціями. Такі люди вважають, що самі досягли всього значущого, що було в їхньому житті, що саме вони здатні з успіхом досягати свої цілі і в майбутньому.

Низькі показники по шкалі Ід свідчать про те, що людина пояснює свої успіхи, досягнення, радощі зовнішніми обставинами — щаслива доля чи допомога інших людей.

3. Інтернальність у сфері невдач (Ін)

Високі показники за шкалою Ін свідчать про інтернальний, чи високий, суб'єктивний контроль негативних подій чи ситуацій, що проявляється в схильності звинувачувати самого себе в різних невдачах, неприємностях та стражданнях.

Низькі показники притаманні екстерналам, які схильні приписувати відповідальність за подібні події іншим людям чи вважати їх результатом невдалих обставин.

4. Інтернальність у сімейних стосунках (Іс)

Високі показники за шкалою Іс свідчать про інтернальний, чи високий, суб'єктивний контроль в сімейних стосунках. Людина з таким показником вважає себе відповідальною за події в сімейному житті.

Низькі показники вказують на те, що суб'єкт покладає відповідальність за сімейну атмосферу та різні ситуації на членів своєї сім'ї.

5. Інтернальність у виробничих відносинах (Ів)

Високі показники в сфері виробничих, чи ділових, відносин свідчать про інтернальний, чи високий, суб'єктивний контроль, який проявляється в тому, що людина вважає свої дії важливим фактором в організації власної участі у виробничій діяльності, стосунках у колективі, побудові кар'єри.

Низькі показники означають, що людина схильна приписувати більш високе значення зовнішнім обставинам — керівництву, допомозі друзів, везінню-невезінню.

Інтернальність у міжособистісних стосунках (Ім)

Високі показники в сфері міжособистісних стосунків свідчать про інтернальний, чи високий, суб'єктивний контроль. Людина з такими

показниками вважає себе спроможною контролювати свої формальні чи неформальні стосунки з іншими людьми, викликати до себе повагу, симпатію.

Низькі показники свідчать, що людина не в змозі активно формувати коло свого спілкування та схильна вважати свої міжособистісні стосунки результатом дій партнерів.

7. Інтернальність стосовно здоров'я і хвороб (Із)

Високі показники за шкалою стосовно здоров'я та хвороб свідчать про інтернальний, чи високий, суб'єктивний локус контролю. Люди з такими показниками вважають себе відповідальними за своє здоров'я, надають великого значення профілактичним заходам та здоровому способу життя.

Низькі показники означають, що людина вважає, нібито хвороби — це щось неминуче, і в своєму одужанні вона покладається на дії лікарів.

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Транзактний аналіз спілкування» (За: Рогов Е. И. Психология общения. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – С. 314–316).

Пояснення до методики: Відповідно до концепції транзактного аналізу Е. Берна, у поведінці людини, в її загальному світосприйнятті та самовідчутті час від часу переважають три якісно різних его-стани: маленька дитина, її батьки (чи інші люди, які здійснювали виховання), та доросла особа, що безпосередньо і неупереджено аналізує обставини, взаємодіє зі світом. Ці складові особистості у кожного різні. Якщо переважає суворий «Дорослий», то людина живе у полоні норм, правил, обов'язків. Якщо — «Дитина», то вона підкоряється власним примхам, імпульсам, що бувають непередбаченими. Найкраще, якщо існує рівновага, де «Дорослий» приймає відповідальні та зважені рішення.

Інструкція: Спробуйте визначити, як поєднуються усі три «Я» у Вашій поведінці. Для цього оцініть наведені висловлювання в балах від 0 до 10.

Текст опитувальника:

1. Мені часом бракує витримки.
2. Якщо мої бажання заважають мені, то я вмю їх приборкувати.
3. Батьки, як зрілі люди, повинні влаштовувати сімейне життя своїх дітей.

4. Я іноді перебільшую свою роль у якихось подіях.
5. Мене обманути нелегко.
6. Мені сподобалося би бути вихователем.
7. Буває, мені хочеться попустувати, як маленькому.
8. Думаю, що я правильно розумію всі навколишні події.
9. Кожний повинен виконувати свій обов'язок.
10. Часто я роблю не так, як треба, а так, як хочеться.
11. Приймаючи рішення, я намагаюсь продумати його наслідки.
12. Молодше покоління повинне вчитися в старших, як йому треба жити.
13. Я, як і багато хто з людей, буваю вразливим.
14. Мені вдається бачити в людях більше, ніж вони говорять про себе.
15. Діти повинні безумовно виконувати вказівки батьків.
16. Я — людина, схильна до захоплення.
17. Мій основний критерій оцінки людини — об'єктивність.
18. Мої погляди непохитні.
19. Буває, що я не поступаюся в суперечці лише тому, що не хочу поступатися.
20. Правила виправдані лише доти, доки вони корисні.
21. Люди повинні дотримуватись усіх правил незалежно від обставин.

Обробка результатів: Підрахуйте суму балів окремо за висловлюваннями.

Висловлювання 1,4,7,10,13,16,19 — це позиція дитини (Д).

Висловлювання 2,5,8,11,14,17,20 — позиція дорослої, зрілої людини (З).

Висловлювання 3,6,9,12,15,18,21 — це позиція батьків(Б).

Інтерпретація даних: Розташуйте результати в порядку зменшення й запишіть формулу своїх соціальних ролей.

ЗДБ, ЗБД у вас розвинене почуття відповідальності, ви в міру імпульсивні й не схильні до нотацій та повчань. Вам можна побажати лише зберегти ці якості й надалі. Вони допоможуть у будь-якій справі, пов'язаній із спілкуванням, колективною працею, творчістю.

БДЗ, БЗД Гірше, якщо на першому місці стоїть Б. Категоричність і самовпевненість протипоказані, наприклад, педагогові, організаторові словом усім тим, хто в основному має справу з людьми, а не з машинами. Наприклад, БДЗ може ускладнити життя тому, для кого характерна ця формула. «Батько» з дитячою безпосередністю ріже «щиру правду», ні в чому не сумніваючись і не дбаючи про наслідки.

Але й тут немає приводів для засмучення. Якщо вас не приваблює організаторська робота, галасливі компанії й ви віддаєте перевагу роботі наодинці з книжкою, за кульманом чи етюдником, то все гаразд. Якщо ж ні, і ви захочете пересунути своє Б на друге й навіть третє місце, то це бажання цілком здійсненне.

ДБЗ, ДЗБ цілком прийнятний варіант, скажімо, для наукової роботи. Ейнштейн жартівливо пояснив причини своїх наукових успіхів тим, що він розвивався повільно й над багатьма питаннями задумався лише тоді, коли люди звичайно вже перестають про них думати. Але, дитяча безпосередність позитивна тільки до певного рівня. Якщо вона починає заважати справі, потрібно почати контролювати власні емоції.

V. Завдання для самоконтролю

1. На відміну від радикальних біхевіористів Альберт Бандура вважає, що особистість формують усі нижче перераховані чинники, окрім:

- а) поведінка людини;
- б) індивідуальні характеристики;
- в) спадковість;
- г) вплив навколишнього середовища.

2. Якщо людина переконана, що її успіхи і невдачі регулюються зовнішніми чинниками, такими як доля, успіх, щасливий випадок, впливові люди і непередбачувані сили оточення, то, за теорією Дж. Роттера, її локус контролю:

- а) екстернальний;
- б) інтернальний;
- в) позитивний;
- г) негативний.

3. В. Джемс пропонує розглядати самоповагу особистості як відношення, в якому чисельник виражає реальний успіх, а знаменник:

- а) очікування;
- б) домагання;
- в) успіхи в минулому;
- г) уміння, навички.

4. Відповідно теорії Е. Шпрангера, першочергове завдання психології полягає у виявленні:

- а) неусвідомлених потягів та переживань;
- б) ціннісних орієнтацій людини;
- в) первинних дитячих травм;
- г) особливостей нервової діяльності.

5. Із поданих понять виберіть ті, які належать лише до «теорії поля» К. Левіна:

- а) психологічне оточення, валентність, непряме підкріплення, потенціал поведінки;
- б) психологічне оточення, валентність, регіони, кордони, життєвий простір;
- в) регіони, кордони, життєвий простір, локус контролю.

6. Людина, мислення якої спрямоване на створення чогось корисного на основі природничонаукових знань і техніки, для якої цінність пізнання пов'язана лише з тим, що приносить користь їй самій, сім'ї, колективу, людству у типології Е. Шпрангера названа:

- а) теоретичною людиною;
- б) економічною людиною;
- в) політичною людиною;
- г) соціальною людиною.

7. Автором соціально-когнітивної теорії особистості є:

- а) А. Бандура;
- б) К. Левін;
- в) В. Джемс;
- г) П. Жане.

8. Визначте, який аспект особистості охарактеризував В. Джемс у наведеному нижче висловлюванні: «Людське Я – це сума всього того, що людина може назвати своїм: не тільки її тіло і психіка, а також її одяг та житло, сім'я, діти, предки, родичі й друзі, коні, яхта та рахунок у банку»:

- а) фізична особистість;
- б) соціальна особистість;
- в) духовна особистість;
- г) соціальна особистість.

9. Будь-яка зміна у поведінці людини під час спостереження за «моделлю» відповідно до того, схвалюється чи засуджується пове-

дінка «моделі» (наприклад, дитина стримує сльози, коли бачить, що мама сварить братика за те, що він плаче) у теорії А.Бандури має назву:

- а) самопідкріплення;
- б) непряме підкріплення;
- в) саморегуляція;
- г) самоконтроль.

10. Термін, який використовує К. Левін для характеристики оцінки особистістю власних здібностей і можливостей та очікування у майбутньому такої їх реалізації, яка б задовольнила плани і запити особистості має назву:

- а) особисті цінності;
- б) рівень домагань;
- в) ціннісні орієнтації;
- г) риси особистості.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Рефреймінг сенсу і рефреймінг контексту» (За: О'Коннор Дж., Сеймор Дж. *Введение в нейролингвистическое программирование.* — Челябинск, 1998. — С. 150.)

Пояснення до вправи: Люди завжди і в усьому шукають сенс. Проте сенс деякої події залежить від ваших уявлень про навколишній світ і про себе. Коли змінюється уявлення, сенс також стає іншим. Коли стає іншим сенс, ваші реакції і поведінка також змінюються. Здатність сприймати події по-іншому дає людині більше свободи і розвиває її можливості. «Рефреймінг» є поняттям, що визначає трансформацію сенсу події, тієї або іншої форми поведінки, вчинку, стану, настрою тощо.

Рефреймінг — це не засіб для того, щоб бачити світ у рожевих окулярах так, щоб усе навколо стало насправді чудовим. Ваші проблеми просто так не зникнуть, з ними все одно прийдеться щось робити, але у вас буде більше можливостей інакше сприйняти проблему і це допоможе легше її вирішити.

Існують два основних види рефреймінгу: рефреймінг контексту і рефреймінг сенсу. Рефреймінг контексту передбачає пошук того контексту, у якому дана поведінка є адекватною. Наприклад, людина говорить: «Я дуже балакуча». «Але тобі не доводиться слухати безглузде базікання інших». Ви дуже соромливі, мляві, емоційні? Тоді

запитаєте себе, в яких ситуаціях ці якості будуть вам корисні? Рефреймінг сенсу полягає у розвитку можливості змінювати напрямок своєї уваги. «У цьому житті все жахливо. А я схожа на потяг, який ніяк не може зрушитись з місця», — говорить психотерапевту жінка. «Але що поганого в тому, що потяг, попереду якого багато різноманітних доріг, на мить замислиться, перш ніж визначить, в якому напрямку йому рухатися далі», — запитує терапевт.

Хід справи: Виберіть собі в партнери людину з вашої групи, з якою ви спілкуєтесь вкрай рідко, сядьте поряд. Візьміть аркуш паперу. Кожен із вас на своєму аркуші повинен написати ту якість, яка вам у собі не подобається і дуже вас непокоїть. Почніть фразу словами: «Я дуже». Наприклад: «Я дуже балакуча», «Я дуже соромлива», «Я дуже вимоглива до інших» тощо. Дайте свій аркуш партнеру. На аркуші вашого партнера, відразу після слів «Я дуже...», запишіть: «Але...». А далі сформулюйте твердження, яке дозволило б побачити негативну якість вашого партнера у позитивному сенсі.

Далі ви повинні підійти до трьох одноклассників і попросити написати їх для вашого партнера рефреймінг. Той, хто приймає з ваших рук аркуш має запропонувати свій варіант рефреймінга. Після того, як на аркуші буде записано чотири варіанти рефреймінга, ви повертаєтесь до свого партнера. Сідаєте. Ваш партнер проголошує свою фразу. А ви у відповідь зачитуєте йому перший варіант рефреймінга. Він проголошує фразу другий раз. А ви, у свою чергу, зачитуєте йому другий варіант рефреймінга. І так чотири рази. Тепер поміняйтесь ролями. Ви клієнт, а ваш партнер — консультант.

Питання для обговорення у групі:

Як на Вас вплинула дана вправа? Як змінилося ваше ставлення до якості, яку Ви досі сприймали як недолік?

VII. Література

1. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений: Пер.с англ. — М.: Прогресс, 1988. — 238 с.
2. *Берн Э.* Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы: Пер.с англ. — М.: Прогресс, 1988. — 209 с.
3. *Берн Э.* Трансакционный анализ и психотерапия: Пер.с англ. — СПб.: Братство, 1992. — 224 с.
4. *Джемс В.* Научные основы психологии: Пер.с англ. — СПб.: Ювента, 1902. — 370 с.
5. *Джемс У.* Психология. — М.: Педагогика, 1991. — 368 с.

6. *Жане П.* Неврозы и фиксированные идеи: Пер.с франц. – СПб.: Ювента, 1903. – 428 с.
7. *Левин К.* Теория поля в социальных науках: Пер.с англ. – СПб.: Ювента, 2000. – 406 с.
8. *Мэй Р.* Искусство психологического консультирования: Пер.с англ. – М.: Класс, 1994. – 144 с.
9. *Мэй Р.* Любовь и воля: Пер.с англ. – К.: Ваклер, 1997. – 334 с.
10. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Меццякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
11. Психология. Словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
12. Современная западная социология: Словарь. – М.: Политиздат, 1990. – 432 с.

Тема 7

ОСОБИСТІТЬ У РАДЯНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Хід заняття

I. Обговорення теоретичних питань

1. Погляди вітчизняних учених на психологічну структуру особистості.
2. Ленінградська школа.
3. Московська школа.
4. Київська школа.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: індивідуальність, інтеріндивідна підструктура особистості, інтраіндивідна підструктура особистості, пізнання, спілкування, розвиток, психологічний вік, соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, криза,

новоутворення віку, ставлення, самосвідомість, діяльність, життєдіяльність, спрямованість, свідомість, самосвідомість.

III. Виконання завдань

Завдання 1

Для встановлення етапів психологічного розвитку Л. Виготський запропонував характеризувати віковий період на основі трьох критеріїв: соціальної ситуації розвитку, особистісних новоутворень, провідної діяльності. Базуючись на цих критеріях, заповніть таблицю за поданим зразком:

Характеристика вікових періодів психічного та особистісного розвитку дитини

Вікові періоди	Соціальна ситуація розвитку	Особистісні новоутворення	Провідна діяльність
Немовлячий вік до 1 року	Всі потреби задовольняються дорослими, повна залежність		
Ранній вік 1-3 років		Мовлення і свідомість, наочно-дійове мислення, сприймання	Предметно-маніпулятивна гра
Дошкільний вік 3-6 років			Сюжетно-рольова гра
Молодший шкільний вік 6-11 років	Спільна з дорослими діяльність, вступ до школи	Сприймання і виконання учбової діяльності як суспільно-значущої: пізнавальні інтереси, норми взаємовідносин	
Підлітковий вік 11-14 років			Інтимно-особистісне спілкування

Ранній юнацький вік 14-18 років	Професійна підготовка, політичні, юридичні права, як у дорослих		Навчально-професійна
---------------------------------	---	--	----------------------

Завдання 2

Проаналізуйте твердження С. Л. Рубінштейна про структуру особистості: «У психічному вигляді особистості виокремлюють різні сфери рис, які характеризують різні аспекти особистості, але при всьому різноманітті, відмінності й суперечності, основні властивості особистості, взаємодіючи одна з одною у конкретній діяльності людини і взаємопроникаючи одна в одну, стикаються в реальній єдності особистості. Тому неправильним є той погляд, за яким цілісність особистості виражається в аморфній єдності, що перетворює її вигляд на безформну туманність, так і інший, протилежний до нього, який бачить в особистості окремі риси і, втрачаючи будь-яку справжню, внутрішню єдність психічного вигляду особистості, марно потім шукає «кореляцій» між зовнішніми виявами цих рис».

Дайте відповідь на питання: Які теорії (вказіть автора) мав на увазі С. Л. Рубінштейн, піддаючи критиці погляди на особистість як «аморфну єдність» чи фіксацію лише «окремих рис» особистості? Наведіть приклад із Вашого власного досвіду, який підтверджує дієвість теорії С. Л. Рубінштейна.

Завдання 3

Провідною діяльністю О. М. Леонтьєва називає діяльність, що має наступні три ознаки: по-перше, це діяльність у формі якої виникають і всередині якої диференціюються інші, нові види діяльності. По-друге, це діяльність, в якій формуються або перебудовуються пізнавальні процеси (пам'ять, мислення, сприймання тощо). По-третє, це діяльність, від якої залежать основні психологічні зміни особистості дитини в даний період.

Охарактеризуйте гру, як провідну діяльність дошкільника за поданими ознаками.

Завдання 4

Стверджуючи ідею гетерохронності розвитку психічних функцій, Б. Г. Ананьєв піддає критиці погляди О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінш-

тейна, Ж. Піаже та інших психологів, які пов'язували розвиток свідомості з основними видами діяльності – грою, навчанням, працею, що розглядаються у генетичній послідовності. Б. Г. Ананьєв, зокрема, вважає, що гра як особлива форма діяльності має свою історію, охоплюючи всі періоди людського життя. Різні її прояви існують у підлітковому, юнацькому і навіть похилому віці. Саме непомітні переходи від праці до гри й навчання утруднюють характеристику людської діяльності в конкретний момент життя. Ось чому поширену «вікову» класифікацію видів діяльності Б. Г. Ананьєв вважає безпідставною та незграбною.

Обґрунтуйте свою думку щодо позиції вченого. Порівняйте своє розуміння з тим розумінням, яке є у інших студентів.

Завдання 5

Прочитайте запис із щоденника матері першокласника. Базуючись на теорії Л.С.Виготського визначте, які саме новоутворення молодшого шкільного віку виявились у хлопчика. Дайте відповідь на запитання матері.

Із щоденника матері: Віті 6 років. Ми вчимося. Але вчимося не так, як мені хотілося б. Ми вчимося так, як вирішив вчитися сам Вітя. За уроками ми просиджуємо весь день безперервно. Страшно подумати: з 15.00 до 23.00. Що я лише не робила: і лаяла, і карала, і купувала цукерки за виконані завдання. Нічого не допомагає. Без мене Вітя взагалі не сідає за уроки. Сьогодні я провела експеримент. Мовчу. Про уроки не нагадую. Він малює, займається своїми справами. Щось буде. Скоро годинник проб'є десяту годину.

- Вітя, — говорю я, — пора лягати спати.
- Але я ще уроки не зробив, — відповідає мені Вітя.
- Ну і що? Уроки робити вже пізно. Завтра рано вставати.
- Я не буду спати, поки не зроблю уроки, — говорить мені у відповідь син, А ти собі спи.

Домашні завдання на цей раз Вітя виконав, хоча ліг спати дуже пізно. Я задаю собі питання: чи слід мені так завжди поводитись з сином?

Завдання 6

Батьки часто звертаються до психолога з проблемою неслухняності дітей. Наприклад, вирушаючи вранці на роботу, батьки просять дітей: «До мого повернення помий посуд». Повертаючись увечері, вони бачать, що до залишеного вранці посуду ніхто навіть не

торкався. Дорослі бурчать і миють посуд самі. Діти дивляться на них і думають: «Яка неприємна і нецікава це робота — мити посуд». Приходить новий день, батьки знову повторюють своє прохання, і знову посуд залишається брудним.

Спробуйте виявити причину такої поведінки дітей, базуючись на теорії ставлень В. М. М'ясищева. Пригадаєте Тома Соєра, як він отримав підтримку друзів, лише змінивши ставлення до нецікавої і нудної роботи – фарбування паркану. Будучи психологом, що б Ви порадили батькам у такій ситуації?

IV. Лабораторна робота

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Психологічний вік» (Психологія діяльності та навчальний менеджмент. Навч.-методичний посібник / за ред. В. А. Козакова. – К.: КНЕУ. – 2003. – С. 128–129).

Інструкція:

Підготуйте бланк до методики.

Уявіть подумки своє життя – минуле, теперішнє і майбутнє. В колонці вікових інтервалів бланка визначте очікувану вами тривалість свого життя: позначте свій теперішній період життя, а також той віковий період, до якого, на вашу думку, ви маєте реальний шанс дожити.

Надалі спробуйте оцінити кожне п'ятиріччя впродовж тривалості свого життя за ступенем насиченості особисто важливими подіями від 1 до 10, позначивши відповідну клітинку таблиці. Подіями можуть бути будь-які зміни у своєму внутрішньому світі (думках, переживаннях, почуттях), стані здоров'я, поведінці, в різних сферах життя (сім'ї, навчанні, спілкуванні з друзями, професійній діяльності), в природі і суспільстві. 10 балів означає максимальну насиченість п'ятиріччя подіями, 1 бал – мінімальну. Своє минуле життя оцініть за наявними спогадами, а насиченість подальшого життя – на основі припущень.

Бланк до методики «Психологічний вік»

Вікові інтервали у роках	Рівень насиченості важливими подіями									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
до 5										

6-10										
11-15										
16-20										
21-25										
26-30										
31-35										
36-40										
41-45										
46-50										
51-55										
56-60										
61-65										
66-70										
71-75										
76-80										
81-85										
86-90										
91-95										
96-100										
101-105										

Обробка результатів: Спочатку підраховується загальна сума балів по всіх п'ятирічках, а також окрема сума балів по минулих п'ятирічках. Поділивши суму балів по минулих п'ятирічках на загальну суму балів по всіх п'ятирічках, отримаєте число, яке є показником суб'єктивної реалізованості життя. Помноживши цей показник на очікувану тривалість життя ви визначите свій психологічний вік.

Інтерпретація результатів: Значення психологічного і хронологічного віків не повинні бути надто далекі один від одного (оптимальна відмінність – 3-4 роки). Якщо психологічний вік більше хронологічного, то рекомендується приділяти більше уваги життєвій перспективі, замислитися про нові життєві перспективи, цілі, очікування. Якщо психологічний вік менше хронологічного, то це може свідчити про ваш надзвичайний оптимізм щодо свого майбутнього і недооцінку значення минулого життя. Якщо в юності більш природно почувати себе дещо старшим, а в похилому віці – молодшим, то в зрілому віці головне – гармонія перспективи і досвіду.

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Спрямованість і система ставлень особистості» (за: Горбатов Н. С. *Практикум по психологическому исследованию: Учеб. пособие.* – Самара: Издательский дом «БАРАХ-М», 2003. – С. 148–153).

Пояснення до методики: В проєктивних методиках речення формулюються таким чином, щоб стимулювати досліджуваного на відповіді, які допоможуть дослідити особливості його поведінки та особистісні якості. Запропонований нижче варіант включає в себе 60 речень, які можуть бути поділені на 15 груп, що характеризують ставлення людини до сім'ї, представників своєї і протилежної статі, до друзів, колег тощо. Частина речень свідчить про ставлення до свого минулого і майбутнього, сприяють виявленню власних життєвих цілей.

Інструкція : На бланку опитувальника необхідно завершити речення одним чи декількома словами.

Текст опитувальника:

1. Думаю, що мій батько рідко...
2. Якщо усі проти мене, то....
3. Я завжди хотів...
4. Якщо б я займав керівну посаду...
5. Майбутнє здається мені...
6. Мої вчителі...
7. Знаю, що нерозумно, але боюсь...
8. Думаю, що справжній друг...
9. Коли я був дитиною...
10. Ідеалом жінки (чоловіка) для мене є...
11. Коли я бачу жінку рядом із чоловіком...
12. Порівняно з більшістю інших сімей моя сім'я...
13. Краще усього мені працювати з...
14. Моя мама і я...
15. Зробив би усе, щоб забути...
16. Якщо б мій батько дійсно захотів...
17. Думаю, що я достатньо здібний, щоб...
18. Я би міг бути дуже щасливим, якщо б...
19. Якщо хтось працює під моїм керівництвом...
20. Надіюсь на...
21. В школі мої вчителі...
22. Більшість моїх товаришів не знають, що я боюсь...

23. Не люблю людей, які...
24. До школи я...
25. Вважаю, що більшість юнаків і дівчат...
26. Подружнє життя здається мені...
27. Моя сім'я поводить ся зі мною як з ...
28. Люди, з якими я навчаюсь...
29. Моя мама...
30. Моєю самою великою помилкою було...
31. Я хотів би, щоб мій батько...
32. Моя найбільша слабкість полягає в тому...
33. Моїм прихованим бажанням в житті...
34. Якщо я буду керівником, то мої підлеглі...
35. Наступить той день, коли...
36. Коли до мене підходить учитель...
37. Хотілось би мені перестати боятись...
38. Більше усього люблю тих людей, які...
39. Якщо б я знову став маленьким...
40. Вважаю, що більшість жінок (чоловіків)...
41. Нормальне статеве життя...
42. Більшість відомих мені сімей...
43. Люблю працювати з людьми, які...
44. Вважаю, що більшість матерів...
45. Коли я був маленьким, то почував себе винним, якщо...
46. Думаю, що мій батько...
47. Коли мені починає не щастити, я...
48. Більше усього я б хотів у житті...
49. Коли я даю іншим доручення...
50. Коли я буду старим...
51. Люди, перевагу яких над собою я визнаю...
52. Мої побоювання не раз заставляють мене...
53. Коли мене немає, мої друзі...
54. Моєю самою яскравою згадкою дитинства є...
55. Мені дуже не подобається, якщо жінки (чоловіки)...
56. Справжнє кохання...
57. Коли я був дитиною, моя сім'я...
58. Люди, які навчаються зі мною...
59. Я люблю свою маму, але...
60. Саме найгірше, що зі мною трапилось, це...

Обробка даних

Ключ до методики:

№ п/п	Групи речень	Номер завдання			
		1	16	31	46
1	Ставлення до батька	1	16	31	46
2	Ставлення до себе	2	17	32	47
3	Нереалізовані можливості	3	18	33	48
4	Ставлення до підлеглих	4	19	34	49
5	Ставлення до майбутнього	5	20	35	50
6	Ставлення до керівників	6	21	36	51
7	Страхи і переживання	7	22	37	52
8	Ставлення до друзів	8	23	38	53
9	Ставлення до свого минулого	9	24	39	54
10	Ставлення о осіб протилежної статі	10	25	40	55
11	Ставлення до проблем сексу	11	26	41	56
12	Ставлення до сім'ї	12	27	42	57
13	Ставлення до співробітників	13	28	43	58
14	Ставлення до матері	14	29	44	59
15	Почуття вини	15	30	45	60

Інтерпретація результатів:

Для кожної групи речень виводиться характеристика, що визначає дану систему взаємин як позитивну, негативну чи нейтральну. Приклади речень і варіанти відповідей з оцінками.

Більшість відомих мені сімей:

1. Нещасливі, недружні, розпались	- 2
2. Нервові, не дуже дружні	- 1
3. Всі однакові, маленькі, великі, не гірші, особливі	0
4. Живуть нормально, дружно	1
5. Щасливі	+2

Майбутнє здається мені:

1. Поганим, безнадійним, печальним	- 2
2. Туманним, сірим	- 1
3. Невідомим, неясним, невизначеним	0
4. Можливо непоганим, скоріше хорошим	+1
5. Успішним, цікавим, щасливим	+2

Власні доповнення студенти аналізують самостійно, без обговорення у групі. Аналізується кожна група речень, виявляються мотиви, потреби, почуття, система особистих ставлень. Така кількісна оцінка полегшує виявлення у дисгармонійної системи взаємин. Але, більш важливо, звичайно, якісне вивчення доповнених речень.

V. Завдання для самоконтролю

1. Яке з тверджень належить Л. С. Виготському:

- а) навчання йде за розвитком;
- б) змінюючи методи і зміст навчання, не можна істотно змінити розумовий розвиток дитини;
- в) навчання веде за собою розвиток.
- г) навчання відбувається лише у тому випадку, коли існує зовнішнє чи внутрішнє підкріплення.

2. Спроможність дитини самостійно розв'язувати завдання у теорії Л. С. Виготського позначається терміном:

- а) зона найближчого розвитку;
- б) актуальний рівень розвитку;
- в) когнітивний розвиток.

3. Яку діяльність О. М. Леонтьєв назвав провідною:

- а) найулюбленішу, найцікавішу для дитини діяльність;
- б) діяльність, у зв'язку з якою відбуваються найголовніші зміни у психіці дитини і підготовка до нового етапу розвитку дитини;
- в) діяльність, яка посідає найбільше місце в житті дитини.

4. С. Л. Рубінштейн розробляв принцип єдності свідомості і .....

- а) діяльності;
- б) несвідомого;
- в) самосвідомості;
- г) умов життєдіяльності.

5. Вчений психолог, організатор психологічної науки в Україні. Створив науково-дослідний інститут психології України, який носить його ім'я. Назвіть прізвище цієї людини.

6. Особливі поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов, вимоги оточуючих та їх очікування щодо дитини; забезпечення

матеріальних умов, особливості відносин між оточуючими – зокрема в сім'ї – це такий критерій виділення періодів психічного розвитку, як:

- а) новоутворення віку;
- б) провідна діяльність;
- в) соціальна ситуація розвитку;
- г) сенситивний період.

7. Центральні психічні зміни, які виникли у психічній діяльності і характеризують перебудову особистості на новій основі, називаються:

- а) новоутворення віку;
- б) провідна діяльність;
- в) соціальна ситуація розвитку;
- г) сенситивний період.

8. Назвіть автора теорії, основне положення полягає в тому, що особистість, психіка і свідомість людини – це єдність відображення об'єктивної дійсності і ставлення людини до неї.

- а) С. Л. Рубінштейн;
- б) В. М. М'ясіщев;
- в) Б. Г. Ананьєв;
- г) О. М. Леонтьєв.

9. Назвіть прізвище психолога, який піддає критиці погляди О. М. Леонтьєва, С. Л. Рубінштейна, Ж. Піаже та інших психологів, які пов'язували розвиток свідомості з основними видами діяльності – грою, навчанням, працею, що розглядалися ними у генетичній послідовності:

- а) Л. С. Виготський;
- б) Б. Г. Ананьєв;
- в) Г. С. Костюк;
- г) В. М. М'ясіщев.

10. Б. Г. Ананьєв визнає лише два основних види діяльності:

- а) навчання і праця;
- б) пізнання і спілкування;
- в) гра і навчання;
- г) спілкування і праця.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Перетворення» (За: Вітенко І. С., Борисик А. С., Вітенко Т. І. Соціально-психологічний тренінг: цикл вправ для підготовки лікарів-медичних психологів: Навчально-методичний посібник / За ред. проф. Вітенка І. С. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 128 с.)

Пояснення до вправи: Виконання вправи дає можливість людині уникнути негативних емоцій під час здійснення складних і не дуже приємних обов'язків. Коли потрібно виконати завдання, або зробити справу, яку ми дуже не хочемо робити, ми переживаємо гнів, протест, ненависть, забуваємо про неї тощо. У нас формується відчуття, що наша доля залежить не від нас. Якщо ж ми самі обираємо те, що робимо, то відчуваємо себе вільними людьми. Тому потрібно навчитись перетворювати своє «Я повинен» у «Я хочу». Це дасть нам змогу уникнути боротьби із негативними емоціями. Для досягнення такого стану потрібно свідомо зосередитись на позитивних сторонах неприємного завдання і зробити усе можливе для підтримки позитивного ставлення до важкого обов'язку.

Хід вправи:

1. За 5 хвилин Ви повинні написати якомога більше речень, які б починались словами «Я мушу...». Тепер, за 5 хвилин Ви повинні написати речення, які починаються зі слів «Я хочу...». Обговорення: Хто бажає, нехай поділиться враженнями від виконання цієї вправи: Які речення Ви писали легко, які було написати складно? У якій частині більше речень? Чи були такі теми і справи, які знайшли відображення в обох частинах?
2. Подивіться у свій список «Я мушу» і запишіть це речення так, щоб воно перетворилось у «Я хочу» з умовою, щоб Вам дійсно захотілось виконати цей обов'язок. Розкажіть про свої відчуття, які у Вас виникли після завершення вправи.

VII. Література

1. *Ананьєв Б. Г.* Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 338 с.
2. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
3. Вікова психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1976. – 272 с.

4. *Выготский Л. С.* Вопросы теории и истории психологии // Собр. соч.: В 6 т. – М., 1982. – Т.1. – 487 с.
5. *Выготский Л. С.* Детская психология // Собр. соч. в 6 т. – М., 1984. – Т. 4. – 432 с.
6. *Давыдов В. В.* Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 165 с.
7. *Костюк Г. С.* Навчально – виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989 – 608 с.
8. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики. – М.: Просвещение, 1981. – 467 с.
9. *Мясищев В. Н.* Психология отношений: . – М.: Ин-т практич. психологии, 1995. – 356 с.
10. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
11. *Рубинштейн С. Л.* Принципы и пути развития психологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 356 с.
12. *Эльконин Д. Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1971. – № 4.

Тема 8

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Хід заняття

I. Обговорення теоретичних питань

1. Загальна характеристика властивостей людини як індивіда.
2. Погляди психологів на роль генетичних чинників у розвитку особистості.
3. Вікові індивідні властивості та особистість.
4. Статевий диморфізм і статева ідентифікація особистості
5. Основні підходи до дослідження темпераменту.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: індивідні властивості, спадковість, генетична детермінованість, генетичні чинники, періодизація розвитку, сенситивні періоди, критичні періоди, психологічний вік, статевий диморфізм, психологічна стать, статево-рольові стереотипи, сила, врівноваженість, рухливість нервової системи, тип нервової системи, темперамент.

III. Виконання завдань

Завдання 1

Відновіть пропущені слова у висловлюваннях відомих персонологів про вплив генетичних факторів на розвиток особистості.

1. «Несвідоме як сукупність ..... є залишком усього, що було пережите людством аж до найтемніших його начал. Однак не мертвим осадом, не покинутим полем руїн, а живою системою реакцій визначається індивідуальне життя, оскільки ..... не що інше, як форми прояву інстинктів». (Карл Юнг)

2. «Я вважаю, що у нас ніколи не буде повної картини психології особистості, поки ми не володіємо значно кращим знанням ..... чинників». (Гордон Олпорт)

3. «Той факт, що ..... чинники відіграють велику роль у появі та збереженні невротичних порушень, а також кримінальній активності, не подобається багатьом людям. Вони вважають, що при такому підході модифікація поведінки просто неможлива. Це цілковито помилкова інтерпретація. Генетично детермінована тільки певна ..... особи реагувати та діяти певним чином, коли вона потрапляє в певні ситуації». (Ганс Айзенк)

4. «65 – 70 % варіацій в оцінках інтелекту та впевненості у собі можна приписати впливу ..... чинників, а ..... вплив на такі риси, як самооцінка та нейротизм, удвічі менший. Приблизно дві третини характеристик особистості визначається впливом ..... і одна третина .....». (Раймонд Кеттел)

5. «..... природа людини спирається на її ..... природу, маючи в ній потребу як в основі, і руйнується без цієї основи. Тому більша частина людства не може проявити свою ..... природу без задоволення базової ..... природи». (Абрахам Маслоу)

Завдання 2

У поданому нижче тексті безсистемно перераховані емоціонально-динамічні властивості темпераменту (за В.С.Мерліним). Ви повинні сформувавши групу із чотирьох учасників, розподілити між собою завдання, проаналізувати текст і заповнити таблицю за поданою формою.

Типи темпераментів			
Холеричний	Сангвінічний	Флегматичний	Меланхолічний

Текст: 1. Рухи повільні. 2. Підвищені реактивність і активність. 3. Співвідношення активності і реактивності врівноважене. 4. Темп реакції високий. 5. Важко пристосовується. 6. Активний, може довго працювати, не стомлюючись. 7. Гнучкий в обставинах. 8. Сенситивний. 9. Екстраверт. 10. Схильний до позитивних емоцій. 11. Ригідний. 12. Пластичний. 13. Схильний не доводити розпочату справу до кінця. 14. Сильний тип нервової системи. 15. Реактивність переважає над активністю. 16. Мала реактивність і низька активність. 17. Підвищена збудливість і невірноваженість. 18. Міміка і рухи невиразні, голос тихий. 19. Менш пластичний і більш інертний, ніж сангвінік. 20. Запальний, нестриманий. 21. Спокійний. 22. Врівноважений. 23. Малорухливий. 25. Інтроверт. 26. Повільний психічний темп. 27. Відрізняється терплячістю, витримкою і самоконтролем. 28. Висока емоціональна чутливість. 29. Вразливий.

Завдання 3

Дайте відповідь на дискусійні питання, обґрунтувавши свою думку теоретичними фактами.

1. Чи завжди індивідуально-психологічні властивості людини, що виявляються в ранньому дитинстві, зберігаються в подальшому її житті? Чим це можна пояснити?

2. Чи можна зробити висновок про темперамент особистості за яскравими, але епізодичними проявами її поведінки? В яких життєвих ситуаціях темперамент виявляється найповніше?

3. Залежно від станів людини в неї можуть змінюватись темп мовлення, емоційна збудливість тощо. Визначте, у яких випадках ці прояви залежать від темпераменту, а у яких – від ситуативних обставин. Опишіть ознаки, за якими це можна встановити.

Завдання 4

Визначте можливий тип темпераменту.

1. Після отримання відповідального завдання інженер швидко розробив план конструкції, зробив підрахунки і за короткий термін виконав креслення.

2. Отримане завдання викликало у працівника незадоволення, він довго не міг приступити до виконання, усім жаліючись на те, що у нього недостатньо досвіду і йому не можна давати таких складних доручень.

3. Перш ніж виконати завдання, працівник довго роздумував, клопітливо перевіряв усі дані, а потім приступив до креслення.

4. У процесі створення проекту інженер-конструктор сильно захоплюється, придумує різноманітні варіанти, повністю захоплений роботою і роздратовується, коли його відволікають.

5. Секретарка дуже сильно реагує на зауваження начальника, довго переживає внаслідок допущених помилок, невеличкі неприємності можуть зіпсувати їй настрій. Якщо потрібно терміново виконати завдання, не може одразу зосередитись.

6. Всю перерву першокласник пробігав по коридору, періодично штовхаючи своїх однокласників з ціллю привернути їх увагу і гратись разом.

7. Відповідаючи на питання учителя під час відкритого уроку, учень не хвилювався, виявляв винахідливість, говорив чітко і виразно.

8. Більшу частину уроку учениця прокружилась, як веретено, встигаючи поговорити з усіма сусідами, написати записку подрузі у другий кінець класу і розв'язати, хоча і з помилками, але усі завдання учителя.

9. Учень не встиг протягом уроку виконати аплікацію і залишився на перерві її доробляти.

10. Незважаючи на отриманий за диктант низький бал, учень був на уроці активним, як звичайно.

Завдання 5

Визначте, які властивості і тип темпераменту враховувались авторами наступних психолого-педагогічних рекомендацій.

1. Якщо учитель хоче запитати цього учня, то нехай набереється терпіння вислухати його судження, скільки б часу уроку вони не тривали.

2. Дітям, які спілкуються з цим хлопчиком, краще не вступати з ним у дискусію, щоб уникнути його роздратування, крику і бійки.

3. Щоб учень не розплакався після отриманого низького балу за контрольну роботу, учителю слід сказати йому, що це, очевидно, випадковість, що він здібний учень і наступного разу робота буде виконана краще.

4. Якщо мама хотіла, щоб ягоди чи гриби були чисто перебрані, то цю справу ніколи не доручала старшому сину.

5. Якщо шкільному бібліотекарю потрібна допомога в оформленні картотеки, то класний керівник може порадити взяти у помічники саме цю дівчинку.

6. Із усіх робіт на присадибній ділянці цьому учневі найкраще доручити носити воду для поливу.

7. Якщо мама знає, що у справах їй потрібно відсидіти велику чергу, то щоб запобігти «подвійній» перевтомі, сина з собою краще не брати.

8. Батькам не бажано заставляти цю дитину робити усі уроки, не встаючи з робочого місця.

9. Якщо група школярів збилась з маршруту і заблукала під час екскурсії до незнайомого лісу, то окремим дітям краще це не повідомляти, інакше виникне паніка.

10. Організуючи терміновий випуск стінгазети, класному керівнику краще включити в групу оформлення саме таких учнів.

11. Ведучими святкового концерту краще вибрати саме таких учнів.

Завдання 6

Опишіть, якою буде поведінка людей з різним типом темпераменту в наступних ситуаціях:

1. Під час довготривалої роботи за комп'ютером у програміста зненацька пропадають усі записані дані.

2. Начальник телефонує підлеглому пізно ввечері і дає доручення терміново підготувати важливий звіт і виступити завтра зранку на нараді.

3. Людина запізнюється на призначену зустріч.

4. Посеред ночі хтось дзвонить у двері і втікає.

5. Колега протягом години третій раз просить пояснити йому незрозуміле питання.

Завдання 7

Встановіть, чи добре Ви знаєте психологічні відмінності дівчаток і хлопчиків. Дайте відповідь «так», якщо ви згодні з твердженням, або «ні», якщо ви дотримуєтесь іншої думки. Можна разом з відповіддю

поставити вік, якщо відповідь залежить від нього. (За: Федоров В. Д. *Психологічний тезаурус і стиль педагогічної діяльності*. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 262–265).

1. Дівчатка більш слухняні, ніж хлопчики.
2. Дівчатка краще ставляться до природи.
3. Хлопчики краще можуть оцінити складне становище і мислять більш логічно.
4. Хлопчики відчувають більше бажання відзначитись.
5. Хлопчики більш обдаровані в математиці.
6. Дівчатка чутливіші до атмосфери, в якій вони живуть, важче переносять біль, страждання.
7. Дівчатка вміють краще висловити свої думки.
8. У хлопчиків краща зорова пам'ять, а у дівчаток — слухова.
9. Хлопчики краще орієнтуються у просторі.
10. Хлопчики агресивніші.
11. Дівчатка більш активні.
12. Дівчатка більш товариські, надають перевагу великій компанії, а не вузькому колу друзів.
13. Дівчатка більш ласкаві.
14. Дівчатка легше піддаються чужому впливу.
15. Хлопчики більш підприємливі.
16. Дівчатка більш боягузливі.
17. Дівчатка частіше страждають від комплексу неповноцінності.
18. Дівчатка рідше суперничають між собою.
19. Хлопчикам більш важливо заявити про себе, продемонструвати свої здібності.
20. У хлопчиків більше схильності до творчої роботи, у той час як дівчатка краще справляються з монотонною працею.

Відповіді та їх тлумачення.

1. У ранньому дитинстві дівчатка більш слухняні.
2. Дівчатка схильні турбуватися про тварин, особливо хворих, у віці 6-9 років. Далі немає різниці.
3. Дівчатка можуть вирішувати складні задачі не гірше за хлопчиків.
4. До 10-12 років дівчатка розвиваються швидше і тому прагнуть виділитись. Але пізніше вони більш цілеспрямовані і більше, ніж хлопчики думають про майбутнє.
5. Обдаровані однаково дівчатка і хлопчики. Педагоги більше орієнтують хлопчиків на винятковість.

6. Навпаки, хлопчики легше піддаються впливу середовища і сильніше переживають розлуку з батьками. Вони більш чутливі до болю, страждання, але вони уміють «робити вигляд», що сильніші, їх вчать «не скиглити».

7. До 10-13 років різниці майже немає. Потім дівчатка краще, більш чітко в письмовому вигляді й усно висловлюють свої думки.

8. Однаково впродовж всього життя. Різниця — індивідуальна.

9. До статевої зрілості різниці немає. Після — краще орієнтуються хлопчики.

10. Хлопчики агресивніші в 2-3 роки, коли формується особистість.

11. Не встановлена різниця. Хлопчики більш шумні. Дівчатка не менш цілеспрямовані, але не такі галасливі.

12. Навпаки, дівчатка надають перевагу 2-3 подругам. Великим групам — хлопчики.

13. Немає різниці до певного віку.

14. Навпаки. Хлопчики схильні приймати «на віру» думку компанії. Дівчатка звично дотримуються власної думки.

15. До певного віку немає різниці. Пізніше — дівчатка до 10-12. Потім — хлопці.

16. Дівчатка не боягузливі, вони краще за хлопчиків переборюють страх.

17. Дівчатка краще пристосовуються.

18. Все залежить від особистості.

19. Хлопчики легше підкоряються сильним особистостям. Дівчатка більш самовпевнені.

20. Тут стаття не має значення.

IV. Лабораторна робота

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Тип особистості» (Див. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С. 10–11.)

Коротке пояснення до методики: Психогеомерія як система склалася в США. Автор цієї системи С. Деллінгер – фахівець із соціально-психологічної підготовки управлінських кадрів. Психогеомерія – система аналізу типології особистості на основі спостережен-

ня за поведінкою людини і переважного вибору людиною певної геометричної фігури.

Інструкція: Розташували подані геометричні фігури в порядку їхнього переважання, за фігурою, що займає перше місце, можна визначити основні домінуючі особливості особистості і поведінки. Спостерігаючи за поведінкою людини, можна визначити її тип поперечно, використовуючи категорії таблиці 3.

Інтерпретація результатів:

Основні психологічні характеристики поведінки

Квадрат, організованість, пунктуальність, суворе дотримання правил, інструкцій, аналітичність мислення, уважність до деталей, орієнтація на факти, пристрасть до письмової мови, акуратність, охайність, раціональність, обережність, сухість, холодність, практичність, ощадливість, завзятість, наполегливість, твердість у рішеннях, терплячість, працьовитість, фахова ерудиція, слабкий політик, вузьке коло друзів і знайомих.

Трикутник: лідер, прагнення до влади, честолюбство, установка на перемогу, прагматизм, орієнтація на суть проблеми, впевненість у собі, рішучість, імпульсивність, сила почуттів, сміливість, неприборкана енергія, схильність до ризику, висока працездатність, буйні розваги, нетерплячість, чудовий політик, дотепність, широке коло спілкування, вузьке коло близьких і друзів.

Прямокутник: мінливість, непослідовність, непевність, збуджувальність, допитливість, позитивна установка до всього нового, сміливість, низька самооцінка, непевність у собі, довірливість, знервованість, швидкі, різкі коливання настрою, уникання конфліктів, забудькуватість, схильність губити речі, непунктуальність, схильність заводити нових друзів, імітація поведінки інших людей («примірювання ролей»), тенденція до застуд, травм, дорожньо-транспортних пригод.

Коло: висока потреба в спілкуванні, контактність, доброзичливість, турбота про інших, щедрість, здатність до співпереживання, гарна інтуїція, спокій, схильність до самозвинувачення і меланхолії, емоційна чутливість, довірливість, орієнтація на думку оточуючих, нерішучість, слабкий політик, балакучість, здатність умовляти, переконувати інших, сентиментальність, тяга до минулого, схильність до громадської роботи, гнучкий розпорядок дня, широке коло друзів і знайомих.

Зигзаг, жадання змін, креативність, жага знань, чудова інтуїція, одержимість своїми ідеями, мрійливість, спрямованість у майбутнє, позитивна установка на все нове, захопленість, ентузіазм, безпосередність, непрактичність, імпульсивність, мінливість настрою, поведінки, прагнення працювати наодинці, відраза до паперової роботи, душа компанії, дотепність, безладність у фінансових питаннях.

Таблиця 3

Зміст категорій спостереження типу особистості

Квадрат	Трикутник	Прямокутник	Коло	Зигзаг
<i>Зовнішній вигляд чоловіка</i>				
Консервативний. охайний, чисто виголений	Модний, дорогі речі, відповідає ситуації	Мінливий, не в тон ситуації	Неофіційний, недбалий, молоджавий	Розшарпаний, неохайний, демонстративний
<i>Зовнішній вигляд жінки</i>				
Стриманий, неяскравий, сухорлявий	Елегантний, дорогі речі, доглянутий	Мінливий, не в тон ситуації	Неофіційний, неділовий, жіночний	Різноманітний, екстравагантний, незвичний
<i>Робоче місце</i>				
Кожна річ на своєму місці	Переважають символи статусу й успіху	Безладдя	Затишне, домашнє	Занеханість, або демонстративне невизнання ділового стилю
<i>Мова</i>				
Логічна, ясна, суха, монотонна, повільна, високий голос, мовні штампи, фахова термінологія	Логічна, стисла, емоційна, голосна, упевнена, багато дотепів	Невпевнена, плутана, нерішуча, скоромовка, переривчаста.	Плавна, за спокійлива, соковитий голос, компліменти	Непослідовна, швидка, образна, жаргони, дотепи

Мова тіла				
Скута напружена поза, продумані рухи, скупі жести, солідна хода,	Упевнені, плати рухи, виразні жести, енергійна стиснуті губи, владний погляд	Незграбні, поривчасті рухи не впевнені жести, бігаючий погляд, хихикання	Розслаблена поза. плавні рухи, швидкі, доброзичлива посмішка і вітання, життєрадісна хода	Розслаблена поза. плавні рухи, швидкі, доброзичлива посмішка і вітання, життєрадісна хода

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Визначення домінуючого інстинкту» (За: Семиченко В. А. *Проблеми мотивації поведінки і діяльності людини. Модульний курс психології. Модуль «Направленість»*. – К.: Милленіум, 2004. – С. 118–125).

Коротке пояснення до методики: У даній методиці інстинкти розглядаються надзвичайно широко: як зафіксована в генетичному коді програма пристосування, самозбереження і продовження роду, ставлення до себе і інших, що включає індивідуальний стиль адаптації і первинну спеціалізацію людини. Це дозволяє розглядати методику як засіб виявлення базової спрямованості людини як систему найбільш стійких, практично незалежних від волі людини орієнтацій.

Вважається, що генетична програма розвитку індивіда гармонійна. Домінуючому інстинкту відповідає певний темперамент, конституція тіла, ліво- або правопівкульне домінування. Реалізація домінуючого інстинкту в життєвому плані, способі життя, професії, у ставленні до себе і інших, приносить задоволення, гармонію, адаптованість, здоров'я і довголіття. Волонтаристське придушення, ігнорування тенденцій домінуючого інстинкту призводить до незадоволення життям, дисгармонії, дезадаптації і хвороби.

Інструкція: Відзначте знаком «+» ті проблеми і твердження, які найбільш близькі Вам і хвилюють Вас.

Текст опитувальника:

1. Ви надаєте досить часу і зусиль проблемі збереження власного здоров'я, вважаючи, що здоров'я – понад усе.
2. Вас понад усе хвилює здоров'я ваших дітей.

3. Вас понад усе хвилюють і засмучують прояви недоброзичливості людей у ставленні один до одного, відсутність у багатьох істинної доброти.

4. Ви надаєте перевагу дослідницькій, експериментальній пошуковій діяльності.

5. Ви завжди прагнули до лідерства, і для вас кар'єра — спосіб самоствердження людини.

6. Вас обурюють усі форми приниження людини людиною, людини – державою.

7. Ви ні за яких обставин не будете терпіти зверхності у ставленні до Вас.

8. Ви вважаєте, що людина не повинна пропустити ні хвилини радощів та задоволення, оскільки життя одне і іншого не буде.

9. Вас понад усе хвилюють проблеми, пов'язані з благополуччям Вашої сім'ї.

10. Понад усе ви цінуєте здатність відчувати стан іншої людини, розуміти її переживання.

11. Понад усе ви мрієте про роботу в колективі цікавих і талановитих людей.

12. Ви віддаєте перевагу управлінській, організаційній роботі Вам близьке твердження: «Не заважайте діловим людям, і тоді буде добробут у країні».

13. Якби вам запропонували на вибір кар'єру, багатство, безпеку або свободу, ви б без коливань вибрали свободу.

14. Ви завжди на стороні тих, хто готовий поступитися благополуччям заради збереження своєї честі і родової гордості.

15. Ви не будете ризикувати здоров'ям і благополуччям навіть заради досить принадних цілей і пропозицій.

16. Більш за усе Вас хвилює безпека Ваших дітей.

17. Понад усе ви цінуєте безкорисливість у відносинах між людьми.

18. Ви чудово розумієте людей, готових покинути свій дім і виїхати на нові землі, якщо там починається нова і цікава справа.

19. Для вас привабливіша перспектива службового зростання, ніж матеріальні винагороди.

20. Ви вважаєте, що з усіх прав людини найважливіше — свобода слова і віросповідання.

21. Вам подобаються люди, які ведуть самовіддану боротьбу проти усіх форм пригноблення людини людиною, людини державою, що мають право сказати: «У нашому роду не було негідників».

22. Ви вважаєте, що найбільша дурість на світі – запізно звернутися до лікаря, запустити хворобу.

23. Понад усе Вас хвилює і тривожить майбутнє Ваших дітей.

24. Ви тяжче переживаєте біди і нещастя свого народу, ніж свої власні.

25. Вас дратує інертність і протидія бездарних, наділених владою людей новому, прогресивному, талановитому.

26. Ви готові до жорсткої боротьби з конкурентами у головній для вас справі.

27. Понад усе вас цікавить незалежність від кого б то не було і від чого б то не було.

28. Ви понад усе нетерпимі до всіх форм утиску вашого «Я» і ваше кредо — «Честь перш за все».

29. Ви абсолютно згодні з філософом, що стверджує, що «усе навкруги має сенс, поки є Я».

30. Краще всього ви відчуваєте себе в колі своєї сім'ї. Вона ваша радість і ваше кредо — «Мій будинок — моя фортеця».

31. Понад усе вас тривожить і засмучує відсутність турботи про старих, хворих, інвалідів.

32. Вас захоплюють люди, готові поступитися благополуччям, здоров'ям заради реалізації своїх творчих прагнень.

33. Ви цінуєте людей справи, результат, сильну руку в управлінні.

34. Ви не терпите обмежень у своїй діяльності, у своєму житті, у своїй свободі.

35. За будь-яких обставин і за будь-якої загрози слід діяти у згоді з кредо: «Краще померти стоячи, чим жити, стоячи на колінах».

Обробка результатів:

Ключ до методики:

Тип інстинкту	Номер питання	Тип інстинкту	Номер питання
1	1,8,15,22,29	5	5, 12, 19,26,33
2	2,9, 16,23,30	6	6,13,20,27,34
3	3,10, 17,24,31	7	7, 14,21,28,35
4	4,11,18,25,32		

За кожен збіг з ключем отримуєте 1 бал. Найбільша сума балів вказує на домінуючий інстинкт і на типovu приналежність: 1 — егофільний тип, 2 — генофільний тип, 3 — альтруїстичний тип, 4 — дослідницький тип, 5 — домінантний тип, 6 — лібертофільний тип, 7 — дігнітофільний тип.

Якщо рівна кількість балів виявлена у двох інстинктах, то вам властивий змішаний тип. Інформативним є також відсутність балів у певних інстинктах, особливо альтруїзму, самозбереження, продовження роду.

За результатами дослідження можна виконати ще одне завдання. Студентам пропонують з'ясувати який із інстинктів є найбільш поширеним у їх групі, а також оцінити наскільки це відповідає характеру їх майбутньої професії.

Інтерпретація результатів: Коротка особистісна характеристика в межах даної типології:

1. «Егофільний тип»

З раннього дитинства у людини такого типу виявляється схильність до підвищеної обережності, дитина не відпускає матір від себе ні на мить, боїться темноти, висоти, води тощо, нетерпима до болю (відмовляється від лікування зубів, боїться йти у лікарню). На основі такого типу формується особа з високим рівнем егоцентризму, тривожністю, схильністю у несприятливих обставинах до страхів, фобій або істеричних реакцій. Це люди, для яких «Безпека і здоров'я, – понад усе!». Еволюційна доцільність даного типу в тому, що його носії, зберігаючи себе, є охоронцями генофонду роду, племені.

Для «егофільного типу» характерні такі основні якості: 1) егоцентризм, 2) консерватизм, 3) готовність поступитися соціальними потребами ради власної безпеки, 4) обмеження ризику, 5) тривожність щодо свого здоров'я і благополуччя

2. «Генофільний тип»

Для нього характерний своєрідний різновид егоцентризму, коли «Я» замінюється поняттям «Ми» (під «Ми» мається на увазі родина), аж до заперечення власного «Я». Цінності, цілі, життєвий задум підпорядковані одному — інтересам дітей, сім'ї. Уже в дитинстві інтереси цього типу людей фіксовані на сім'ї, і таке дитя спокійне лише тоді, коли батько і матір повертаються з роботи додому, всі здорово і в усіх гарній настрій. Така дитина гостро відчуває розлад в сім'ї, і в цьому випадку у неї виникає депресивна невротична реакція з енурезом, заїканням тощо. Це люди, які цінують «інтереси сім'ї над усе», а їх кредо: «Мій будинок — моя фортеця». Еволюційна доцільність наявності даного типу в тому, що його носії — охоронці сім'ї, охоронці генофонду роду, охоронці життя.

«Генофільному типу» властиві такі основні якості: 1) надлюбов до своїх дітей, 2) сімейність, 3) надтурбота про безпеку і здоров'я своїх дітей, 4) тенденція до заперечення свого «Я» на користь «Ми» (сім'ї), 5) надтривожність щодо майбутнього своїх дітей.

3. «Альтруїстичний тип»

Для людей цього типу характерні доброта, емпатія, турботливе ставлення до близьких, особливо до літніх, вони здатні віддати іншим останнє, навіть необхідне їм самим. Вони переконані, що не може бути добре всім, якщо погано комусь одному, а їх кредо — «Доброта врятує світ». Еволюційно вони охоронці доброти, світу, охоронці життя.

Для «альтруїстичного типу» характерні провідні якості: 1) доброта, 2) співпереживання, розуміння людей, 3) безкорисливість у взаєминах з людьми, 4) турбота про слабих, хворих, 5) миролюбність.

4. «Дослідницький тип»

У людей цього типу з раннього дитинства виявляється допитливість, прагнення в усьому дійти до суті, схильність до творчості. Спочатку цих людей цікавить усе, але далі все сильніше і сильніше захоплює якесь одне пристрасне захоплення. Мандрівники, дослідники, учені — люди цього типу. Їх кредо — «Творчість і прогрес — над усе». Еволюційна доцільність цього типу очевидна.

Основні властивості: 1) схильність до дослідницької діяльності, 2) схильність до пошуку нового, новаторство в науці, мистецтві, 3) здатність без коливань залишати обжите місце, роботу у разі появи нового захоплення. 4) спрямованість до творчості, 5) самовідданість у реалізації творчих устремлень.

5. «Домінантний тип»

З раннього дитинства спостерігається прагнення до лідерства, уміння організувати інших, поставити мету, проявити волю для її досягнення, формується особистість, що знає, чого вона хоче і як досягти бажаного, наполеглива в досягненні мети, готова до продуманого ризику. Кредо цього типу: «Справа і порядок над усе», «Буде добре всім — буде добре кожному». Еволюційна доцільність наявності цього типу в тому, що він дає нам лідерів, організаторів, політиків.

Для «домінантного типу» характерні: 1) схильність до лідерства, до влади, 2) схильність до вирішення складних організаційних завдань, 3) пріоритет перспектив службового зростання над матеріальними стимулами, 4) готовність до жорсткої боротьби за лідерство, за

перше місце, 5) пріоритет суспільного (інтересів справи, колективу) над особистим (інтересами однієї людини).

6. «Лібертофільний тип»

Уже в колисці дитина такого типу протестує, коли його сповивають. Схильність до протесту проти будь-якого обмеження свободи зростає разом із дитиною. Для людей цього типу характерні прагнення до самостійності, заперечення авторитетів (батьків, вчителів), терпимість до болю, схильність рано покидати батьків, схильність до ризику, впертості, негативізму, нетерпимості рутини, бюрократизму. Кредо таких людей: «Свобода над усе!».

«Лібертофільному типу» властиві: 1) схильність до протесту, бунтарство, 2) схильність до зміни місць, 3) прагнення до незалежності, 4) схильність до революційних перетворень, 5) нетерпимість до будь-яких форм обмежень, до цензури, до придушення «Я».

7. «Дігнітофільний тип»

Уже в ранньому дитинстві людина цього типу здатна уловити іронію, кепкування, абсолютно нетерпима до будь-якої форми приниження. Характерна безоглядність, готовність поступитися всім у відстоюванні своїх прав, непохитна позиція «Честь над усе». Інстинкт самозбереження у такої людини на останньому місці. В ім'я честі і гідності ці люди без вагання йдуть на Голгофу. Прихильність до сім'ї виявляється у формі збереження фамільної честі: «У нашому роду не було негідників і боягузів».

Для «дігнітофільного типу» характерні: 1) нетерпимість до будь-яких форм приниження, 2) готовність поступитися благополуччям і соціальним статусом в ім'я власної гідності, 3) пріоритет честі і гідності над безпекою, 4) безкомпромісність і прямота в стосунках з людьми, 5) нетерпимість до всіх форм утиску прав людини.

V. Завдання для самоконтролю

1. Виберіть правильне визначення темпераменту:

- а) гарячковість, нестриманість людини, що по-різному позначається на її психічній діяльності;
- б) стан людини, у якому виявляється її ставлення до оточуючих і обставин життя;
- в) індивідуальні особливості людини, що виявляються в певній збудливості, емоційній вразливості, урівноваженості і швидкості перебігу психічної діяльності;

г) якості особистості, набуті у процесі взаємодії людини зі світом.

2. Домінування певного типу темпераменту людини обумовлюється:

- а) характером;
- б) соціальними умовами життя;
- в) особливостями вищої нервової діяльності людини;
- г) психологічним віком.

3. Перераховані властивості вищої нервової діяльності є підґрунтям флегматичного темпераменту, окрім:

- а) малорухливий;
- б) сильний;
- в) врівноважений;
- г) збудливий.

4. Задатки:

- а) відображають готовність людини до оволодіння певним видом діяльності;
- б) істотні психічні властивості;
- в) вроджені анатомо-фізіологічні особливості мозку, нервової системи, органів чуття і руху, що становлять природну основу розвитку її здібностей.
- г) якості особистості, набуті у процесі взаємодії людини зі світом.

5. Психологічні властивості, що визначають успішність освоєння та виконання діяльності, але не зводяться до тих знань, умінь і навичок, які вже є у людини носять назву:

- а) задатки;
- б) здібності;
- в) обдарованість;
- г) талант.

6. Визначте, кому з відомих персонологів належить вислів: «Не-свідоме як сукупність архетипів є залишком усього, що було пережито людством аж до найтемніших його начал. Однак не мертвим осадом, не покинутим полем руйн, а живою системою реакцій визнача-

ється індивідуальне життя, оскільки архетипи не що інше, як форми прояву інстинктів»:

- а) З. Фрейд;
- б) К. Юнг;
- в) Р. Кетлер;
- г) А. Маслоу.

7. Визначте, кому з відомих персонологів належить вислів: «Вища природа людини спирається на її нижчу природу, маючи в ній потребу як в основі, і руйнується без цієї основи. Тому більша частина людства не може проявити свою вищу природу без задоволення базової нижчої природи».

- а) З. Фрейд;
- б) К. Юнг;
- в) Р. Кетлер;
- г) А. Маслоу.

8. Вікові інтервали, в контексті яких підвищується чутливість до певних впливів та знижується резистентність (опір) щодо них, в межах яких з високою ймовірністю може бути порушено нормальний хід фізіологічного дозрівання мають назву:

- а) періоди розвитку;
- б) критичні періоди;
- в) сенситивні періоди;
- г) психологічні періоди.

9. Нерівномірність дозрівання та росту різних структур, функцій і систем організму позначають терміном:

- а) синхронність розвитку;
- б) гетерохронність розвитку;
- в) періодизація розвитку;
- г) криза розвитку.

10. Вивчаючи фізіологічні основи темпераменту, І. Павлов звернув увагу на залежність темпераменту від:

- а) типу нервової системи;
- б) прийомів і методів виховання;
- в) періодизації розвитку особистості;

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Розвиток креативного мислення» (За: Федоров В. Д. Психологічний тезаурус і стиль педагогічної діяльності. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002, С. 129–134).

Мета: Виявити рівень креативного потенціалу, можливості сприйняття і опрацювання нової інформації, поданої в нестандартному вигляді.

Зміст запитань:

1. Ви мандрівник степом. Погода кепська: йде дощ зі снігом, віє сильний вітер. Нарешті ви бачите поодаль хатку. Ви підходите до дверей, відчиняєте їх, входите до хати. Всередині напівтемрява. Але ви, оглядаючись навкруги, бачите піч, газову лампу, олійний світильник і декілька свічок. Ви згадуєте, що у вас десь в кишені є коробочка сірників, яка загорнута у целофан. Ви шукаєте її і знаходите, але в коробці тільки один сірник. Що ви запалите першим?

2. Джон народився 28 грудня, щороку він відзначає свій день народження влітку. Як це має бути?

3. На якій планеті є канали, атмосфера, гори, верхівки яких вкриті льодом?

4. Яке питання може задавати людина впродовж дня, отримуючи увесь час різні відповіді, але всі вони є вірними?

5. Два шахісти прокинулись у четвер вранці і до обіду зіграли шість партій в шахи. Один з них виграв чотири партії та програв дві. Його товариш по кімнаті також виграв чотири і програв дві. Як це могло трапитись?

6. Близько 5% жителів міста мають незареєстровані телефонні номери. Якщо ви за телефонною книжкою виберете перші чи останні 100 номерів і зателефонуйте за ними, то скільки з них будуть незареєстрованими?

7. Електропоїзд прямує на захід з півночі зі швидкістю 20 м/сек, дує вітер. В якому напрямку буде спрямований дим?

8. Мисливець полював увесь день. Коли в нього вже майже закінчились набойі і залишилась тільки остання куля, він зустрів пуму й гірського лева. Мисливець одним пострілом здобув собі здобич. Як це?

9. Після того, як стрілку зав'язали очі, хтось повісив його шапку. Стрелець відійшов на сто метрів, повернувся навкруги і вистрілив. Куля пройшла скрізь шапку і впала. Чому це стало можливим?

10. Якщо 3 кицьки за 3 хвилини можуть зловити 3 миші, то скільки потрібно мати кицьок, щоб за 100 хвилин зловити 100 мишей?

11. Чоловік, який тримає в руках 3 кульки, підійшов до містка, що висів над прірвою. Біля входу висіла об'ява, яка попереджувала, що міст може витримати вагу до 75 кг. А чоловік важив 71 кг, та ще кожна кулька мала вагу 2 кг. Але все ж таки чоловік пройшов по цьому містку і переніс всі 3 кульки. Як?

12. Вузькою дорогою крокують одна поза одною 10 овець. Яка вівця може озирнутися і сказати: «Позаду мене йде ще 3 вівці»?

13. Що було би краще для військового: мати рану на лівій нозі чи мати сім дірок у власному черепку?

14. Вага риби — 200 грамів та ще половина її ваги. Скільки важить риба?

15. У вас 100 монет, сума яких дорівнює 5 гривням. Але серед монет немає жодної у 5 копійок. Як це?

16. У вас дві монети, загальна вартість яких 15 копійок. Але одна монета не 10 копійок. Як це?

17. На пательні 5 млинців. Їх розділили між п'ятьма чоловіками таким чином, що один млинець залишився на пательні. Як це?

18. Які знаки пунктуації потрібно поставити, щоб рівняння $560 = 600$ стало вірним?

19. Поділіть 80 на 4 та додайте 15. Скільки вийшло?

20. Існує тільки одна речовина, яка важить більше, коли рідка, ніж коли вона тверда. Що це за речовина?

21. Чи можливо, щоб ви стояли за своїм батьком, а батько, одночасно, стояв за вами?

22. Джакомо Россіні до свого одинадцятого дня народження створив понад 50 опер. Поясніть, як це стало можливим?

23. Чи можливо, щоб двоє людей стали на один стандартний аркуш (одну сторінку) газети і не мали змоги доторкнутися одне до одного?

24. Назвіть ім'я першого супутника Землі.

25. 1661 рік можна було прочитати, перевернувши його. В 19 сторіччі це можна було зробити з роком 1881. А який рік буде наступним, який можна буде так прочитати?

26. Що ми кидаємо, коли воно (вона, він) нам потрібне, і забуваємо, коли в ньому (ній) немає потреби?

Відповіді:

1. Перш за все ви запалите сірник.

2. Джон живе на південній півкулі планети, де літо — в грудні.
3. Це Земля. Не Марс, де немає ніяких каналів.
4. Котра зараз година?
5. Два шахісти фали в шахи не одне з одним, а з іншими людьми.
6. Жодний. Він не міг бути в телефонній книжці.
7. Електропоїзди рухаються без пари і диму.
8. Пума і гірський лев — це одна тварина.
9. Хтось почепив шапку стрільця на дуло його рушниці.
10. Достатньо трьох.
11. Чоловік був жонглером, він жонглював кульками, тримаючи одночасно в руках не більше двох.
12. Жодна, бо вівці не можуть розмовляти.
13. У кожній людини вже є сім дірок в голові: для очей, вух, рота та носа
14. 400 грам.
15. 60 монет по копійці, 39 — вартістю у 10 коп. Тобто $60 + 3,90 = 4,50$. Та ще одна монета у 50 коп. Загалом 100 монет або 5 гривень.
16. Дуже просто. У вас 5 і 10 копійок. Ми стверджували, що одна монета не 10 коп. А друга — може бути саме 10 коп.
17. Один візьме пательню з млинцем на ній.
18. $5:60 = 6:00$, себто, 5 год. 60 хв.
19. $175 \cdot 80 : 1/2 = 160 + 15 = 175$.
20. Вода.
21. Так, якщо ви станете спиною одне до одного.
22. Росіні народився 29 лютого. Тому його день народження відзначався один раз у чотири роки. Одинадцятий день народження Росіні відзначав, коли йому було 44 роки.
23. Це можливо, якщо газету протягнути під дверима, і кожний з людей опиниться на протилежному боці.
24. Звичайно, місяць.
25. 6009.
26. Якір

ВІІ. Література

1. *Абрамова Г. С.* Возрастная психология. Учебное пособие для студентов вузов. — М.: Академия, 1999. — 672 с.
2. Биологическое и социальное в развитии человека / Отв. ред. Б. Ф. Ломов. — М.: Наука, 1977 — 228 с.
3. *Вейнингер О.* Пол и характер: Принципиальное исследование. — М.: Терра, 1992. — 480 с.

4. *Выготский Л. С.* Проблемы развития психики //Собр. соч.: В 6-ти тт. – М.: Педагогика, 1983. – Т.3. – 367 с.
5. *Кочарян А. С.* Личность и половая роль. Симптомокомплекс маскулинности/феминности в норме и патологии. – Х.: Основа, 1996. – 127 с.
6. *Кречмер Э.* Строение тела и характер. – М.: Педагогика-Пресс, 1995. – 608 с.
7. *Моргун В. Ф., Ткачева Н. Ю.* Проблема периодизации развития личности в психологии. – М.: МГУ, 1981. – 84 с.
8. Морфофункциональное созревание основных физиологических систем организма детей дошкольного возраста/ Под ред М. В. Антроповой, М. М. Кольцовой. – М.: Педагогика, 1983. – 160 с.
9. *Немов Р. С.* Психология. Учебник для студентов высших педагогических заведений. В 3 кн. –М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1998. – Кн. 2. 608 с.
10. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю.Б.Гиппенрейтер, В.Я.Романова. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 320 с.
11. *Стреляу Я.* Роль темперамента в психическом развитии. – М.: Прогресс, 1982. – 232 с.
12. *Эльконин Д. Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1971. – № 4.

Тема 9

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ

Хід заняття

I. Обговорення теоретичних питань

1. Соціально зумовлені характеристики особистості.
2. Поняття про характер. Типологія характерів.
3. Акцентуації характеру.
4. Поняття про мотивацію та її місце в структурі психіки.
5. Теорії мотивації.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: статус, позиція, роль, ранг, характер, мотив, мотивація, генералізовані мотиви, акцентуації характеру, потреба, інтерес, прагнення, рівень домагань, переконання, установка.

III. Виконання завдань

Завдання 1

Виберіть таку точку зору персонологів на мотивацію особистості, яка здається вам найпереконливішою. Опишіть, які основні мотиви поведінки особистості виділені у цій концепції. Обґрунтуйте, чому це пояснення мотивації особистості здається вам найбільш переконливим. З якою теорією мотивації особистості вибрана вами теорія перебуває у найбільш конфліктному відношенні щодо пояснення людської мотивації.

Завдання 2

Чому З. Фрейд, який був дуже небагатою людиною, впродовж свого життя неодноразово відхиляв матеріально вигідні пропозиції (робота для модних журналів, консультування фільмів для голлівудських режисерів тощо)? Якою теорією особистості можна пояснити таку поведінку видатного психолога?

Завдання 3

Вкажіть, свідомою чи несвідомою є мотивація поведінки людини у кожному із наведених нижче прикладів:

- а) Олена дуже нудьгує на лекціях з економіки, тому що викладач читає їх дуже монотонно. Щоб не заснути, Олена зусиллям волі заставляє себе писати конспект.
- б) Віктор не склав літню сесію. Він повинен з'явитись у кабінет декана, але забуває про назначену зустріч.
- в) Ірина записує дні народження своїх друзів і родичів у спеціальний блокнот і дуже гордиться тим, що ніколи не забуває їх поздоровити. Але, хоча день народження її тітки записано у блокноті, Ірина вже четвертий рік забуває надіслати їй поздоровлення.
- г) Сергій постійно запізнюється на заняття. Після неодноразових попереджень декана, він вирішує прокидатися на годину

раніше. Наступного дня Сергій прокинувся, так як і запланував, на годину раніше, але на заняття усе одно запізнився.

Завдання 4

До кожного з поданих тверджень, які характеризують різні види мотивації особистості, підберіть відповідне поняття (мотив самоствердження, мотив ідентифікації з іншою людиною, мотив влади, процесуально-змістовий мотив, мотив саморозвитку, мотив досягнення, просоціальний мотив, мотив уникнення покарання) і доповніть прикладом:

- а) Якщо людину діяльність приваблює сама по собі, подобається її виконувати, виявляти інтелектуальну чи фізичну активність, цікавить зміст того, що вона робить, тобто спонукання до активності йде через зміст і процес діяльності, а не за допомогою зовнішніх чинників, – така мотивація має назву .....
- б) Страх перед можливими неприємностями і намагання цього уникнути – ось що спонукає до діяльності під впливом ..... Діяльність під впливом такого мотиву набуває характеру захисної дії і є певною мірою примусовою.
- в) ..... пов'язаний з почуттям власної гідності, честолюбством, самолюбством. Людина намагається довести навколишнім, що вона чогось варта, прагне здобути певний статус у суспільстві, хоче, щоб її поважали та цінували.
- г) У разі впливу ..... мотивів наявна ідентифікація (отожнення) індивіда з групою. Людина не лише вважає себе членом соціальної групи, не тільки ототожнюється з нею, а й переймається її проблемами, інтересами, цілями тощо.
- д) ..... є особливо актуальним для дітей і молоді, які намагаються наслідувати інших людей у своїх діях і полягає у прагненні бути схожим на героя, кумира, авторитетну особистість (батька, вчителя тощо).
- е) Успіхи в будь-якій діяльності (у навчанні, спорті, професійній діяльності) залежать не лише від здібностей, навичок, знань, а й від мотивів ....., тобто від прагнення досягти високих результатів у діяльності.
- ж) На думку А. Маслоу, – прагнення до цілковитої реалізації своїх здібностей, впевненість у собі, здатність відчувати свою компетентність це важливий мотив, який спонукає нас багато працювати і розвиватися і має назву .....

- з) Дії багатьох людей (наприклад, керівників різних рангів) спонукає ..... , тобто прагнення суб'єкта впливати на людей, прагнення зайняти «керівну позицію» у групі (колективі), намагання керувати людьми, визначати і регламентувати їхню діяльність.

Завдання 5

Виходячи з вашого розуміння конституційної типології характеру Е. Кречмера, дайте відповідь на питання: що було б, якби Санчо Панса та Дон Кіхот помінялись своїми тілами? Чи зберегли б вони при цьому свою особистість?

Завдання 6

Які риси характеру можуть виявитись у наступних життєвих ситуаціях: зустріч гостей, складання іспиту, виконання важливого завдання, розподіл винагород, очікування вирішення важливого особистого питання, довіра таємниці, небезпека, знайомство, невізнання успіхів, приниження національної гідності, обмеження активності, керівна посада.

Завдання 7

У наведених нижче ситуаціях розробіть максимальну кількість способів взаємодії в залежності від різних типів характеру партнерів. Аналіз рекомендовано проводити за схемою: «Якщо, ... то...»

Вам необхідно, щоб знайомий терміново повернув вам велику суму грошей, яку він позичив. Як ви будете діяти, знаючи характер вашого знайомого?

Керівник висловлює необґрунтовані претензії з приводу роботи підлеглого. Як буде діяти підлеглий в залежності від типу характеру начальника?

Робітнику потрібно терміново отримати довідку у службовця, який поспішає додому. Які способи впливу може використати робітник, знаючи характер службовця?

Ваш співбесідник не перериває розмову, а ви дуже поспішаєте. Як ви будете діяти, враховуючи характер співбесідника?

Завдання 8

Уявіть собі, що спекотного літнього дня сусідські діти організували на вулиці торгівлю лимонадом. Попрацювавши на присадибній

ділянці, ви відчуваєте потребу вгамувати спрагу і купуєте у дітей лимонад. Напій виявився холодним і досить смачним. Ви купуєте другу склянку лимонаду. Коли ви його купуєте, діти страшенно радіють і пояснюють, що ви – їх перший постійний покупець. Ви більше не хочете пити, але купуєте у них ще третю склянку лимонаду.

Поясніть, чим відрізнялась мотивація купівлі першої і другої склянки напою від мотивації купівлі третьої? Що вас «змусило»? А що вас «стимулювало»?

Завдання 9

Охарактеризуйте особливості діяльності працівника у випадку зміни ієрархії поданих мотивів: матеріальне заохочення (гроші); самотвердження; ідентифікація з кумиром; влада; комунікативний; пізнавальний.

IV. Лабораторна робота

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Особистісний питальник Г. Шмішека» (Див. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості: Навч. посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – С. 85–89).

Коротке пояснення до методики: Теоретичною основою питальника була концепція «акцентуйованих особистостей» К. Леонгарда. Відповідно до цієї концепції всі риси особистості можуть бути розділені на основні і додаткові. Основні риси — стрижень особистості, вони визначають її розвиток, процеси адаптації, психічне здоров'я. При значній виразності основні риси характеризують особистість у цілому. У випадку впливу несприятливих факторів вони можуть придбати патологічний характер, руйнуючи структуру особистості. Особистості, у яких основні риси яскраво виражені, названі К. Леонгардом акцентуйованими. Такі особистості не слід розглядати в якості патологічних. К. Леонгард вважав, що в акцентуйованих особистостях потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і соціально негативний заряд.

Інструкція: Вам будуть запропоновані твердження, що стосуються вашого характеру. Якщо ви згодні з твердженням, то поруч з його номером поставте знак «+» («так»), якщо ні — знак «—» («ні»). Над питаннями довго не думайте, правильних і неправильних відповідей немає.

Текст опитувальника:

1. У вас часто веселий і безтурботний настрій?
2. Ви чутливі до образ?
3. Чи буває так, що у вас на очі навертаються сльози в кіно, театрі, у бесіді ?
4. Зробивши щось, ви сумніваєтеся, чи все зроблено правильно, доти, поки ще раз не переконаєтеся в тому, що усе зроблено правильно?
5. У дитинстві ви були таким же запеклим і сміливим, як усі ваші однолітки?
6. Чи часто у вас міняється настрої від стану байдужості до відрази до життя?
7. Чи є ви центром уваги в колективі і компанії?
8. Чи буває так, що ви безпричинно маєте такий настрій, що з вами краще не розмовляти?
9. Ви серйозна людина?
10. Чи здатні ви захоплюватися чим-небудь?
11. Чи заповзятливі ви?
12. Ви швидко забуваєте, якщо вас хтось образить?
13. Чи м'якосерді ви?
14. Опускаючи лист у поштову скриньку, чи перевіряєте ви, проводячи рукою по щілині шухляди, що лист цілком упав?
15. Чи прагнете ви бути в числі кращих співробітників?
16. Чи бувало вам страшно в дитинстві під час грози чи при зустрічі незнайомим собакою, а може, таке почуття буває і тепер?
17. Чи прагнете ви в усьому й усюди зберігати порядок?
18. Чи залежить ваш настрій від зовнішніх обставин?
19. Чи люблять вас ваші знайомі?
20. Чи часто у вас буває почуття сильного внутрішнього занепокоєння! відчуття можливого лиха, неприємності?
21. У вас часто буває трохи пригнічений настрій?
22. Чи бували у вас хоча б один раз істерики чи нервові зриви?
23. Чи важко вам усидіти на одному місці?
24. Якщо стосовно вас несправедливо повелися, чи енергійно ви відстоюєте свої інтереси?
25. Чи можете ви зарізати курку, вівцю?
26. Чи дратує вас, якщо завіса чи скатертина висить нерівно, ви відразу прагнете поправити її?
27. У дитинстві ви боялися залишатися один (одна) у будинку?
28. Чи часто у вас безпричинно міняється настрої?

29. Чи завжди ви прагнете бути досить сильним фахівцем у своїй справі?
30. Чи швидко ви починаєте злитися, впадати в гнів?
31. Чи можете ви бути зовсім веселим і безтурботним?
32. Чи буває так, що відчуття повного щастя буквально пронизує вас?
33. Як ви думаєте, вийшов би з вас ведучий, конференс'є на концерті?
34. Ви звичайно висловлюєте свою думку досить відверто і недвозначно?
35. Вам важко переносити вид крові? Чи викликає це у вас неприємне відчуття?
36. Чи любите ви роботу, де необхідна висока особиста відповідальність?
37. Чи схильні ви захищати тих, стосовно яких поводитися, на ваш погляд, несправедливо?
38. Вам страшно спускатися в темний підвал?
39. Надаєте перевагу роботі, де необхідно діяти швидко, але не потрібно високої якості?
40. Чи товариська ви людина?
41. У школі ви охоче декламували вірші?
42. Чи тікали ви в дитинстві з дому?
43. Чи здається вам життя важким?
44. Чи буває так, що після конфлікту образи ви були настільки розстроєні, що займатися справою здавалося просто нестерпно?
45. Чи можна сказати, що при невдачі ви не втрачаєте почуття гумору?
46. Чи починаєте ви першим кроки до примирення, якщо вас хтось скривдив?
47. Ви дуже любите тварин?
48. Чи повертаєтеся ви, щоб переконатися, що залишили будинок чи робоче місце в порядку?
49. Чи переслідує вас неясна думка про те, що з вами, вашими близькими може трапитись щось жахливе?
50. Чи вважаєте ви, що ваш настрій дуже мінливий?
51. Чи важко вам робити доповідь, виступати перед аудиторією?
52. Чи можете ви вдарити кривдника, якщо він вас образить?
53. У вас велика потреба в спілкуванні з іншими людьми?
54. Чи відноситесь Ви до тих, хто при розчаруванні впадає в глибокий відчай?

55. Вам подобається робота, що вимагає енергійної організаторської діяльності?
56. Чи наполегливо ви домагаєтесь наміченої мети, якщо на шляху до неї приходиться переборювати масу перешкод?
57. Чи може трагічний фільм схвилювати вас так, що на очах ви ступлять сльози?
58. Чи часто вам важко заснути через те, що проблеми попереднього чи майбутнього дня увесь час крутяться у вас у голові?
59. У школі ви іноді підказували своїм товаришам, давали їм списувати?
60. Чи потрібна вам велика напруга, щоб уночі пройти через цвинтар?
61. Чи ретельно ви стежите за тим, щоб кожна річ у вашій квартирі була точно на своєму місці?
62. Чи буває так, що перед сном у вас гарний настрій, а ранком ви встаєте похмурим?
63. Чи легко ви звикаєте до нових ситуацій?
64. Чи бувають у вас головні болі?
65. Ви часто смієтесь?
66. Чи можете ви бути привітними з тими, кого явно не цінуєте, не любите, не поважаєте?
67. Ви рухлива людина?
68. Ви дуже переживаєте через несправедливість?
69. Ви настільки любите природу, що можете назвати себе її другом?
70. Ідучи з чи будинку, лягаючи спати, ви перевіряєте, чи погашені скрізь світло і замкнені двері?
71. Ви дуже боязкі?
72. Чи зміниться ваш настрій при прийомі алкоголю?
73. Раніше ви охоче брали участь у гуртках художньої самодіяльності, а може, і зараз берете участь?
74. Ви розцінюєте життя скоріше песимістично, ніж радісно?
75. Чи часто вас тягне подорожувати?
76. Чи може ваш настрій змінитися так різко, що стан радості раптом змінюється похмурою пригніченістю?
77. Чи легко вам удається підняти настрій підлеглих і колег?
78. Чи довго ви переживаєте образу?
79. Чи переживаєте ви довгий час прикрощі інших людей?
80. Чи часто, будучи школярем, Ви переписували сторінки у вашому зошиті, якщо в ній робили помарки?

81. Чи відноситеся ви до людей скоріше з недовірою й обережністю, аніж з довірливістю?»
82. Чи часто ви бачите страшні сни
83. Чи буває, що ви остерігаєтеся того, що можете кинутися під колеса минаючого потяга чи проїжджаючої машини?
84. У веселій компанії ви зазвичай веселі?
85. Чи здатні ви вивернутися від важкої проблеми, що вимагає обов'язкового рішення?
86. Ви стаєте менш стриманим і почуваєте себе більш вільно, якщо приймете алкоголь?
87. У бесіді ви скупі на слова?
88. Якби вам необхідно було грати на сцені, ви змогли б так ввійти в роль, що забули б про те, що це тільки гра?

Обробка результатів. Підрахуйте кількість відповідей «так» (+) на одні зазначені питання і кількість відповідей «ні» (—) на інші, потім суму помножити на відповідне даній шкалі число.

1. Демонстративний тип (Дм):

+ («Так»): 7, 19, 22, 29, 41, 44, 63, 66, 73, 85, 88 – («Ні»): 51 *суму балів помножити на два*

2. Педантичний тип (П):

+ («Так»): 4, 14, 17, 26, 39, 48, 58, 61, 70, 80, 83 – («Ні»): 36 *суму балів помножити на два*

3. Тип, що «застрягає» (З):

+ («Так»): 2, 15, 24, 34, 37, 56, 68, 78, 81 – («Ні»): 12, 46, 59 *суму балів помножити на два*

4. Збудливий тип (У):

+ («Так»): 8, 20, 30, 42, 52, 64, 74, 86 – («Ні»): немає *суму балів помножити на три*

5. Гіпертимічний тип (Г):

+ («Так»): 1, 11, 23, 33, 45, 55, 67, 77 – («Ні»): немає *суму балів помножити на три*

6. Дистимічний тип (Де):

+ («Так»): 9, 21, 43, 75, 87 – («Ні»): 31, 53, 65 *суму балів помножити на три*

7. Тривожно-боязкий тип (Т):

+ («Так»): 16, 27, 38, 49, 60, 71, 81. – («Ні»): 5 *суму балів помножити на три*

8. Циклотимічний тип (Ц):

+ («Так»): 6, 18, 28, 40, 50, 62, 72, 84 – («Ні»): немає суму балів помножити на три

9. Афективно-екзальтований тип (Ек):

+ («Так»): 10, 32, 54, 76 – («Ні»): немає суму балів помножити на шість

10. Емотивний тип(З):

+ («Так»): 3, 13, 35, 47, 57, 69, 79 – («Ні»): 25 суму балів помножити на три

Інтерпретація результатів: Максимальний показник по кожному типові акцентуації — 24 бали. Ознакою акцентуації, тобто сильної виразності даної властивості вважається показник вище 12 балів. Якщо жодна властивість не перевищує показника в 12 балів, можна підрахувати середній показник по усіх властивостях і звернути увагу на ті властивості, показник яких вищий за середній.

Коротка характеристика основних типів акцентуацій

За допомогою питальника визначаються наступні десять типів акцентуацій особистості:

1. Демонстративний тип. Характеризується підвищеною здатністю до витіснення. Людина в масці власного співрозмовника, дзеркало-людина-дзеркало для інших у силу підвищеної здатності до емпатії і самозречення від можливості, мати більшу постійність свого внутрішнього світу. Здатний до обмови самого себе. *Привабливі риси:* емоційність, розкутість, здатність принадувати, акторські дані, яскравість вираження почуттів. *Негативні риси:* егоїзм, фантазерство, нецирість, здатність ухилятися від рішення невідкладних питань, «іти» у хворобу. *Найбільш сприятливі ситуації:* можливість улаштувати «шоу», бути на очах, на сцені в широкому змісті слова, торгувати, розпоряджатися, «піклуватися» про інших. *Конфліктогенні ситуації:* можливість розкриття гри й обману, недооцінка «глядачами», обмеження права бути «зіркою», байдужість.

2. Педантичний тип. Відрізняється підвищеною ригідністю, інертністю психічних процесів, нездатністю до витіснення переживань, що травмують. Гіпертрофія упорядкованості внутрішня і зовнішня, акуратність і сумлінність, пунктуальне виконання завдань, що, однак, допускає манкірування ними, якщо якісно й у термін вони об'єктивно нездійсненні. *Привабливі риси:* обов'язковість, відповідальність, надійність, порядність, рівний настрій. *Негативні риси:* «занудливість», буквоїдство, формалізм, непотрібний допитливий повторний огляд себе й інших, нерішучість у невизначених

ситуаціях. *Найбільш сприятливі ситуації*: можливість реалізації завдань відповідно до інструкцій чи визначених вимог обстановки, стабільність відносин. *Конфліктогенні ситуації*: вимога самостійних і нестандартних рішень у невизначеній обстановці.

3. Тип, що «застрягає». Характеризується надмірною стійкістю і спонтанністю афектів, що приводить до хитливої поведінки, обумовленої то одним, то іншим «застряганням». Якщо складається система «застрягань», то людина стає «борцем за ідею, за правду, за честь і помсту». *Привабливі риси*: принциповість, непохитність, стриманість, хазяйновитість, почуття ідеї і боргу, самопожертва. *Негативні риси*: спонтанність прихильностей і образ, підозрливості, мстивість, самовпевненість, непомірні вимоги до оточуючих. *Найбільш сприятливі ситуації*: ситуації Визнання заслуг, заохочення прихильностей, потурання його прикладам». *Конфліктогенні ситуації*: сумнів у цінності ідей і прихильностей, викриття в несправедливому відношенні до світу.

4. Збудливий тип. Характерна підвищена імпульсивність, ослаблення контролю над потягами і спонуканнями, несвідомий (іноді свідомий) перенос власного стану зовні. Тому поведінка таких людей іноді непередбачувана. У гніві можуть відбуватися вчинки, про які потім висловлюється жаль. Контроль за своєю поведінкою взагалі ослаблений унаслідок захопленості якою-небудь думкою» ідеями. *Привабливі риси*: енергійність, діловитість, ініціативність, домовитість, хазяйновитість, сумлінність, любов до дітей і тварин. *Негативні риси*: дратівливість, схильність до гніву, нетерпимість до протиріччя і самостійності інших, здатність «підняти руку», невтримність у захопленнях. *Найбільш сприятливі ситуації*: ситуації розумової і фізичної активності, робота на самоті. *Конфліктогенні ситуації*: ситуації обвинувачення, протидії, морального і матеріального збитку.

5. Гіпертимічний тип. Відрізняється піднесеним настроєм сполученні з оптимізмом і високою активністю. Це товариські, енергійні люди, гарні співрозмовники, що часто змінюють своє оточення, місце роботи; заповзятливі і захопливі. *Привабливі риси*: товариськість, енергійність, оптимізм, ініціативність, легке відношення до життєвих проблем, ерудованість; *Негативні риси*: імпульсивність, необдуманість поведінки, висловлень, необов'язковості, лінощі, легковажність, дратівливість, схильність до пози і фрази. *Найбільш сприятливі ситуації*: трудове спілкування, безліч поверхневих контактів, необхідність оперативних рішень без їхнього глибокого пророблення. *Конфліктогенні ситуації*: необхідність спокійного ана-

лізу, відповідальних рішень, робота в неспішному ритмі, вимушена самотність, одноманітність обстановки.

6. Дистимічний тип. Характерний пригнічений настрій, песимізм, фіксація тіньових сторін життя, загальмованість. *Привабливі риси:* серйозність, відповідальність, сумлінність, пунктуальність, почуття справедливості. *Негативні риси:* інертність, сповільненість, пасивність, песимізм, відлюдництво, невміння радуватися разом з навколишніми і підтримувати групу. *Найбільш сприятливі ситуації:* професії «людина — знакові системи», «людина — природа», якщо виконання роботи потребує швидкості. *Конфліктогенні ситуації:* необхідність швидко реагувати на зміни обстановки, змінювати способи роботи, швидко приймати рішення, сходитися з новими співробітниками, знайомитися з людьми.

7. Тривожно-боязкий тип. Характерні схильність до страхів, боязкість, лякливість. Навіть незначні події, що порушують сформований порядок відносин, викликають фобічні переживання. Самооцінка знижена, а оцінка навколишніх завищена. Постійне прагнення до спокійної обстановки обертається «висмоктуванням з пальця» приводів для занепокоєння. *Привабливі риси:* обов'язковість, вразливість, самокритичність, емоційність, зацікавленість, дружелюбність, надійність і сталість прихильностей. *Негативні риси:* тенденція «прилипати» до обставин і до людей, невміння дати відсіч, розгубленість перед новим, безініціативність, несамостійність, мовчазна згода на несправедливий, але звичний перебіг подій. *Найбільш сприятливі ситуації:* однозначні відносини з іншими людьми, переважно сприятливі, точно визначені права й обов'язки, непотрібність ініціативи, лідерства і додаткового спілкування. *Конфліктогенні ситуації:* несправедливі обвинувачення з боку інших, глузування, необхідність виокремитися у відносинах, особливо з новими людьми.

8. Циклотимічний тип. Постійна нестійкість настрою, прихильностей і емоцій; здатність сьогодні бути привітним, завтра — облити холодом чи узагалі зробити вигляд, що людина йому незнайома. Причина такої поведінки коріниться в зміні фаз самопочуття від гіпертиpii до дистимії і назад. *Привабливі риси:* нестандартне ставлення до світу, сполучення серйозності і романтичності. *Негативні риси:* заглибленість у свій внутрішній світ, суб'єктивність оцінок, *Найбільш сприятливі ситуації:* індивідуальний темп праці, відлюдницький спосіб життя. *Конфліктогенні ситуації:* ситуації позбавлення звичної обстановки, робота по завданню й у термін, необхідність у широкому спілкуванні з людьми за умовами праці.

9. Афективно-екзальтований тип. Відрізняється легкістю переходу від стану захоплення до стану суму. Захоплення і сум — основні супутні цього типу стану. Відсутність півтонів в емоціях і почуттях і швидкий перехід від «світової скорботи» до «безхмарного щастя». Причому зовсім щиро переживаються всі полярні відносини, незалежно від їхнього порядку і думок оточуючих людей. З боку така поведінка сприймається як «поза», але, наприклад, глибока релігійність чи пристрась до мистецтва таких людей виключають припущення про обман. *Привабливі риси:* емоційність, виразність оцінок і дій. *Негативні риси:* нестриманість почуттів, гнівливість чи слізливість, егоїзм. *Найбільш сприятливі ситуації:* можливість мати підставу для почуттів, виснажлива робота. *Конфліктогенні ситуації:* монотонна робота, вимога зважених оцінок оточуючих, обмеження інструкціями.

10. Емотивний тип. Родинний афективно-екзальтованому, але прояви не настільки бурхливі. Особистості цього типу відрізняються особливо вразливістю і чутливістю. Емоції домінують у змісті мотивації поведінки, будь-яка подія, свій внесок у неї переживаються надзвичайно глибокої довгостроково; можливі витонченість почуттів, схильність до жалю і співчуття, м'якість, співчутливість, альтруїзм, бажання допомогти справою. *Привабливі риси:* добросердя, емоційність, ретельність, почуття боргу, доброзичливість, тактовність. *Негативні риси:* вразливість, потреба в особливому стилі відноси, усупрошенство, невміння побачити головне, «потопання» в деталях. *Найбільш сприятливі ситуації:* спілкування в сфері мистецтва, необхідність суб'єктивного проникнення в переживання інших, відсутність формальних обмежень спілкування, праці й об'єктивного контролю. *Конфліктогенні ситуації:* проблеми і хвороби родини, грубі конфлікти, несправедливість з боку близьких людей і керівників.

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Ціннісні орієнтації» (За: Ковалев С. В. *Психологія сучасної родини: Інформ.-метод. матеріали к курсу «Етика і психологія родинного життя»:* Кн. Для учителя. — М.: Просвещение, 1988. — С. 147–151).

Інструкція: Вам пропонуються два списки, кожний з яких включає у себе 18 цінностей. Перший список складають термінальні цінності, чи, інакше, цінності-цілі. Другий — інструментальні цінності, тобто цінності-засоби. Після ознайомлення поставте біля кожної з них номер, що відповідає важливості цієї цінності для вас особисто.

Список термінальних цінностей:

1. Активне, діяльне життя.
2. Життєва мудрість (зрілість суджень, здоровий глузд, що досягається життєвим досвідом).
3. Здоров'я (фізичне і психічне).
4. Цікава робота.
5. Краса природи і мистецтва.
6. Любов (духовна і фізична близькість із коханою людиною).
7. Матеріально забезпечене життя (відсутність матеріальних труднощів).
8. Наявність добрих і вірних друзів.
9. Загальна позитивна ситуація в країні, збереження миру між народами як умова добробуту кожного.
10. Суспільне визнання (повага оточуючих, робочого колективу).
11. Пізнання (можливість розвитку своєї освіти, світогляду).
12. Рівні можливості для усіх.
13. Самостійність як незалежність в судженнях і оцінках.
14. Свобода як незалежність у вчинках і діях.
15. Щасливе сімейне життя.
16. Творчість (можливість творчої діяльності).
17. Впевненість в собі (свобода від внутрішнього протиріччя, дорків сумління).
18. Задоволення (життя повне задоволень, розваг, приємного дозвілля).

Список інструментальних цінностей:

1. Охайність (уміння утримувати у порядку свої речі, дотримання чистоти) .
2. Вихованість (ввічливість, гарні манери).
3. Високий рівень запитів (бажання високих досягнень).
4. Життєрадісність (почуття гумору).
5. Виконавча дисциплінованість.
6. Незалежність (здатність діяти самостійно, рішуче).
7. Непримиримість до чужих і своїх недоліків.
8. Освіченість (широта знань, висока загальна культура).
9. Відповідальність (уміння дотримуватись слова , почуття обов'язку).
10. Раціоналізм (уміння логічно мислити, приймати обдумані, раціональні рішення).
11. Самоконтроль (стриманість, самодисципліна).

12. Сміливість у відстоюванні своєї думки, своїх поглядів.

13. Сильна воля (уміння наполягти на своєму, не відступити перед труднощами).

14. Толерантність по відношенню до чужих поглядів і думок, уміння пробачати іншим помилки і провини.

15. Широта поглядів (уміння зрозуміти іншу точку зору, поважати чужі звички і погляди).

16. Чесність (правдивість, відвертість).

17. Ефективність в роботі (працелюбність, продуктивність).

18. Турботливість.

Позитивною якістю методики є універсальність, зручність в проведенні дослідження і обробці результатів, можливість варіювати як стимульний матеріал (списки цінностей), так і інструкції. Недоліком її є вплив соціальної бажаності, можливість нещирості. Для уникнення вказаних недоліків і більш глибокого проникнення в систему ціннісних орієнтацій після основної серії студентам пропонують проаналізувати список, відповідаючи на наступне питання: «Як би, на Ваш погляд, розташувала б ці цінності людина, яка сприймається у суспільстві цілковито досконалою?».

Отримані результати студенти заносять у Таблицю 1.

Таблиця 1

Список цінностей	Рангові показники, виставлені студентом	Рангові показники «ідеалу»	Різниця рангів d	Квадрат різниці рангів d ²
1.				
2.				
.....				
18.				
				Σ d ² = ?

Інтерпретація отриманих даних:

Рангові показники співвідносяться за формулою Спірмена:

$$r = 1 - \frac{6 \sum d^2}{n(n^2 - 1)}$$

де d – різниця рангів

r – коефіцієнт кореляції

n – кількість якостей, які співвідносяться

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена може варіюватися в інтервалі від (-1) до $(+1)$. Чим ближче коефіцієнт рангової кореляції до 1 , тим вище самооцінка індивіда, і навпаки. Про адекватну самооцінку свідчить коефіцієнт від $0,47$ до $0,74$. Показник від $0,75$ і більше характеризує у цьому випадку завищену самооцінку. Показник від $(-0,47)$ до $0,47$ – самооцінка занижена. Значення коефіцієнта кореляції рангів від $(-0,47)$ і нижче може бути інтерпретовано як показник можливих недоліків соціальної адаптації досліджуваного, чи демонстративно-критичне ставлення до суспільної думки.

V. Завдання для самоконтролю

Вкажіть, хибне чи істинне кожне з наведених нижче тверджень.

1. Мотиваційні процеси не мають ніякого впливу на пізнавальну сферу особистості.

2. Якщо в житті людини виникає момент «мотиваційного затишшя», коли їй властива повна відсутність бажань та потреб, то такий момент є надзвичайно коротким або ж свідчить про порушення особистісного функціонування.

3. Самооцінка людей з високим і низьким рівнем домагань у більшості випадків однакова.

4. З. Фрейд вважав, що значна частина психічної енергії, що виникає з тілесних потреб, витрачається на розумову діяльність, яка дозволяє знизити рівень збудження, викликаного цими потребами.

5. На думку К. Юнга, досягнення індивідуалізації під силу тільки обдарованим і високоосвіченим людям, які до того ж мають у своєму розпорядженні багато вільного часу. Через такі обмеження для переважної більшості самореалізація є недосяжною.

6. Найбільш могутня мотиваційна сила особистості, як стверджував Е. Фромм, – це конфлікт між двома прагненнями – до життя і до смерті.

7. Карен Хорні переконана, що невротичні потреби властиві всім людям. Вони допомагають людині подолати почуття безпорадності, відчуженості, самотності.

8. Якщо людина потрапляє в ситуацію вибору між нижчими і вищими потребами, вона надає перевагу нижчим, стверджує А. Маслоу.

9. Згідно теорії А. Маслоу, спочатку повинні бути задоволені вищі, а потім уже нижчі потреби.

10. Вказуючи на відмінності між дією та діяльністю, Леонтьєв зауважує, що в діяльності мотив не збігається з предметом. Це відбувається лише в дії.

11. Деякі людські вчинки неможливо пояснити в рамках ієрархічної моделі А.Маслоу.

12. Мотивом може стати тільки неусвідомлена потреба, тому що усвідомлені потреби можуть суперечити одна одній.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Що я хочу у собі змінити і ким стати»

Хід вправи: Візьміть аркуш паперу, поділіть його навпіл. Один стовпчик назвіть «Риси, яких я хочу позбутись», другий «Риси, які я хочу набути». Подивіться на перший стовпчик і почніть працювати, швидко записуючи усі риси, яких хочете позбутись. Записуйте усе, що спадає на думку, і не намагайтесь розмірковувати чи реально для Вас позбутись цієї риси. Продовжуйте писати доти, доки не напишете хоча б п'ять рис характеру.

Далі зверніться до другого стовпчика і, використовуючи ту ж техніку, швидко запишіть усі ті риси, які б ви хотіли мати. Риси можуть бути протилежними тим, яких Ви хотіли позбутись. Не намагайтесь критикувати, або оцінювати усе, що написали. Постарайтесь написати не менше п'яти рис характеру.

Тепер перечитайте список тих рис, яких Ви хочете позбутись і для кожної з них знайдіть протилежну та запишіть її у стовпчику поряд. Далі перечитайте перший список, поступово викреслюючи кожну рису, якої Ви бажаєте позбутись.

Перейдемо до другого списку. З'ясуємо пріоритети. Розглянемо по черзі усі риси і визначимо, наскільки вони важливі для Вас, супроводжуючи кожну нумерацією 1 (дуже важлива), 2 (важлива), 3 (бажана, але не так важлива).

Встановивши пріоритет, надалі ви працюватимете над вдосконаленням найважливіших для Вас рис. Не працюйте водночас над розвитком більше ніж трьох рис одночасно. Якщо Ви відчуєте, що вже зробили їх своїми індивідуальними якостями, перейдіть до інших рис. Це допоможе Вам позбутись негативних рис і звичок та змінитись у кращу сторону.

ВІІ. Література

1. *Асеев В. Г.* Личность и значимость побуждений. – М.: Прогресс; Прогресс-Академия, 1993. – 223 с.
2. *Бех І. Д.* Від волі до особистості. – К.: Україна-Віта, 1995. – 207 с.
3. *Бодалев А. А.* Личность и общение: Избр. тр. – М.: Педагогика, 1983. – 282 с.
4. *Занюк С. С.* Психологія мотивації та емоцій. – Луцьк: ВДУ, 1977. – 180 с.
5. *Кучинська І. О.* Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 104 с.
6. *Леонгард К.* Акцентуированные личности: Пер. с нем. – К.: Вища школа, 1989. – 375 с.
7. *Леонтьев А. А.* Психология общения. – М.: Смысл, 1977. – 372 с.
8. Психология личности в условиях социальных изменений / Под ред. К. А. Альбухановой-Славской. – М.: ИПАН, 1993. – 103 с.
9. *Семиченко В. А.* Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность». – К.: Миллениум, 2004. – С. 118–125.
10. *Столин В. В.* Самосознание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
11. *Фридман Л. М., Волков К. Н.* Психологическая наука – учителю. – М.: Просвещение, 1985. – 224 с.
12. *Савчин М. В.* Психологія відповідальної поведінки. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.

Тема 10.

Розвиток і формування особистості

Хід заняття

І. Обговорення теоретичних питань

1. Характеристика понять «розвиток» і «формування» особистості.

2. Основні теорії розвитку особистості в дитинстві.
3. Розвиток і формування самосвідомості.

II. Самостійна робота

Перевірте, чи знаєте Ви основні поняття теми: особистісна незалежність, персональна свобода, соціальні чинники, мотиви діяльності, органічні потреби, комплекси, базові риси особистості, життєва сталість, самоактуалізація, сенс життя, мотиваційна сфера, внутрішні протиріччя, зовнішні стимули, самосвідомість, самооцінка, світогляд, соціальна активність, егоцентризм мислення, кризовий період, гіперопіка.

III. Виконання завдань

Завдання 1

На думку К. Роджерса, основною перешкодою для розвитку адекватного сприйняття і реалістичного усвідомлення власного «Я» виступає деяка «умова цінності». Як тільки дитина починає себе усвідомлювати, відзначає К. Роджерс, у неї розвивається потреба в любові і позитивній увазі. Любов настільки важлива для малюка, що він починає керуватися в своїй поведінці не стільки тим, що підтримує і посилює його організм, скільки можливістю отримати материнську любов. Дитина починає діяти так, щоб отримати любов і схвалення незалежно від того, чи це добре для неї самої. Діти можуть діяти проти своїх власних інтересів, а в результаті у них формується уявлення про себе, як про осіб, що створені для того, щоб задовольнити або утихомирити інших. По суті, тут має місце знецінення особистості, явище, що отримало назву в концепції К. Роджерса «умова цінності».

Як ви розумієте ці слова К. Роджерса? Що вони означають для Вас? Як може змінитися позиція вихователя, якщо він буде керуватись цим положенням феноменологічної теорії К. Роджерса?

Завдання 2

Р.Балтес вважає, що розвиток індивіда протягом життя — це взаємодія 3-х типів факторів. *Нормативні вікові фактори* — це ті біологічні й соціальні зміни, які, зазвичай, відбуваються в певному віці (наприклад, вступ до школи). *Нормативні історичні фактори* — це такі історичні події, як війни, економічні спади, епідемії, які

практично одночасно зачіпають усю вікову когорту. *Ненормативні фактори* відповідають тільки особистим подіям у житті людини (втрата роботи, хвороба тощо).

Висловіть Ваше ставлення до цієї теорії. Подумайте про ці фактори, поясніть їх суть та наведіть власні приклади їх взаємодії.

Завдання 3

Подумайте, яке, на Ваш погляд, методологічне значення проблеми співвідношення навчання і розвитку. Яку теорію розвитку особистості Ви підтримуєте у питанні вивчення психіки дитини? У питаннях її навчання і виховання? Яка теорія не відповідає Вашим поглядам на розвиток особистості? Як, на Ваш погляд буде змінюватись позиція педагога, який притримується тієї чи іншої точки зору на розвиток особистості в дитинстві?

Завдання 4

Поставте замість крапок пропущені слова.

Згідно психосоціальної теорії розвитку Е.Еріксона, на кожній стадії розвитку може йти у позитивному або негативному напрямі. Наприклад, на стадії дитинства формується ..... або ..... до оточуючого світу, на стадії раннього дитинства формується ..... або ....., у дошкільному віці формується ініціативність або ....., у молодшому шкільному віці формується ..... або відчуття неповноцінності, в підлітковому і юнацькому віці відбувається ..... або..... .

Завдання 5

У Франції одна чотирирічна дівчинка пробула в стані летаргічного сну 18 років. Усі ці роки її штучно годували. Дівчинка прокинулась фізично розвиненою, дорослою.

Якою ж вона була за своїм психічним розвитком? Обґрунтуйте свою відповідь.

Завдання 6

У сім'ї Н. Н. Ладигіної-Котс разом з дитиною від півтора до чотирьох років жив шимпанзе Іоні. Він мав у своєму розпорядженні різні іграшки, спав на ліжку, їв за столом разом з усією сім'єю. Н. Н. Ладигіна-Котс вела спостереження за шимпанзе і дитиною, під час спостереження були виявлені наступні факти:

1. Один з них міг скласти фігуру з двох-трьох частин тільки у тому випадку, якщо перед ним знаходилась фігура-зразок, інший міг виконати завдання і без зразка, з пам'яті.
2. Особливістю дій одного було те, що він зазвичай брав дві потрібні фігурки, необхідні для конструювання. Часто бувало, що дві фігурки, які він брав, поєднував їх спочатку у повітрі, а потім уже ставив їх на стіл. Інший так ніколи не робив.
3. І шимпанзе, і дитина при виборі елементів, які пропонувалися для конструювання, спокушались їх новизною, незвичністю (диск з очками, блискуча паличка), але якщо один, обравши непотрібний елемент, не включав його у конструкцію, інший нерідко пробував це зробити, і тільки вказівка експериментатора допомагала йому уникнути помилки.

Визначте, які з наведених вище фактів стосуються поведінки шимпанзе і які – поведінки дитини. Вкажіть ознаки, якими ви керувалися.

IV. Лабораторна робота

Лабораторна робота 1

Виконання методики «Особистісні чинники професійної діяльності» (За: Федоров В. Д. *Психологічний тезаурус і стиль педагогічної діяльності*. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2002. – С. 262–265).

Короткі відомості про методику: Відповідно до типології особистості американського психолога Дж. Холланда розрізняють шість психологічних типів людей: реалістичний, інтелектуальний, соціальний, конвенціональний (стандартний), заповзятливий, артистичний. Кожен тип характеризується певними особливостями темпераменту, характеру тощо. Певному психологічному типу особистості відповідають професії, у яких людина може досягти найбільшого успіху.

Інструкція: Припустимо, що після відповідного навчання ви зможете працювати за будь-якою спеціальністю. Але, якщо б вам довелося обирати між двома можливостями, то чому б ви надали перевагу? Позначте обрану вами відповідь на реєстраційному бланку.

Текст опитувальника:

1 (а)	Інженер-технолог	1(б)	Конструктор
2.	Завуч з позакласної роботи	2.	Голова профспілкового комітету

Практикум

3.	Дизайнер	3.	Кресляр
4.	Вчений-хімік	4.	Бухгалтер
5.	Політичний діяч	5.	Письменник
6.	Їухар	6.	Наборщик
7.	Адвокат	7.	Редактор наукового журналу
8.	Вихователь	8.	Художник по кераміці
9.	В'язальник	9.	Санітарний лікар
10.	Нотаріус	10.	Постачальник
11.	Перекладач художньої літератури	11.	Лінгвіст
12.	Педіатр	12.	Статистик
13.	Завідуючий магазином	13.	Фотограф
14.	Філософ	14.	Психіатр
15.	Оператор ЕОМ	15.	Карикатурист
16.	Садівник	16.	Метеоролог
17.	Вчитель	17.	Командир загону
18.	Художник по металу	18.	Маляр
19.	Гідролог	19.	Ревізор
20.	Завідуючий господарством	20.	Диригент
21.	Інженер-електрик	21.	Секретар-друкарка
22.	Головний зоотехнік	22.	Зоолог
23.	Спортивний лікар	23.	Фельетоніст
24.	Водій тролейбусу	24.	Медсестра
25.	Копіювальник	25.	Директор
26.	Архітектор	26.	Математик
27.	Працівник дитячої кімнати міліції	27.	Рахівник
28.	Голова агрооб'єднання	28.	Агроном-рахівник
29.	Біолог	29.	Офтальмолог
30.	Науковий працівник музею	30.	Скульптор
31.	Стенографіст	31.	Логопед
32.	Економіст	32.	Менеджер
33.	Науковий працівник музею	33.	Консультант
34.	Коректор	34.	Критик
35.	Радіооператор	35.	Спеціаліст ядерної фізики
36.	Лікар	36.	Дипломат
37.	Актор	37.	Телеоператор
38.	Археолог	38.	Експерт
39.	Закрійник-модельєр	39.	Декоратор
40.	Годинник	40.	Монтажник
41.	Режисер	41.	Учений
42.	Психолог	42.	Поет

Обробка результатів: Підраховуємо кількість позначених у реєстраційному бланку відповідей по кожному стовпчику окремо. Стовпчик, який містить найбільшу кількість позначених відповідей, указує на певний тип особистості за Дж. Холландом. Після підрахунку та порівняння балів зробіть висновок про переважаючий тип особистості та його взаємозв'язок із певною професійною сферою.

Ключ до методики:

Типи особистості					
реалістичний	інтелектуальний	соціальний	конвенціональний	заповзятливий	артистичний
1а	1б	2а		2б	3а
3б	4а		4б	5а	5б
6а			6б	7а	
	7б	8а			8б
9а		9б	10а	10б	11а
	11б	12а	12б	13а	
13а	14а	14б	15а		15б
16б	16б	17а		17б	18а
18б	19а		19б	20а	20б
21а			21б	22а	
	22б	23а			23б
24а		24б	25а	25б	26а
	26б	27а	27б	28а	
28б	29а	29б	30а		30б
31а		31б	32а	32б	
	33а	33б	34а		34б
35а	35б	36а		36б	37а
37б	38а		38б	39а	39б
40а			40б	41а	
	41б	42а			42б

Інтерпретація даних:

1. Реалістичний тип

«Чоловічий» тип. Характеризується високою емоційною залежністю, орієнтований на сьогоднішній день. Надає перевагу конкретним об'єктам та їх використанню. Вибирає заняття, які вимагають моторних навичок (постійний рух), вправності. Надає перевагу професіям із конкретними задачами: механік, водій, інженер, агроном і т.п. Характерними є невербальні здібності, розвиток моторних навичок,

просторової уяви (читання креслень). Має шанси досягти успіху в таких галузях, як фізика, економіка, кібернетика, хімія, спорт.

2. Інтелектуальний тип

Характерний аналітичний розум, незалежність і оригінальність суджень. Переважають теоретичні й естетичні цінності. Орієнтується на розв'язання інтелектуальних творчих задач. Найчастіше обирає наукові професії. Структура інтелекту гармонійна: розвинуті вербальні та невербальні здібності. Характеризується високою активністю, але в діяльності на спілкування не налаштований. У розмовах найчастіше — передавач інформації, в основному — інтроверт. Найбільш бажані сфери діяльності: математика, географія, геологія, творчі професії.

3. Соціальний тип

Відрізняється вираженими соціальними вміннями (уміння спілкуватися, прагнення до лідерства), потребами в численних соціальних контактах. Незалежний від оточуючих, успішно пристосовується до обставин. Емоційний та чутливий. У структурі інтелекту успішно виражені вербальні здібності. Має прагнення повчати і виховувати оточуючих, здатність до співчуття і співпереживання. Найбільш бажані сфери діяльності: психологія, медицина, педагогіка.

4. Конвенціональний тип

Надає перевагу структурованій діяльності, роботі за інструкцією, певними алгоритмами. Є здібності до переробки конкретної, рутинної (цифрової) інформації. Підхід до проблем носить стереотипний характер. Риси характеру: консерватизм, підпорядкованість, залежність. У поведінці та спілкуванні дотримується стереотипів, слідує традиціям. Слабкий організатор і керівник. Найчастіше переважають невербальні (особливо лічильні) здібності. Найбільш бажані такі спеціальності: бухгалтер, фінансист, товаровознавець, економіст, діловод, друкарка, канцелярський службовець.

5. Заповзятливий тип

Обирає цілі та задачі, які дозволяють виявити енергію, імпульсивність, ентузіазм. Рисами характеру є: прагнення до лідерства, потреба у визнанні, заповзятливість, деяка агресивність. Надає перевагу задачам, пов'язаним з керівництвом, особистим статусом. У структурі інтелекту переважають вербальні здібності. Не подоба-

ються заняття, які вимагають значної за обсягом праці, ретельності, моторних навичок, концентрації уваги. Найповніше реалізовується в професіях: дипломат, репортер, менеджер, директор, брокер, кооператор.

6. Артистичний тип

У взаєминах з оточуючими спирається на свою уяву та інтуїцію. Притаманний емоційно складний погляд на життя. Риси характеру: незалежність у прийнятті рішень, оригінальність мислення. Зазвичай не живе за правилами і традиціями. Надає перевагу заняттям творчого характеру: музика, малювання, діяльність у сфері гуманітарних наук. Добре розвинуте сприймання й моторика. Високий рівень екстравертованості. У структурі інтелекту переважають вербальні здібності. Найбільш бажані сфери діяльності: історія, філологія, мистецтво.

Лабораторна робота 2

Виконання методики «Питальник К. Роджерса для визначення адаптованості / дезадаптованості особистості» (За: Семиченко В. А. *Психологія педагогічної діяльності: Навч. посіб.* – К.: Вища школа, 2004. – С. 104–108).

Короткі відомості про методику: Наведений варіант діагностичного питальника К. Роджерса призначений для виявлення рівня успішності соціально-психологічної адаптації. У пропонуваному переліку частина тверджень характеризує особистість як адаптовану, тобто достатньо успішно пристосовану до умов навколишнього соціального середовища. Природно, що це постійний процес, оскільки соціальне середовище весь час змінюється. Тому ознакою адаптації вважають збереження людиною здатності до подальшого розвитку і змін: змінювати звички, формувати нові навички, розвивати вміння, які б могли допомогти в нових умовах.

Така сама кількість тверджень характеризує неадаптованість людини, тобто відсутність певної соціально-психологічної гнучкості при зміні ситуації, в якій вона перебуває. Така людина продовжує жити так, як жила раніше, незважаючи на те що життя істотно змінилось. Тому природно, що, не змінюючись і не бажаючи змінюватись, вона відстає від соціального оточення, відчуває чималі труднощі.

Інструкція: На всі запропоновані в основному варіанті питальника твердження слід відповісти «так» чи «ні» залежно від того,

наскільки ці твердження вам відповідають. Слід прочитати всі твердження і дати відповіді. Тільки тоді результат буде об'єктивним.

1. Я висуваю до себе підвищені вимоги. У мене великі і серйозні життєві плани. Я прагну постійно вдосконалювати свої знання, формувати якості і вміння, необхідні для досягнення цих цілей.

2. Я часто сам картаю себе за те, що роблю.

3. Перед людьми, які мене оточують, я ховаю своє обличчя під маскою, щоб приховати те, що в мене на душі.

4. Я часто відчуваю свою меншовартість серед моїх однолітків, у спілкуванні з педагогами, колегами, іншими людьми. Мені здається, що до мене ставляться дещо зневажливо, недостатньо поважають мене, не бачать у мені особистості.

5. У мене теплі, хороші стосунки з однокурсниками, педагогами, з людьми взагалі. Я майже ніколи не конфліктую з ними. Я доброзичлива і рівна в спілкуванні людина.

6. У всіх невдачах, які переслідують мене в житті, я звинувачую тільки себе.

7. Я сумніваюся в тому, що можу сподобатись кому-небудь з дівчат (юнаків).

8. Я відчуваю, що мої зусилля у навчанні, роботі, спілкуванні марні. Я не можу здійснити тих планів, яких прагну.

9. Я відповідальна людина. На мене можна в усьому покластися.

10. Я можу прийняти більшу частину правил і вимог, яких мають дотримуватися люди.

11. Мені бракує власних переконань і правил

12. У мене часто виникає почуття, нібито я злий на весь світ, усім незадоволений, до всіх чіпляюся, постійно дратуюся, можу зіпсувати настрій тим, хто мене оточує. Важко стримуватися в таких випадках

13. Я вмію керувати собою і своїми вчинками, наприклад, цілковито відключатися від багатьох розваг, цікавих і привабливих справ у той час, коли потрібно напружено працювати (наприклад, готуватися до контрольної роботи, іспиту або звіту). Самоконтроль для мене не проблема.

14. Усі люди, з якими мені доводилося зустрічатися в житті, як правило, подобаються мені.

15. Мені зараз, у цю хвилину, дуже не по собі. Хочеться все кинути, куди-небудь заховатися.

16. Я схильний бути насторожі з тими людьми, хто чомусь поводить з мною більш по-приятельському, ніж я очікую.

17. Я завжди дотримуюся своїх обіцянок, навіть якщо це мені не вигідно.

18. Я завжди кажу тільки правду.

19. Я ніколи не запізнююсь.

20. Усі свої звички я вважаю хорошими.

21. Я завжди легко, вільно і невимушено висловлюю свої почуття в спілкуванні з дорослими, однолітками, маленькими дітьми. Я розкутий, незалежний. Спілкування для мене – задоволення; в ньому я можу розкрити себе, цілковито виявити свою індивідуальність.

22. Найчастіше я легко знаходжу спільну мову з тими, хто мене оточує.

23. Найчастіше в житті я відчуваю себе не ведучим, а веденим: мені не завжди вдається думати і діяти самостійно. Є такі люди, які своєю волею здатні підкорити мене собі.

24. Я відчуваю якусь безпорадність, невпевненість. Мені потрібно, щоб хто-небудь був поряд зі мною, постійно підказував, радив, контролював і підтримував мене.

25. Мені найважче боротися із самим собою.

26. У душі я оптиміст і вірю в краще в усіх сферах життя – в навчанні, в стосунках у колективі, в особистому житті.

27. Навіть тоді, коли мені здається, що мої рішення самостійні, вони все-таки прийняті під впливом інших людей.

28. Я відчуваю неприязнь, антипатію до того, що оточує мене.

29. Більшість людей, які мене знають, добре до мене ставляться, люблять і поважають мене.

30. У мене гарна фігура.

31. Я вибитий з колії. Не можу зібратися, взяти себе в руки, зосередитися, організувати себе для того, щоб моя праця стала ефективнішою, давала мені справжнє задоволення.

32. Я відчуваю млявість, апатію на заняттях (на роботі). Спочатку мені було на них цікаво, а тепер я до них збайдужів. Я не відчуваю піднесення, натхнення і радості від своєї роботи.

33. Найчастіше я можу прийняти рішення і твердо слідувати йому.

34. Я всім задоволений: собою, стосунками з людьми, успіхами в навчанні.

35. Я не дуже довіряю своїм відчуттям, інколи вони мене зраджують.

36. У колі незнайомих людей мені досить важко бути самим собою.

37. Я врівноважений, спокійний, у мене завжди рівний настрій.
38. Я імпульсивний: поривчастий, нетерплячий, запальний.
39. Мені здається, що я бачу те, що відбувається зі мною, не зовсім так, як воно є насправді. Замість того щоб розважливо глянути фактам в обличчя, тлумачу їх на свій лад, вигадую зайве, тобто моє сприйняття не можна назвати реалістичним.
40. Я намагаюся ніколи не замислюватися над своїми проблемами.
41. Я розважлива, послідовна людина. Мені здається, що здебільшого я поводжуся розумно
42. Я терплячий у своєму ставленні до людей і приймаю кожного таким, який він є.
43. Я сором'язливий, легко знічуюся
44. Мені обов'язково потрібні нагадування, підштовхування, щоб довести справу до кінця.
45. Я вважаю себе цікавою, ерудованою людиною, помітною, привабливою як особистість.
46. Я честолюбний. Небайдужий до успіхів, похвали. У тому, що я вважаю важливим, мені потрібно бути серед найкращих.
47. У процесі навчання, роботи я ні в чому не можу виявити себе, продемонструвати свої здібності, свою індивідуальність, своє «Я».
48. Я відчуваю зневагу до себе зараз.
49. Буває, що я поширюю плітки.
50. Буває, що я говорю про речі, на яких зовсім не розуміюся.
51. Інколи я люблю вихвалитися.
52. У мене бувають такі думки, якими я ні з ким не хотів би поділитися.
53. Я діяльний, енергійний, ініціативний.
54. Загалом я ставлюся до себе добре, яким би я не був
55. Коли у мене псуються стосунки з кимсь із однолітків, мені неприємно, що про це стане відомо всім.
56. Я довго не можу прийняти рішення, а потім сумніваюсь у його правильності .
57. Я наполегливий, напористий. Мені завжди важливо наполягти на своєму.
58. Я незадоволений собою
59. Я в якійсь розгубленості, все переплелось, змішалось в мене.
60. Я невдаха. Мені просто в усьому не щастить.
61. Я приємна, симпатична, приваблива людина.
62. Я, може, й не дуже гарний (-а) собою, але подобаюся дівчатам (хлопцям) як людина і як особистість.

63. Я зневажливо ставлюся до будь-якого спілкування з дівчатами (жінками).

64. Я зневажливо ставлюся до будь-якого спілкування з хлопцями (чоловіками).

65. У мене легко і спокійно на душі, немає нічого, що сильно хвилювало б мене.

66. Я вмю наполегливо працювати, якщо це потрібно.

67. Я часто буваю стривожений, стурбований, напружений і на заняттях (на роботі), і в спілкуванні.

68. Щоб змусити мене щось зробити, треба як слід наполягти — і я поступлюся, зламаюся.

69. Я відчуваю, що змінююсь, расту, дорослішаю. Мої відчуття стають більш зрілими.

70. Я вважаю себе розумним, таким, що вмє розважливо аналізувати й оцінювати себе та інших.

71. Я відчуваю невпевненість у собі майже завжди і в усьому.

72. Я часто змушений захищати себе, шукати виправдання і обґрунтування своїх вчинків.

73. Я прагну покладатися на власні сили, не розраховуючи на чийсь допомогу завжди і в усьому.

74. Я відрізняюся від інших людей.

75. Я не поважаю себе.

76. Я безнадійний. Приймаю рішення і тут же їх порушую. Зневажаю своє безсилля, а вдіяти із собою нічого не можу. В мене немає волі і немає бажання її виробити.

77. Мені все зрозуміло в собі. Я добре себе розумію.

78. Я товариська і відверта людина, легко сходжуся з навколишніми.

79. Я не дуже надійний. На мене не в усьому можна покластися.

80. Мені здається, що в колективі мене недостатньо поважають.

81. Мої сили і здібності цілком відповідають тим цілям, які я ставлю перед собою.

82. Мої думки занадто займає особиста сфера, яка може серйозно вплинути на мої успіхи у навчанні, роботі.

Обробка результатів:

Ключ до методики:

Шкала об'єктивності (відвертості відповідей): відповіді «так» на твердження 17, 18, 19, 20, відповіді «ні» на твердження 49,50,51,52. Якщо збіглося більше половини відповідей, то всі інші результати потребують певного коригування щодо відвертості відповідей з боку тестованого.

Шкала адаптованості: ствердні відповіді на запитання 1, 2, 5, 6,9,10,13,14, 21, 22, 25,26,29, 30, 33,34,37,38,41,42,45,46, 53,54, 57,58, 61, 62, 65, 66, 69, 70, 73, 74, 77,78, 81.

Шкала дезадаптованості: ствердні відповіді на запитання 3,4,7, 8,11,12,15,16, 23,24, 27, 28,31,32,35,36,39,40,43,44,47,48,55,56,59, 60, 63, 64, 67, 68, 71, 72,75, 76, 79,80, 82.

Загальний показник адаптованості визначається відношенням суми ствердних відповідей за шкалою адаптованості до суми ствердних відповідей за шкалою дезадаптованості. Що вище отриманий коефіцієнт, то вище рівень соціально-психологічної адаптованості індивіда.

V. Завдання для самоконтролю

1. Згідно якої теорії розвитку особистості початок формування особистості дитини пов'язується з включенням у дію основних життєвих біологічних потреб дитини, виникненням конфлікту між прагненням до їх задоволення і соціально-культурними цінностями

- а) фрейдизм;
- б) неофрейдизм;
- в) теорія рис особистості;
- г) теорія соціального навчання.

2. Яка теорія розвитку особистості розглядає особистісний розвиток як набуття людиною певних звичок, умінь і навичок спілкування з людьми. Джерелом особистісного розвитку тут слугує зовні організована система підкріплення (заохочення і покарання). Завдяки їй можна формувати і змінювати особистість дитини протягом усього дитинства.

- а) фрейдизм;
- б) теорія ролей;
- в) теорія рис особистості;
- г) теорія соціального навчання.

3. Дана теорія велику роль у розвитку особистості відводить правильно організованому психолого-педагогічному вихованню і підтверджує, що особистість більше залежить від виховання, ніж від дозрівання, глибинних потягів або комплексів.

- а) фрейдизм;
- б) теорія рис особистості;
- в) гуманістична теорія;
- г) теорія соціального навчання.

4. Сенситивним періодом формування первинних мотивів людини і рис її характеру є:

- а) ранній вік;
- б) дошкільне дитинство;
- в) молодший шкільний вік;
- г) підлітковий вік.

5. Головне питання, що ставиться і вирішується у цій теорії, полягає в тому, щоб з'ясувати, як відбувається засвоєння дітьми тих або інших моральних цінностей на різних етапах індивідуального розвитку залежно від соціальних умов.

- а) фрейдизм;
- б) теорія рис особистості;
- в) гуманістична теорія;
- г) теорія соціального навчання.

6. Який вік у розвитку особистості є визначальним етапом для формування самосвідомості і власного світогляду:

- а) дошкільний вік;
- б) молодший шкільний вік;
- в) підлітковий вік;
- г) юнацький вік.

7. Цілісне уявлення про себе, емоційне ставлення до себе, самооцінка своєї зовнішності, розумових, моральних, вольових якостей, усвідомлення своїх переваг і недоліків, визначається поняттям:

- а) свідомість;
- б) самосвідомість;
- в) світогляд;
- г) самоактуалізація.

8. Суперечності, властиві поведінці старшокласників:

- а) між потребою поводити себе як доросла людина і відсутністю досвіду такої поведінки;
- б) підвищені вимоги до дорослих та поблажливе ставлення до власних порушень;
- в) у вчинках співіснують принциповість у великому і безпринципність у малому (іноді зберігаються риси дитячої поведінки);

- г) зростання емоційних переживань через власні невдачі, неприємності, які іноді гіпертрофуються, переростаючи в справжнє горе.

9. Ознаки розвитку мислення в старшому шкільному віці:

- а) децентрація мислення;
- б) розвиток теоретичного мислення;
- в) розвивається здатність до зв'язного логічного міркування, до високого рівня узагальнення та систематизації знань;
- г) підвищується самостійність, гнучкість та продуктивність мислення, його рефлексивність.

10. Особистісні вади, характерні для старшокласників:

- а) упертість вважають проявом волі;
- б) грубість — доказом сміливості, небажання вибачитись — проявом принциповості (моральний формалізм);
- в) відсутність здатності до саморегуляції;
- г) максималізм та нерозбірливість у виборі засобів реалізації своєї життєвої мети.

VI. Практичні завдання для особистісного самопізнання і саморозвитку

Вправа «Нове ім'я» (За: Семиченко В. А. Проблеми мотивації поведінки і діяльності человека. Модульний курс психології. Модуль «Направленность». – К.: Миллениум, 2004. – С. 116–118).

Коротке пояснення до вправи: Ім'я, як і будь-яке інше слово, яке часто вживається, має на людину певний мотивуючий вплив. Змінюючи його або додаючи до нього певні епітети (характеристики), які стають його невід'ємним атрибутом, можна змінити і мотивацію людини. Досить лише в думках називати самого себе (не обов'язково повідомляти це оточуючим) протягом певного часу новим ім'ям. Називаючи себе новим ім'ям, додаючи до свого імені епітети або характеристики, з часом можна чекати певних змін в своїй мотивації.

Хід вправи:

1. Проекспериментуйте з суб'єктивним відчуттям, яке виникає при зміні імені, – що було б, якби вас батьки назвали по-іншому. Спробуйте уявити, які зміни сталися б у вашому житті, якби ваші батьки дали вам: екзотичне ім'я; ім'я, що викликає дивні асоціації; ім'я, що вийшло з використання; ім'я, яке вам подобається більше, ніж ваше

власне. Яким чином склалися би контакти з тими, що оточують, сприяло би це зростанню вашої активності або навпаки?

2. Якими епітетами ви в думках частіше за всього себе називаєте (ваше суб'єктивне ім'я)? Запишіть усі, які зможете пригадати. Проаналізуйте, які з цих епітетів сприяють вашій активізації, а які, навпаки, блокують вашу активність, конкретні дії.

3. Придумайте собі чотири варіанти імені, яке символізувало б наполегливість, цілеспрямованість, силу волі в досягненні цілі, відповідало тим завданням, які ви ставите в житті перед собою, мало б мотиваційний вплив на вас. Це може бути як нове ім'я так і приєднання до власного імені певного епітета.

4. Серед придуманих вами варіантів відберіть і відкиньте ті, що відображують звичні для вас штампи (наприклад, погляди інших людей) і не викликають позитивних образів і емоцій. Залиште те, що є, на ваш погляд, найбільш позитивним.

5. Уявіть декілька ситуацій, пов'язаних з новим для вас іменем. Бажано, щоб слово або характеристика викликали у вас позитивні емоції.

6. Називайте себе новим ім'ям протягом певного часу у внутрішньому діалозі, у зверненні до себе. При цьому фіксуйте, скільки разів на день удалося звернутися до себе по-новому і який вплив це мало на вашу мотивацію і активність.

7. Використовуючи нове ім'я, в кінці дня проведіть невеликий самоаналіз: «Як я, завдяки новому імені, наполегливо працюю і досягаю успіхів». Складіть прогноз наступного дня: «Як я завтра працюватиму і обов'язково досягну успіху, щоб підтвердити моє нове ім'я».

VII. Література

1. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

2. *Буянов М. И.* Ребенок из неблагополучной семьи. Записки детского психиатра: Книга для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.

3. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.

4. Вікова психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1976. – 272 с.

5. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М. В. Гамезо и др. – М.: Просвещение, 1984. – 256 с.

6. *Выготский Л. С.* Детская психология // Собр. соч. в 6 т. – М., 1984. – Т. 4. – 432 с.
7. *Дуткевич Т. В., Яцюк В. А.* Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій та практикум): Навч. посібник. – Кам'янець-Подільський: Друк ПП Буйницький О. А., 2006. – 208 с.
8. *Дуткевич Т. В.* Дошкільна психологія (курс лекцій і практикум): Навч. посібник. – К.: Центр учбової книги, 2010. – 320 с.
9. *Кононенко О. Л.* Соціально-емоційний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1998. – 255 с.
10. *Кулагина И. Ю., Колюцкий В. Н.* Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учебн. пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: ТЦ «Сфера», 2001.
11. *Личко А. Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л., 1983.
12. *М'ясоїд П. А.* Проблема психології розвитку // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 1. – с. 5–12.

ЛІТЕРАТУРА ДО КУРСУ «ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ»

1. *Аверин В. А.* Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова А., 1999. – 89 с.
2. *Аверин В. А.* Обзор основных теорий развития // Психология человека от рождения до смерти / Под ред. А. А. Реана. – СПб., 2003. – С. 116–128.
3. *Абрамова Г. С.* Возрастная психология. Учебное пособие для студентов вузов. – М.: Академия, 1999. – 672 с.
4. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. – М.: Фонд «Закон, грамотность», 1995. – 296 с.
5. *Адлер А.* Лекции по аналитической психологии. – К.: Ваклер, 1996. – 282 с.
6. *Айзенк Г. Ю.* Структура личности. – СПб.: Ювента; М.: КСП+, 1999. – 464 с.
7. *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 338 с.
8. *Асмолов А. Г.* Психология личности: Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
9. *Асеев В. Г.* Личность и значимость побуждений. – М.: Прогресс; Прогресс-Академия, 1993. – 223 с.
10. *Балл Г. А.* Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. – К.; Донецк, 1993. – 32 с.
11. *Берн Э.* Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1988. – 238 с.
12. *Берн Э.* Трансакционный анализ и психотерапия: Пер. с англ. – СПб.: Братство, 1992. – 224 с.
13. *Бех І. Д.* Від волі до особистості. – К.: Україна-Віта, 1995. – 207 с.
14. Биологическое и социальное в развитии человека / Отв. ред. Б. Ф. Ломов. – М.: Наука, 1977 – 228 с.
15. *Блейхер В. Б., Бурлачук В. Ф.* Психологическая диагностика интеллекта и личности. – К.: Вища школа, 1978. – 144 с.

16. *Бодалев А. А.* Психология о личности. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 188 с.
17. *Бодалев А. А.* Личность и общение: Избр. Тр. – М.: Педагогика, 1983. – 282 с.
18. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
19. *Буянов М. И.* Ребенок из неблагополучной семьи. Записки детского психиатра: Книга для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.
20. *Быстрицкий Е. К.* Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие. – К.: Наукова думка, 1991. – 200 с.
21. *Варій М. Й.* Психологія особистості: Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
22. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін.. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
23. Вікова психологія / За ред. Г. С. Костюка. – К.: Рад. школа, 1976. – 272 с.
24. Возрастная и педагогическая психология / Под ред. М. В. Гамезо и др. – М.: Просвещение, 1984. – 256 с.
25. *Выготский Л. С.* Мышление и речь. – М., 1996. – С. 21–71.
26. *Выготский Л. С.* Собр.соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика. 1984.
27. *Горбатов Н. С.* Практикум по психологическому исследованию: Учеб. пособие. – Самара: Издательский дом «БАРАХ-М», 2003. – С. 141–146.
28. *Гиппенрейтер Ю. Б.* Введение в общую психологию. – М., 1988. – С. 281–310.
29. *Давыдов В. В.* Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 165 с.
30. *Дарвиш О. Б.* Возрастная психология: Учебное пособие. – М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004, С. 26–30.
31. *Джемс В.* Научные основы психологии: Пер.с англ. – СПб.: Ювента, 1902. – 370 с.
32. *Добрович А. Б.* Воспитателю о психологи и психогигиене общения. – М.: Просвещение, 1987.
33. *Дуткевич Т. В., Яцюк В. А.* Вікова і педагогічна психологія (курс лекцій та практикум): Навч. посібник. – Кам'янець-Подільський, 2005, – С. 45–47.
34. *Дуткевич Т. В.* Дошкільна психологія (курс лекцій і практикум): Навчальний посібник. – К.: Центр учбової книги, 2010. – 320 с.
35. *Жане П.* Неврозы и фиксированные идеи: Пер.с франц. – СПб.: Ювента, 1903. – 428 с.

36. *Занюк С. С.* Психологія мотивації та емоцій. – Луцьк: ВДУ, 1977. – 180 с.
37. *Зейгарник Б. В.* Теории личности в зарубежной психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1982. – 128 с.
38. *Ильин Е. П.* Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – 701 с. (Серия «Мастера психологии»).
39. Исследование личности в клинике и экстремальных условиях / Под ред. В. Н. Мясищева. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1969. – 302 с.
40. История зарубежной психологии. 30-е годы XX века. Тексты. – Изд. МГУ, 1986. – 344 с.
41. *Клонингер С.* Теории личности: познание человека. – СПб.: Питер, 2003. – 720 с.
42. Когнитивная психология. Учебник для вузов / Под ред. Дружинина В. Н., Ушакова Д. В. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 480 с.
43. Коломинский Я. Л. Человек: психология: Книга для учащихся старших классов. – М.: Просвещение, 1986. – С. 169–182.
44. *Кононко О. Л.* Соціально-емоційний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1998. – 255 с.
45. *Костюк Г. С.* Избр. психол. труды. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
46. *Костюк Г. С.* Навчально – виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
47. *Кречмер Э.* Строение тела и характер. – М.: Педагогика-Пресс, 1995. – 608 с.
48. *Кулагина И. Ю., Колуцкій В. Н.* Возрастная психология: Полный жизненный цикл развития человека: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. – М.: ТЦ «Сфера», 2001.
49. *Кучинська І. О.* Виховання духовних цінностей дітей і молоді у творчій спадщині Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – 104 с.
50. *Лазурский А. Ф.* Очерк науки о характерах. – М.: Наука, 1995. – 271 с.
51. *Левин К.* Теория поля в социальных науках: Пер. с англ. – СПб.: Ювента, 2000. – 406 с.
52. *Лейбин В. М.* Фрейд, психоанализ и современная западная философия. – М.: Политиздат, 1990. – 397 с.
53. *Леонгард К.* Акцентуированные личности: Пер. с нем. – К.: Вища школа, 1989. – 375 с.
54. *Леонтьев А. А.* Психология общения. – М.: Смысл, 1977. – 372 с.
55. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977.

56. *Леонтьев А. Н.* Проблемы развития психики. – М.: Просвещение, 1981. – 467 с.
57. *Либин А. В.* Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. – М.: Смысл, 1999. – 532 с.
58. *Лисина М. И.* Влияние отношений с близкими взрослыми на развитие ребенка раннего возраста // Лишенные родительского попечительства. – М., 1991. – С. 37–47.
59. *Личко А. Е.* Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л., 1983.
60. *Лихи Томас.* История современной психологии. – СПб.: Питер, 2003. – 448 с.
61. *Мадди Сальваторе Р.* Теории личности: сравнительный анализ / Пер. с англ. – СПб.: Речь, 2002. – 539 с.
62. *Максименко С. Д.* Психологія в соціальній та педагогічній практиці. – К.: Наукова думка, 1988. – 441 с.
63. *Маслоу А.* Мотивация и личность // Райгородский Д. Я. Психология личности: в 2 т. – Самара, 1999. – Т. 1. – С. 391–416.
64. Морфофункциональное созревание основных физиологических систем организма детей дошкольного возраста / Под ред. М. В. Антроповой, М. М. Кольцовой. – М.: Педагогика, 1983. – 160 с.
65. *Моргун В. Ф., Ткачева Н. Ю.* Проблема периодизации развития личности в психологии. – М.: МГУ, 1981. – 84 с.
66. *Мэй Р.* Искусство психологического консультирования // Пер. с англ. – М.: Класс, 1994. – 144 с.
67. *Мэй Р.* Любовь и воля: Пер. с англ. – К.: Ваклер, 1997. – 334 с.
68. *М'ясоїд П. А.* Загальна психологія: навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
69. *М'ясоїд П. А.* Проблема психології розвитку // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 1. – С. 5–12.
70. *Мясищев В. Н.* Личность и неврозы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1960. – 416 с.
71. *Мясищев В. Н.* Психология отношений. – Избр. психол. тр. – М.: Ин. практ. психол., 1995. – 312 с.
72. *Немов Р. С.* Психология. Учебник для студентов высших педагогических заведений. В 3 кн. – М.: Просвещение: ВЛАДОС, 1998. – Кн. 2. – 608 с.
73. *Николенко Д. Ф.* Індивідуально-психологічні особливості особистості : Навчальний посібник, – К.: Рад. школа, 1987. – 43 с.
74. *Нойманн Э.* Глубинная психология и новая этика. СПб.: Академ. проект, 1999, – 206 с.
75. *Обозов Н. Н.* Психология межличностных отношений. – К.: Либідь, 1990. – 197 с.

76. *Обухова Л. Ф.* Концепция Ж. Пиаже: За и против. – М., 1981. – С. 43–51.
77. *Оллпорт Г.* Личность в психологии. – М.: КСП+; СПб.: Ювента, 1998. – 345 с.
78. Особистість у загально-психологічній теорії діяльності О. Леонтьєва // Психолог № 8, 2003 р. – С. 10–31.
79. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 2006. – С. 157–158).
80. Основи психології / За заг. ред. Киричука О. В., Роменця В. А. – К.: Либідь, 1995. – 630 с.
81. *Орбан-Лембрик Л. Е.* Соціальна психологія: Посібник. – К.: Академ-видав, 2003. – 448 с.
82. *Пере-Клермон А. Н.* Роль социальных взаимодействий в развитии интеллекта детей. – М., 1991. – С. 44–81.
83. *Петровский А. В.* Личность. Деятельность. Коллектив. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.
84. *Пиаже Ж.* Аффективное бессознательное и когнитивное бессознательное // Вопросы психологии. – 1996. – № 6. – С. 125.
85. *Пиаже Ж.* Психология интеллекта // Пиаже Ж. Избр. психологические труды. – М., 1994. – С. 55–233.
86. Психологические механизмы целого образования. / Отв. ред. О. К. Тихомиров. – М.: Наука, 1977.
87. Психология: биографический библиографический словарь / Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 832 с.
88. Психологія діяльності та навчальний менеджмент. Навч. – методичний посібник / за ред. В. А. Козакова. – К.: КНЕУ. – 2003. – С. 407–410.
89. Психологический словарь / Под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М.: Педагогика-Пресс, 1996. – 440 с.
90. Психология. Словарь / Под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
91. Психология эмоций. Тексты / Под ред. Виллюнаса В. К., Гиппенрейтер Ю. Б. – М.: Изд. МГУ, 1984. – 288 с.
92. Психология личности в трудах зарубежных психологов / Сост. и общая ред. Реана А. А. – СПб.: Питер, 2000. – 320 с. (Серия «Хрестоматия по психологии»).
93. Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Куликов В. В. – СПб.: Питер, 1999. – 480 с. (Серия «Хрестоматия по психологии»).
94. Психология личности и время жизни человека / Отв. ред. В. И. Ковалев. – Черновцы, 119–156 с.

95. Психология индивидуальных различий. Тексты / Под ред. Ю. Б. Гиппенрейтер. – М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1982. – С.129–138.
96. Психологія: Підручник / За ред. Ю. Л. Трофімова. – К.: Либідь, 2005. – 560 с.
97. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П. П. Горностая. – К.: Рута, 2001. – 320 с.
98. Реан А. А. Психология изучения личности: Учебное пособие. – СПб., 1999. – 208 с.
99. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ. – М.: Прогресс; Универс, 1994. – 480 с.
100. *Роджерс К. Р.* Консультирование и психотерапия. Новейшие подходы в области практической работы: Пер. с англ. – М.: ЭКСМО_Пресс, 1999. – 464 с.
101. *Роменец В. А.* Історія психології ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
102. *Рубинштейн С. Л.* Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
103. *Савчин М. В.* Психологія відповідальної поведінки. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.
104. *Семиченко В. А.* Психологія педагогічної діяльності: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 2004. – С. 249–251.
105. *Семиченко В. А.* Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. Модуль «Направленность». – К.: Милениум, 2004. – С. 118–125.
106. Словарь-справочник по психологической диагностике / Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.
107. *Слободчиков В. И., Исаев Е. И.* Основы психологической антропологии. Психология человека: введение в психологию субъективности. – М.: Школа-пресс, 1995. – 384 с.
108. Социальная психология личности в вопросах и ответах: учебное пособие / Под ред. В. А. Лабунской – М.: Гардарики. – 1999. – 397 с.
109. *Столин В. В.* Самосознание личности. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 284 с.
110. *Стреляу Я.* Роль темперамента в психическом развитии. – М.: Прогресс, 1982. – 232 с.
111. *Федоров В. Д.* Психодіагностика особистості в системі диференціації /науково-методичний збірник з 6 брошур/. – Хм.РВВ, 1993. – С. 42.
112. *Федорчук В. М.* Соціально-комунікативний тренінг «Розвиток комунікативної компетентності викладача»: Навчально-методичний посібник. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2003. – С. 48.

113. *Фейдимен Дж.* Теория и практика личностно-ориентированной психологии. – М., 1996. – 432 с.
114. *Фестингер Л.* Теория когнитивного диссонанса: – СПб.: Ювента, 1999. – 318 с.
115. *Фернхем А., Хейвен П.* Личность и социальное поведение. – СПб.: Питер, 2001. – 368 с. (Серия «Мастера психологии»).
116. *Фигдор Г.* Психоаналитическая педагогика. – М.: Издательство Института психотерапии, 2000. – 288 с.
117. *Фрейд З.* Введение в психоанализ: Лекции. – М.: Наука, 1991. – 456 с.
118. *Франкл В.* Человек в поисках смысла. – М., 1990. – 286 с.
119. *Фридман Л. М., Волков К. Н.* Психологическая наука – учителю. – М.: Просвещение, 1985. – 224 с.
120. *Фромм Э.* Бегство от свободы. – М.Прогресс, 1989. – 272 с.
121. *Фрэнкин Р.* Мотивация поведения: биологические, когнитивные и социальные аспекты. - СПб.: Питер, 2003. – 651 с.
122. *Шаграева О. А.* Детская психология: Теоретический и практический курс. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – С. 115–126.
123. *Шульц Д. П., Шульц С. З.* История современной психологии. – СПб.: Евразия, 1998. – 528 с.
124. *Холл К. С., Линдсей Г.* Теории личности. – М.: КСП+, 1977. – 720 с.
125. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени. Самоанализ. – М.: Прогресс, 1993. – 480 с.
126. Хрестоматия по гуманистической психотерапии. Пер. с англ. – М.: Ин-т. общегуманит. исследований, 1995. – 302 с.
127. Хрестоматия по глубинной психологии / Ред. Л. А. Хегай. – М.: ЧеРо, 1996. – 248 с.
128. Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Гипшенрейтер Ю. Б., Петухова В. В. – М.: Изд. МГУ, 1981. – 400 с.
129. *Хьелл Л., Зиглер Д.* Теории личности. – СПб: Питер, 2007. – 607 с.
130. *Эльконин Д. Б.* К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1971. – № 4.
131. *Эльконин Д. Б.* Детская психология. – М., 1960. – С. 199–206.
132. *Эриксон Э. Г.* Детство и общество. – СПб.: Ленато, Университет. книга, 1996. – 592 с.
133. *Юнг К. Г.* Архетип и символ. – М.Ренессанс, 1991. – 304 с.
134. *Яценко Т. С.* Основы глибинної психокорекції: Навчальний посібник. – К.: Вища шк., 2006. – 382 с.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Ольга Борисівна СТОЛЯРЕНКО

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Керівник видавничих проєктів – Сладкевич Б. А.

Підписано до друку 03.10.2011. Формат 60x84¹/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 15,75.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006